

Anna Pyrkosz

**Grupy spółgłoskowe w XVI-
-wiecznych drukach krakowskich**
Z dziejów kształtowania się norm językowych

Poznań 2016

RECENZENT

prof. UAM dr hab. Tomasz Lisowski

KOMITET REDAKCYJNY

*dr hab. Bogdan Hojdis, prof. UAM dr hab. Izabela Lis-Wielgosz,
prof. dr hab. Elżbieta Nowicka (przewodnicząca), dr hab. Marek Osiewicz*

ADIUSTACJA:

Zespół

PRZYGOTOWANIE EDYCJI CYFROWEJ:

*Roch Burandt, Paweł Kaczmarczyk,
Mateusz Prętki*

© Copyright by Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Poznań 2016

WYDANIE PIERWSZE CYFROWE

ISBN 978-83-65666-11-6

Spis treści

Wykaz użytych skrótów	5
Wstęp	9
Cel i metoda badań	9
Zakres pracy	11
Zasady doboru materiału	12
Charakterystyka źródeł	13
Stan badań	15
1. Grupy spółgłoskowe w drukach krakowskich XVI wieku	46
1.1. Asymilacje	46
1.1.1. Ubezdźwięczenia	46
1.1.1.1. Grupa <i>żk/szk</i>	47
1.1.1.2. Grupa <i>zk/sk</i>	59
1.1.1.3. Grupa <i>dk/tk</i>	66
1.1.1.4. Pozostałe grupy spółgłoskowe	75
1.1.2. Ubezdźwięczenia z dalszymi asymilacjami	77
1.1.2.1. Grupa <i>zp/sp/śp</i> (leksem <i>bezpieczny</i>)	77
1.1.2.2. Pozostałe grupy spółgłoskowe	87
1.1.3. Asymilacje pod względem miejsca artykulacji	88
1.1.3.1. Grupa <i>czć/ćć</i>	88
1.2. Redukcje	95
1.2.1. Grupa <i>bl/b</i> (leksem <i>błogosławić</i>)	95
1.2.2. Grupa <i>rdl/rł</i> (leksem <i>gardło</i>)	101
1.2.3. Grupa <i>chr/r</i> (leksem <i>chrobak/robak</i>)	108
1.2.4. Grupa <i>mń/m</i> (leksem <i>sumnienie</i>)	113
1.2.5. Pozostałe grupy spółgłoskowe	116
1.3. Grupa <i>*(s)tbc-</i> w leksemach <i>miejsce</i> oraz <i>ojciec</i>	119
1.3.1. Leksem <i>miejsce</i>	119
1.3.2. Leksem <i>ojciec</i>	137
1.4. Inne zjawiska uwarunkowane leksykalnie	150
1.4.1. Leksem <i>barzo/bardzo</i>	150
1.4.2. Leksem <i>miękki</i>	158
2. Synteza	166
2.1. Procesy asymilacyjne	166
2.2. Redukcje	170

2.3. Kontynuanty grupy spółgłoskowej <i>*(s)tlɕ-</i>	171
2.4. Inne zjawiska uwarunkowane leksykalnie	175
Zakończenie	178
Spis tabel	179
Spis wykresów	181
Wykaz materiałów źródłowych	186
Bibliografia	187

Wykaz użytych skrótów

1. Materiały źródłowe

HalAg	<i>Agenda Latino</i> [...], J. Haller, Kraków 1514.
HalPow	<i>Powieść o Papieżu Urbanie</i> , J. Haller, Kraków 1514.
HalPocz	<i>Początek święte ewangelije</i> [...], J. Haller, Kraków 1518/1519.
OpecŻywW	B. Opec, <i>Żywot wszechmocnego Pana Iezu Krysta</i> , H. Wietor, Kraków 1522.
FalZioł	S. Falimirz, <i>O ziołach y mocy gich</i> , F. Ungler, Kraków 1534.
Tob	<i>Tobias patriarcha</i> [...], Mac. Ostrogórski (Scharffenberg), Kraków 1539.
CresKs	P. Crescentiis, <i>Księgi o gospodarstwie</i> , H. Unglerowa, Kraków 1534.
MrowSta	J. Mrowiński, <i>Stadło małżeńskie</i> [...], Łazarz Andrysowic, Kraków 1561.
SienHerb	M. Siennik, <i>Herbarz ziół tutecznych</i> , M. Szarffenberg, Kraków 1568.
SkarŻywP	P. Skarga, <i>Żywoty Świętych</i> [...], A. Piotrkowczyk, Kraków 1585.
PhilMił	<i>Philopolites</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków 1588.

2. Słownik polszczyzny XVI wieku

BiałKat	M. Białobrzeski, <i>Katechizm</i> [...], Ł. Andrysowic, Kraków 1567.
BiałKaz	M. Białobrzeski, <i>Kazanie</i> [...], S. Szarffenberg, Kraków, 1574.
BielKom	M. Bielski, <i>Komedia</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków 1557.
BielKron	M. Bielski, <i>Kronika</i> [...], M. Siebeneicher, Kraków 1564.
BielRozm	M. Bielski, <i>Rozmowa</i> [...], J. Siebeneicher, Kraków 1587.
BielSat	M. Bielski, <i>Satyry</i> , M. Siebeneicher, Kraków 1567.
BielSen	M. Bielski, <i>Sen Majowy</i> [...], J. Siebeneicher, Kraków 1586.
BielSjem	M. Bielski, <i>Sjem niewieści</i> [...], J. Siebeneicher, Kraków 1586.
BielSpr	M. Bielski, <i>Sprawa rycerska</i> [...], M. Siebeneicher, Kraków 1569.
BielŻyw	M. Bielski, <i>Żywoty filozofów</i> [...], F. Ungler, Kraków 1535.
BierEz	Biernat z Lublina, <i>Żywot Ezopa Fryga</i> [...], S. Szarffenberger, Kraków 1578.
BierRaj	Biernat z Lublina, <i>Raj duszny</i> , F. Ungler, Kraków 1513.
BudBib	S. Budny, <i>Biblia</i> [...], Druk. M. Kawieczynskiego, Daniel z Łęczycy, Nieśwież 1572.
Calep	A. Calepinus, <i>Dictionarium</i> [...], b.dr. Lugdunum, 1588.
CzechEp	M. Czechowic, <i>Epistomium</i> [...], A. Rodecki, Kraków 1583.
CzechRozm	M. Czechowic, <i>Rozmowy chrystiańskie</i> [...], A. Rodecki, Kraków 1575.
FalZioł	S. Falimirz, <i>O ziołach i o mocy ich</i> [...], F. Ungler, Kraków 1534.
ForCnR	<i>Fortuny i cnoty różność</i> [...], H. Wietor, Kraków 1524.

GlabGad	A. Glaber, <i>Problemata Aristotelis. Gadki z pisma</i> [...], F. Ungler, Kraków 1535.
GliczKsiąż	<i>Książki o wychwywaniu</i> [...], M. Siebeneicher, Kraków 1558.
GoslCast	S. Gosławski, <i>Castus</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1597.
GostGosp	A. Gostomski, <i>Gospodarstwo</i> , J. Siebeneicher, Kraków 1588.
GórnDworz	Ł. Górnicki, <i>Dworzanin</i> , M. Wirzbięta, Kraków 1566.
GórnRozm	Ł. Górnicki, <i>Rozmowa Polaka</i> [...], b.dr., Kraków 1587.
GórnTroas	Ł. Górnicki, <i>Troas</i> , Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1589.
GrabowSet	S. Grabowiecki, <i>Setnik rymów</i> [...], A. Piotrkowczyk, Kraków 1590.
GrochKal	S. Grochowski, <i>Kalliopea</i> [...], J. Siebeneicher, Kraków 1588.
GroicPorz	B. Groicki, <i>Porządek sądów</i> [...], Ł. Andrysowic, Kraków 1559.
GrzepGeom	S. Grzepski, <i>Geometria</i> [...], Ł. Andrysowic, Kraków 1566.
HistAl	<i>Historia o żywocie</i> [...] Aleksandra [...], H. Unglerowa, Kraków 1550.
HistHel	<i>Historia o Heliaszu</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków 1572.
HistJóz	<i>Historia o świętym Jzżefie</i> [...], H. Wietor, Kraków 1530.
HistLan	<i>Historia prawdziwa</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków 1568.
HistRzym	<i>Historie rozmaite z rzymskich</i> [...], Mik. Szarffenberger, Kraków 156.
JanNKar	J. Januszowski, <i>Nowy karak ter polski</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1594.
KarnNap	S. Karnkowski, <i>Napominania</i> [...], S. Szarffenberger, Kraków 1577.
KlerPow	S. Kleryka, <i>O podwyższeniu</i> [...], Mac. Szarffenberg, Kraków 1530.
KlerWes	S. Kleryka, <i>Na wesele</i> [...], H. Wietor, Kraków 1539.
KlonFlis	S.F. Klonowic, <i>Flis</i> [...], S. Sternacki, Kraków 1598.
KlonKr	S.F. Klonowic, <i>Królów i ksiąząt</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków ok. 1595.
KlonWor	S.F. Klonowic, <i>Worek Judaszów</i> [...], S. Stermacki, Kraków 1600.
KlonŻal	S.F. Klonowic, <i>Żale nagrobne</i> [...], b.dr., Kraków 1585.
KłosAlg	T. Kłos, <i>Algoritmus</i> [...], H. Unglerowa, Kraków 1538.
KmitaPsal	J.A. Kmita, <i>Psalma</i> [...], b.dr., Kraków 1587.
KmitaSpit	J.A. Kmita, <i>Spitamegeranomachia</i> , W. Kobyliński, Kraków 1595.
KochAp	J. Kochanowski, <i>Apoftegmata</i> , Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1590.
KochBr	J. Kochanowski, <i>Broda</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1585/1586.
KochCn	J. Kochanowski, <i>Wykład cnoty</i> , Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1589.
KochCz	J. Kochanowski, <i>O Czechu</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1589.
KochDz	J. Kochanowski, <i>Dziewostąb</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1585.
KochEpit	J. Kochanowski, <i>Epitalamium</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1584.
KochFr	J. Kochanowski, <i>Fraszki</i> , Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1584.
KochFrag	J. Kochanowski, <i>Fragmenta</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1590.
KochJez	J. Kochanowski, <i>Jezda do Moskwy</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1583.
KochMarsz	J. Kochanowski, <i>Marszałek</i> , Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1585/1586.

KochMuza	J. Kochanowski, <i>Muza</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1585.
KochOdpr	J. Kochanowski, <i>Odprawa posłów</i> [...], Mik. Szarffenberger, Warszawa 1578.
KochPam	J. Kochanowski, <i>Pamiętka</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1586.
KochPieś	J. Kochanowski, <i>Pieśni</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1586.
KochProp	J. Kochanowski, <i>Proporzec</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1587.
KochPs	J. Kochanowski, <i>Psalterz Dawidów</i> , Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1579.
KochSat	J. Kochanowski, <i>Satyr</i> [...], M. Siebeneicher, Kraków 1564.
KochSz	J. Kochanowski, <i>Szachy</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków 1585.
KochTr	J. Kochanowski, <i>Treny</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1580.
KochWr	J. Kochanowski, <i>Wróżki</i> [...]. Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1587.
KochWz	J. Kochanowski, <i>Wzór pań</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1585.
KochZg	J. Kochanowski, <i>Zgoda</i> , Ł. Andrysowic, Kraków 1564.
KochZuz	J. Kochanowski, <i>Zuzanna</i> , M. Wirzbięta, Kraków 1562.
KochMRot	M. Kochanowski, <i>Rotuły</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1585.
KromRozm I	M. Kromer, <i>O wierze i nauce</i> [...], Ł. Andrysowic, Kraków 1551.
KromRozm II	M. Kromer, <i>Czego się krześcijański człowiek</i> [...], Ł. Andrysowic, Kraków 1552.
KromRozm III	M. Kromer, <i>O kościele</i> [...], Ł. Andrysowic, Kraków 1553.
KuczBKat	W. Kuczberski, <i>Katechizm</i> [...], Mik. Szarffenberger, Kraków 1568.
LatHar	M. Laterna, <i>Harfa duchowna</i> [...], A. Piotrkowczyk, Kraków 1592.
Leop	J. Leopolda, <i>Biblia</i> [...], Dziedzice Marka Szarffenberga, Kraków 1561.
LeovPrzep	C. Leovicus, <i>Przepowiednie</i> [...], M. Siebeneicher, Kraków 1565.
LeszczRzecz	R. Leszczyński, <i>Rzecz która uczynił</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków 1562.
LubPs	J. Lubelczyk, <i>Psalterz Dawida</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków 1558.
LudWieś	<i>Rurale</i> [...], H. Unglerowa, Kraków 1544.
March1	Jan z Koszyczek, <i>Rozmowy które miał król</i> [...], H. Wietor, Kraków 1521.
March2	Jan z Koszyczek, <i>Rozmowy które miał król</i> [...], H. Wietor, Kraków 1535.
March3	Jan z Koszyczek, <i>Rozmowy które miał król</i> [...], H. Wietor, Kraków 1539.
Mącz	Jan Mączczyński, <i>Lexicon Latino-polonicum</i> , J. Daubmann, Królewiec 1564.
MiechGlab	M. Miechowita – A. Glaber, <i>Polskie wypisanie</i> [...], F. Ungler, Kraków 1535.
MrowPieś	J. Mrowiński, <i>Pieśń</i> [...], Ł. Andrysowic, Kraków 1556.
Murm	J. Murelius, <i>Dictionarius</i> [...], H. Wietor, Kraków 1528.
MWilkHist	Mikołaj z Wilkowiecka, <i>Historia o chwalebny</i> [...], b.dr., Kraków ok. 1580.
Mymer1	F. Mymer, <i>Dictionarium</i> [...], Mac. Szarffenberg, Kraków 1528.
Mymer2	F. Mymer, <i>Dictionarium</i> [...], H. Wietor, Kraków 1541.
NiemObr	J. Niemojewski, <i>Obrona przeciw</i> [...], A. Rodecki, Kraków 1583.
Oczko	W. Oczko, <i>Cieplice</i> , Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1578.
OpecŻyw	B. Opec, <i>Żywot Pana Jezu Krysta</i> [...], F. Ungler, Kraków 1522.

OrzJan	S. Orzechowski – J. Januszowski, <i>Oksza</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1590.
OrzList	S. Orzechowski, <i>Listy</i> [...], Ł. Andrysowic, Kraków 1561.
OrzQuin	S. Orzechowski, <i>Quincunx</i> [...], Ł. Andrysowic, Kraków 1564.
OrzRozm	S. Orzechowski, <i>Rozmowa</i> [...], Ł. Andrysowic, Kraków 1563.
OstrEpit	J. Ostrowski, <i>Epithalamium</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1590.
PapPan	B. Paprocki, <i>Panosza</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków 1575.
PaxLiz	A. Paxillus, <i>Komedia</i> [...], W. Kobyliński, Kraków 1597.
Phil	<i>Philopolites</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków 1588.
PowodPr	H. Powodowski, <i>Proposicia</i> [...], J. Siebeneicher, Kraków 1595.
PowUrb	<i>Powieść o papieżu Urbanie</i> , J. Haller, Kraków 1514.
PudłFr	M. Pułdowski, <i>Fraszek księga</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1586.
RejAp	M. Rej, <i>Apocalypsis</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków 1565.
RejFig	M. Rej, <i>Przypowieści</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków, 1562.
RejJóz	M. Rej, <i>Żywoć Józefa</i> , H. Unglerowa, Kraków 1545.
RejKup	M. Rej, <i>Kupiec</i> [...], A. Aujezdecki, Królewiec, 1549.
RejPos	M. Rej, <i>Świętych słów</i> [...] <i>Postylla</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków 1566.
RejPosRozpr	M. Rej, <i>Rozprawa cudna</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków 1571.
RejPosWstaw	M. Rej, (wstawki do wyd. IV Postylli), M. Wirzbięta, Kraków 1571.
RejPs	M. Rej, <i>Psalterz Dawidów</i> , Mac. Szarffenberg, Kraków 1541.
RejRozpr	M. Rej, <i>Króćka rozprawa</i> [...], Mac. Szarffenberg, Kraków 1543.
RejWiz	M. Rej, <i>Wizerunek własny</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków 1560.
RejZwierc	M. Rej, <i>Zwierciadło</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków 1568.
RejZwierc	M. Rej, <i>Zwierzyniec</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków 1562.
SarnStat	S. Sarnicki, <i>Statuta i meryka</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1594.
SarnUzn	S. Sarnicki, <i>O uznaniu Pana Boga</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków 1564.
SeklKat	J. Seklucjan, <i>Catechismus</i> [...], J. Weinreich, Królewiec 1547.
SeklWyzn	J. Seklucjan, <i>Wyznanie wiary</i> [...], J. Weinreich, Królewiec 1544.
SiebRozmyśl	A. Siebeneicherowa, <i>Rozmyślania</i> [...] Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1594.
SienLek	M. Siennik, <i>Lekarstwa doświadczone</i> [...], Ł. Andrysowic, Kraków 1564.
SkarKaz	P. Skarga, <i>Kazania na niedzielę</i> [...], A. Piotrkowczyk, Kraków 1595.
SkarKazSej	P. Skarga, <i>Kazania sejmowe</i> [...], A. Piotrkowczyk, Kraków 1597.
Strum	O. Strumieński, <i>O sprawie sypaniu</i> [...], Ł. Andrysowic, Kraków 1573.
StryWjaz	M. Strykowski, <i>Przesławnego wjazdu</i> [...], M. Wirzbięta, Kraków 1574.
TarDuch	<i>Tarcza duchowna</i> , F. Ungler, Kraków 1533.
VotSzl	<i>Votum szlachcica</i> [...], A. Piotrkowczyk, Kraków 1596.
WerGość	J. Wereszczyński, <i>Gościniec</i> [...], A. Piotrkowczyk, Kraków 1585.
WróbŻołt	W. Wróbel, <i>Żołtarz Dawidów</i> , H. Unglerowa, Kraków, 1539.
WujJud	J. Wujek, <i>Judicium</i> [...], Mik. Szarffenberfer, Kraków 1570.
WujNT	J. Wujek, <i>Nowy Testament</i> [...], A. Piotrkowczyk, Kraków 1593.
WyprPl	<i>Wyprawa plebańska</i> , Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1590.
ZawJeft	J. Zawicki, <i>Jefetes</i> [...], Druk. Łazarzowa, Jan Januszowski, Kraków 1587.
ZbylPrzyg	P. Zbylitowski, <i>Przygana</i> [...], S. Sternacki, Kraków 1600.

Wstęp

Cel i metoda badań

Niniejsza praca ma dwa cele. Celem pierwszym (głównym) jest zbadanie uzusu ortograficznego oraz stopnia jego normalizacji w obrębie wybranych grup spółgłoskowych w polszczyźnie XVI wieku w drukach krakowskich. Aby uzyskać możliwie najpełniejszy obraz, zastosowano zarówno metodę przekrojów poprzecznych – synchronicznych, pozwalającą na szczegółową analizę rozwiązań ortograficznych pojawiających się w poszczególnych odcinkach (przekrojach) czasowych, jak i diachroniczną, umożliwiającą śledzenie zmian następujących w czasie. Tym samym praca nawiązuje do metodologii zaproponowanej przez Irenę Bajerową¹. Nawiązuje również do niej w zakresie określania etapów przebiegu procesu normalizacyjnego wyznaczającego stan niepełnej normalizacji w sytuacji, w której wariant N osiąga poziom 75% – 94% użyc, oraz pełnej normalizacji w przypadku osiągnięcia przez wariant N przynajmniej 95% użyc. O braku normy można zaś mówić wówczas, gdy wariant nie osiąga progu 75%². Wojciech Ryszard Rzepka natomiast zaproponował obniżenie początkowego poziomu normalizacyjnego poprzez wprowadzenie stopnia normalizacji niepełnej w przypadku, w którym wariant przekroczy próg 50% (51% – 74%)³.

Do określania poziomu normalizacji wykorzystywana będzie tu koncepcja zmodyfikowana przez Rzepkę, z wydzielonym dodatkowym etapem. Pojawią się także nawiązania do klasyfikacji Władysławy Książek-Bryłowej⁴.

Na potrzeby pracy zastosowano podział na dwa podstawowe okresy badawcze obejmujące oba pięćdziesięciolecia XVI wieku (O1 – lata 1501-1550 i O2 – lata 1551-1600), w obrębie których została przeprowadzona analiza synchroniczna. Dodatkowo wprowadzono podział na mniejsze podokresy, obejmujące kolejne ćwierćwiecza (oznaczane jako o1, o2, o3, o4), aby dokładniej prześledzić procesy w ujęciu diachronicznym.

Do analizy materiału wykorzystano metody statystyczne. W ujęciu synchronicznym pracy wyznaczano średnią użyc danych wariantów dla całego obszaru kraju (średnia ogół-

¹ I. Bajerowa, *Strukturalna interpretacja historii języka*, „Język Polski” XLIX, 1969, s. 81-103.

² I. Bajerowa, *Zmiany fleksji zaimków w XIX-wiecznej polszczyźnie ogólnej (normalizacja i przekształcenia normy)*, „Język Polski”, LX, 1980, s. 111.

³ W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI-XVII wieku*, Poznań, 1985, s. 18.

⁴ W. Książek-Bryłowa, *Typy wariantów fleksyjnych w zależności od przebiegu zmiany językowej*, [w:] T. Skubalanka, W. Książek-Bryłowa, *Wariantywność polskiej fleksji*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992, s. 171-177.

nopolska) oraz średnie regionalne, które zostały ze sobą porównane. Frekwencja oraz udział procentowy poszczególnych wariantów zbadane zostały również na niższym, bardziej szczegółowym poziomie – poziomie drukarni. Dzięki temu możliwe było określenie preferowanego w danej oficynie drukarskiej uzusu ortograficznego dla danych wariantów (grup spółgłoskowych). W ujęciu diachronicznym zaś określenie odsetka użyć poszczególnych odmianek fonetycznych w każdym z dodatkowych dwudziestopięcioletnich podokresów badawczych umożliwiło obserwację tendencji rozwojowych oraz rejestrację ich wahań w ciągu całego stulecia.

Do propozycji Bajerowej praca nawiązuje również w zakresie ustalenia proveniencji regionalnej tekstu. Decyzję o włączeniu tekstu do kanonu odpowiedniego regionu badaczka podejmuje na podstawie miejsca wydania druku, gdyż, jak podaje: „Wydawca bowiem (a raczej zecer czy korektor) rozstrzyga o fonetycznej, a w znacznej mierze i o fleksyjnej stronie języka dzieła; a w tych właśnie warstwach mamy najwięcej zmian w czasie i najwięcej różnic międzyregionalnych. Wszak już wyniki całego szeregu badań filologicznych (zwłaszcza okresu powojennego) świadczą o zależności języka dzieła od drukarni, a nie od autora, i to nawet w dziedzinach, zdawałoby się, najbardziej nietykalnych i autentycznie odautorskich, jak słownik i składnia.”⁵

Do szczegółowej analizy umożliwiającej zbadanie rozwiązań ortograficznych na poziomie drukarni kwalifikowałam wyłącznie poświadczenia pochodzące z tekstów wydanych w oficynach krakowskich. Wybór druków krakowskich jako podstawowego materiału badawczego podyktowany jest doniosłą rolą tego miasta w XVI wieku oraz wpływem tamtejszych drukarzy na procesy normalizacyjne polszczyzny. Dzięki Akademii oraz dworowi królewskiemu miasto to stanowiło centrum umysłowe kraju, rynek książki był tu najlepiej rozwinięty, kształtowały się postawy czytelnicze i zwyczaje drukarskie. „Wielkie skupienie drukarni właśnie w tym mieście (ogółem 18 „firm” przy czterech innych miejscowościach Małopolski) sprawia, że Kraków dzierży prymat pod tym względem w skali ogólnopolskiej, co – rzecz oczywista – w konsekwencji ma pierwszorzędne znaczenie dla rozwoju piśmiennictwa i dla kształtowania się języka literackiego, szczególnie jeśli zważyć znane ambicje i zabiegi drukarzy, by wywierać wpływ na te sprawy”⁶.

W przypadku tekstów z pozostałych regionów: Wielkopolski, Kresów Wschodnich, Pomorza (Królewiec i Toruń) oraz druków spoza wymienionych obszarów, jak również tych o nieustalonej proveniencji (grupa tekstów „pozostałych”), nie będzie przeprowadzana szczegółowa analiza na poziomie drukarni. Wyznaczone tu zostaną jedynie średnie regionalne użycie danego wariantu i porównane ze sobą oraz z przeciętną krakowską.

Badania podjętego problemu przebiegały dwutorowo: oparte zostały zarówno na obszernym materiale słownikowym, jak i na samodzielnie ekscerpowanych próbach tekstu, wobec których stosowano takie same metody badawcze oraz sposób analizy. Materiał słownikowy był pozyskiwany z indeksów do *Słownika polszczyzny XVI wieku* oraz z kartotek wyrazowych (fiszek) znajdujących się w toruńskiej Pracowni Słownika polszczyzny XVI wieku a także z wydanych już tomów tegoż słownika. Włączenie materiałów źródłowych z własnych kwerend do badań pozwoliło na pełniejszy ogłąd zapisów, ich postaci ortograficznej, jak i graficznej, gdyż stanowią one najpewniejsze i najpełniejsze źródło in-

⁵ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964, s. 11.

⁶ Z. Floreczak, *Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego XVI wieku. Studium z zakresu socjologii pisarstwa*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 40.

formacji. Zabieg ten umożliwił ponadto konfrontowanie wyników uzyskanych na podstawie analizy materiałów o różnej wielkości (bogaty materiał pozyskany ze *Słownika* i dużo skromniejszy pochodzący z kwerend własnych). Ogólny schemat prezentacji wyników analizy materiału z obu typów źródeł jest podobny, jednak ze względu na większą liczbę danych i tym samym możliwości badawczych w przypadku materiału słownikowego, nie identyczny.

Celem drugim niniejszej pracy jest porównanie wyników badań podjętego problemu, uzyskanych na podstawie dwóch typów materiałów – obszernego, uzyskanego z fiszek i indeksów do *Słownika polszczyzny XVI wieku* oraz zdecydowanie mniejszego, ograniczonego do niewielkich prób tekstu, ekscerpowanych bezpośrednio z szesnastowiecznych druków i zbadanie stopnia zbieżności uzyskanych wyników. Niejednokrotnie bowiem pojawia się pytanie, na ile wiarygodne są badania przeprowadzane na niewielkiej, losowo dobranej próbie materiału. Porównanie wyników przeprowadzonych przez mnie analiz powinno dać odpowiedź także w tej kwestii.

Podjęty temat kształtowania się uzusu ortograficznego w zakresie grup spółgłoskowych w szesnastowiecznych drukach krakowskich jest problemem bardzo obszernym, zawierającym wiele zagadnień i procesów szczegółowych. Celem pracy nie jest jednak opis wszystkich pojawiających się w tekstach grup spółgłoskowych, leksemów, w których są zaświadczane i szczegółowych procesów, ale pokazanie problemu na przykładzie grup spółgłoskowych i zjawisk reprezentatywnych, pokazujących tendencje i kierunki dokonujących się zmian, wskazanie charakterystycznych procesów o charakterze seryjnym i procesów powiązanych z konkretnymi leksemami.

W pracy tej nie docieka się również powodów zastosowania danego wariantu, na co wpływ mogli mieć autorzy, jak i, w większym zakresie, pracownicy drukarni, którzy odpowiedzialni byli za ostateczny kształt tekstu. Dostosowywali go bowiem do zwyczajów ortograficznych panujących w danej oficynie, a także przygotowywali druk od strony technicznej⁷. Tym samym problem wpływu technologii druku na wariantywność w zakresie stosowania grup spółgłoskowych nie jest przedmiotem opisu w niniejszej rozprawie. Ponadto analiza uwarunkowań typograficznych wymagałaby doboru innych źródeł oraz metod badawczych, raczej wykluczających korzystanie z kartotek, indeksów oraz wydanych tomów *Słownika polszczyzny XVI wieku*, co znacznie ograniczyłyby zakres badanego materiału.

Zakres pracy

Zakres pracy obejmuje analizę procesów fonetycznych, które mogą zachodzić w obrębie wybranych grup spółgłoskowych oraz ustalenie uzusu ortograficznego w obrębie tych grup, jaki został wypracowany w krakowskich oficynach w ciągu XVI wieku.

Omówionych więc będzie kilka procesów. Przede wszystkim przedstawione zostaną procesy asymilacyjne, a w ich obrębie:

a) ubezdźwięcznienia zachodzące w grupach *zk/sk*, *żk/szk*, *dk/tk*;

b) ubezdźwięcznienia z dalszymi asymilacjami na przykładzie grupy *zp/sp/śp* (leksem *bezpieczny/bezpieczny/bezpieczny*);

⁷ Kwestia wpływu technologii druku i prac zecerckich na wariantywność graficzną została omówiona przez Marka Osiewicza w pracy „*Wariantywność graficzna Ksiąg o gospodarstwie Piotra Krescentyna z 1549 roku. Studium przypadku*”, Poznań 2013.

c) asymilacje pod względem miejsca artykulacji w grupie *czć/ćć* (leksem *czcić*);
Kolejnym poruszonym zagadnieniem są uproszczenia grup spółgłoskowych. W pracy został zbadany uzus ortograficzny w zakresie następujących zbitek:

- a) *bl/b* (leksem *blogosławić/bogosławić*);
- b) *rdl/rl* (leksem *gardło/garło*);
- c) *chr/r* (*chrobak/robak*);
- d) *mń/m* (sumnienie)

Omówiono również problem kontynuantów prasłowiańskiej grupy **(s)tbc-* w leksemach *miejsce* oraz *ojciec*. W przypadku drugiego z wymienionych leksemów materiał słownikowy ograniczono do poświadczeń w mianowniku liczby pojedynczej i mnogiej oraz wołacza liczby pojedynczej i mnogiej. Nie będzie natomiast omawiana kwestia kontynuantów prasłowiańskich grup **sř*, **žř*, **žř*. Zagadnienie to, uznawane za jeden z kluczowych argumentów w dyskusjach o pochodzeniu polskiego języka literackiego, jest problemem bardzo często poruszonym przez badaczy polszczyzny historycznej. Doczekało się obszernej monografii autorstwa Witolda Śmiecha⁸, licznych nawiązań i cząstkowych analiz dokonywanych przy okazji omawiania języka autora czy regionu⁹.

Kolejnymi zagadnieniami z zakresu grup spółgłoskowych, których rozwój związany był z konkretnymi leksemami będą: zjawisko wzmacniania grupy spółgłoskowej, które omówione będzie na przykładzie zbitki *rz/rdz* w leksemie *barzo/bardzo* oraz zmiany w obrębie geminaty *kk* (leksem *miękki*).

Wymienione zjawiska, z założenia, analizowane będą w oparciu o materiał zgromadzony ze *Słownika polszczyzny XVI wieku* i w oparciu o własne kwerendy materiałowe. Ponieważ jednak w losowo wybranych próbach tekstu nie wszystkie omawiane w pracy procesy znalazły poświadczenie, przy niektórych zagadnieniach szczegółowych wnioski będą oparte jedynie na materiale słownikowym.

Zasady doboru materiału

Aby uzyskać przeciętny obraz szesnastowiecznej polszczyzny, jako podstawę źródłową obrałam, korzystając z metody opracowanej przez Irenę Bajerową¹⁰, wyłącznie teksty drukowane, pisane prozą, wydane w Krakowie, reprezentujące literaturę różnego typu (zielniki, proza religijna, poradniki).

W pierwszej kolejności ekscerpowany był materiał ze specjalnie na potrzeby niniejszej pracy sporządzonego kanonu tekstów źródłowych. Kwerendą objęte były nie pełne teksty, ale losowo dobrane próby, co zapewniło dużą przypadkowość występujących tam form. Zabieg ten pozwolił też na uchwycenie przeciętnie występujących zjawisk w obrębie grup spółgłoskowych oraz pewne odzwierciedlenie ich frekwencji i ekstensji tekstowej. Następnie spośród zbioru zawierającego łącznie około 18.120 poświadczeń grup spółgłoskowych w różnych wyrazach i formach gramatycznych wybrano takie przykłady, które wystąpiły w: 1. różnych wariantach, 2. tylko w wariancie odmiennym w stosunku do dzisiejszego, np. starszym, 3. istniało duże prawdopodobieństwo wystąpienia dodatko-

⁸ W. Śmiech, *Rozwój historyczny polskich grup spółgłoskowych *sř, *žř, *žř*, Łódź 1953

⁹ Wykaz literatury dotyczącej problemu kontynuantów grup **sř, *žř, *žř*, wraz z omówieniem został zaprezentowany w rozdziale „Stan badań”.

¹⁰ Por. I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, ibidem, s. 11-12.

wych wariantów poza próbą tekstu (leksem *miękki*). Z tak wyselekcjonowanego materiału do szczegółowych analiz wybrano przykłady, które umożliwiłyby ogląd procesów zachodzących w obrębie grup spółgłoskowych oraz ustalenie uzusu ortograficznego i stopnia normalizacji. Materiał umożliwił zatem zbadanie procesów takich, jak uproszczenia, wzmocnienia grup spółgłoskowych czy rozwój kontyuantów grupy **(s)tbc-*. Po dobraniu leksemów, o możliwie dużej liczbie poświadczeń we własnej próbie tekstu, zawierających analizowane grupy spółgłoskowe, leksemy te porównawczo sprawdzano na obszernym materiale słownikowym, zgromadzonym w indeksach do *Słownika polszczyzny XVI wieku*, w toruńskiej kartotece słownika oraz w wydanych już tomach.

Z tak zebranego materiału słownikowego wyeliminowane zostały poświadczenia pochodzące z rękopisów i druków o nieustalonym miejscu wydania. W stosunku do tekstów źródłowych zakres materiałowy został tu rozszerzony o druki pozakrakowskie oraz pozycję, aby uzyskać możliwie jak największą podstawę badawczą.

Zabieg taki umożliwił skontrolowanie i porównanie wyników uzyskanych na mniejszych próbach tekstu z wynikami uzyskanymi na podstawie bardzo dużego materiału. Informacje uzyskane na podstawie materiału słownikowego pozwoliły też na zbadanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grup spółgłoskowych w innych regionach i porównanie ich ze średnią krakowską.

Charakterystyka źródeł

A. Materiały źródłowe – starodruki

Z zestawionego na potrzeby niniejszej pracy kanonu źródeł analizie zostały poddane następujące teksty:

1. *Agenda Latino et Vulgari Sermones Polonice Videlicet et Alemanice Illuminata*, Jan Haller, Kraków 1514 (polskie fragmenty).

2. *Powieść o Papieżu Urbanie*, [w:] *Agenda Latino et Vulgari Sermones Polonice Videlicet et Alemanice illuminata*, Jan Haller, Kraków 1514, [z:] *Chrestomatia staropolska*¹¹.

3. *Początek święte ewangelije podług świętego jana*, [w:] *Septem canonice epistolae beatorum apostolorum iacobi, petri, ioannis et iudae*, [Jan Haller, Kraków 1518/1519], [z:] *Chrestomatia staropolska*¹².

4. Baltazar Opec, *Zywot wszechmocnego Pana Iezu Krysta*, Hieronim Wieter, Kraków 1522.

5. Stefan Falimirz, *O ziolach y moczy gich*, Florian Ungler, Kraków 1534.

6. *Tobias patriarcha starego zakonu z laczinskiego ięzika na polski nowo a pilnie przełożony* [...], Maciej Ostrogórski (Scharffenberg), Kraków 1539.

7. Piotr Crescentiis, *Księgi o gospodarstwie*, Helena Florianowa (Unglerowa), Kraków 1534.

8. Jan Mrowiński, *Stadło małżeńskie z gron a żiarnek słowa Bozego*, Łazarz Andryśowic, Kraków 1561.

9. Marcin Siennik, *Herbarz ziół tutecznych*, Mikołaj Szarfenberg, Kraków 1568.

10. Piotr Skarga, *Zywoty Świętych Starego y nowego zakonu*, Andrzej Piotrkowczyk, Kraków 1585.

¹¹ W. Wydra, W.R. Rzepka, *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1984, s. 311-314.

¹² Ibidem, s. 317-321.

11. *Philopolites, To iest miłosnik oyczyzny albo o powinności dobrego obywatela*, Maciej Wirzbięta, Kraków 1588.

Tekstów źródłowych nie ekscerpowałam w całości. Badania przeprowadzane były metodą reprezentacyjną – losową: z każdego tekstu obierane były próby o wielkości 3 tysięcy wyrazów (po tysiąc w 3 różnych miejscach). Wyjątek stanowią druki Hallera, które ze względu na małą objętość opracowane są w całości. Ponadto w przypadku *Powieści o papieżu Urbanie* oraz tekstu *Początek święte ewangelije [...]* opierałam się na tekstach wydanych w zbiorze *Chrestomatia staropolska*¹³. Inne polskie fragmenty (formuły chrztu i ślubu) zawarte w *Agenda Latino et Vulgari Sermone Polonico [...]* opracowywane były na podstawie skanu wydania oryginalnego. Pozostałe teksty źródłowe opracowywane były bądź bezpośrednio na podstawie starodruków, bądź na podstawie ich skanów lub mikrofilmów.

B. Słownik polszczyzny XVI wieku jako źródło do badań grafii i fonetyki

Pracownia *Słownika Polszczyzny XVI wieku* powstała w 1949 roku, zeszyt próbny ukazał się w 1956 roku, natomiast tom 1. dziesięć lat później. Ostatni wydany tom z 2012 roku obejmuje hasła *Rozat – Roztyrkność*. Słownik w postaci cyfrowej w formacie DjVu udostępnia Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa¹⁴. Oprócz przeglądania skanów istnieje możliwość przeszukiwania słownika poprzez wyszukiwarkę Poliqarp¹⁵, jednak jej możliwości nie są zbyt duże.

Słownik polszczyzny XVI wieku obejmuje głównie teksty drukowane, rękopisy stanowią zaledwie 10% korpusu¹⁶.

W przypadku tomów wydanych informacje zawarte w artykule hasłowym na ogół nie pozwalają na szczegółowe badanie warstwy fonetycznej, umożliwiają natomiast uzyskanie informacji ogólnych o występujących w tekstach wariantach (choć nie we wszystkich przypadkach) i ich frekwencji w szesnastym stuleciu. Nie podaje się bowiem informacji dotyczących lokalizacji poświadczeń z wariantem o najwyższej frekwencji, chyba że w jednym tekście wariant ten wystąpił wraz z inną odmianką fonetyczną, np. dla leksemu *ociec*¹⁷ odnotowano łącznie 11.316 poświadczeń, w tym 10.625 to zapisy formy *ociec*, 192 – *ojciec*, 6 – *otciec*, 1 – *occiec*, 1 *hojciec*, 448 – *ociec* a. *ojciec*, 42 – *ociec* a. *otciec*, 1 *hociec* a. *hojciec*. Słownik podaje informacje o lokalizacji wszystkich wariantów poza najczęstszym *ociec*. Jeśli występują w danym tekście warianty w postaci wyrazu *ociec*, wówczas wymienia się wszystkie, np. *ociec* : *otciec* : *occiec* Wróblewski (7 : 5 : 1). Jeśli pojawiła się wyłącznie postać *ociec*, nie sposób stwierdzić, w jakim wystąpiła zabytku i w jakiej liczbie poświadczeń, bowiem w takiej sytuacji słownik szczegółowych danych nie podaje.

Ponadto w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* raczej nie różnicuje się zapisów z asymilacją pod względem dźwięczności i bez tego upodobnienia¹⁸. Jeśli jednak wymieniane

¹³ W. Wydra, W.R. Rzepka, *Chrestomatia staropolska*, ibidem.

¹⁴ <http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication?id=17781&from=&dirids=1&tab=1&lp=1&QI=>

¹⁵ <http://poliqarp.wbl.klf.uw.edu.pl/pl/sownik-polszczyzny-xvi-wieku/>

¹⁶ M. Osiewicz, A.K. Piotrkowska, *Słownik polszczyzny XVI wieku jako podstawa materiałowa do badań nad regionalnym zróżnicowaniem słownictwa*, [w:] *Leksykalno-stylistyczne zjawiska w polszczyźnie ogólnej*, red. E. Skorupska-Raczyńska, J. Rychter, Gorzów Wielkopolski, 2007, s. 66.

¹⁷ W przypadku tego leksemu konieczne okazało się wykorzystanie materiałów z kartotek wyrazowych (fiszek), na których rozpisane były pojedyncze poświadczenia.

¹⁸ Por. [hasła] *łyżka*, *łóżko*

są odmianki fonetyczne / graficzne, to pojawiają się wyłącznie z ogólną informacją o frekwencji¹⁹, bez możliwości ustalenia, z jakiego tekstu pochodzą.

Cytaty zawarte w artykułach hasłowych też niestety nie są pomocne przy badaniach dotyczących grafii i fonetyki, gdyż z jednej strony – nie są podawane wszystkie dokumentacje odnoszące się do danego leksemu, z drugiej zaś, ten sam cytat może się pojawić więcej niż jeden raz.

Indeksy do *Słownika polszczyzny XVI wieku* również nie są idealnym źródłem do badań grafii i fonetyki. Na ich podstawie również nie można badać wszystkich upodobnień pod względem dźwięczności²⁰, gdyż odmianki fonetyczne nie są uwzględniane. Ponadto w niektórych indeksach nie podaje się liczby poszczególnych wariantów w danym tekście, lecz wyłącznie się je sumuje, informując, że np. w CzechRozm (*Rozmowy Chrystiańskie* [...] Marcina Czechowica) wystąpiło łącznie 11 poświadczeń zapisów *gardło i garło*, odnotowano też 63 przykłady obu wariantów w MączLex (*Lexicon Latino-polonicum* Jana Mączyńskiego). Dopiero połączenie informacji z indeksów i wydanych tomów *Słownika* pozwala uzyskać dostatecznie dużo danych, aby móc wnioskować o interesujących mnie zagadnieniach. Nie jest to jednak z pewnością rozwiązanie optymalne.

Kartoteki wyrazowe (fiszki) spośród trzech „odmian” materiału słownikowego (tomy wydane, indeksy, kartoteka) stwarzają największe możliwości badania szesnastowiecznej fonetyki i ortografii. Na ich podstawie można w sposób dobrze udokumentowany wnioskować o postaci graficznej wyrazu. Należy jednak zachować ostrożność, gdyż sporadycznie zdarzają się fiszki zapisane zgodnie z zasadami współczesnej ortografii, a ponadto jest to materiał już w pewien sposób przetworzony.

Oczywiście *Słownik polszczyzny XVI wieku* może być z powodzeniem wykorzystywany do badań nad leksyką²¹, jednak przy bardzo szczegółowych analizach z zakresu fonetyki czy ortografii, obejmujących poziom poszczególnych drukarni czy nawet tekstów, okazuje się źródłem wymagającym. Chcąc uzyskać duży poziom uszczegółowienia danych, badacz zmuszony jest bądź do korzystania z fiszek, bądź łączenia informacji zawartych w indeksach i tomach wydanych. Tylko taka metoda pracy z materiałami słownikowymi pozwala uzyskać wiarygodne wyniki.

Stan badań

Grafia i fonetyka doby średniopolskiej, w tym wieku XVI, ma już bogatą literaturę zarówno w postaci odrębnych monografii, jak np. prace: Stanisława Jodłowskiego²², Reginy Pawłowskiej²³, Tomasza Lisowskiego²⁴, Marka Osiewicza²⁵, zmonografizowanych tomów wieloautorских, jak np. *Dokument pisany w badaniach historyka języka polskiego. Z ba-*

¹⁹ Por. [hasła] *książka, gałzka*

²⁰ Por. indeksy dotyczące leksemów: np. *ciężki, łyżka, książka*

²¹ Por. np. praca Pauliny Michalskiej *Status staropolskich oboczności wyrazowych w polszczyźnie doby średniopolskiej*, Poznań 2013.

²² S. Jodłowski, *Losy polskiej ortografii*, Warszawa 1979.

²³ R. Pawłowska, *Fonetyka języka polskiego nauczanego w Gdańsku w XVII wieku*, Gdańsk-Wrocław 1979.

²⁴ T. Lisowski, *Grafia druków polskiego z 1521 i 1522 roku. Problem wariantowości i normalizacji*, Poznań 2001.

²⁵ M. Osiewicz, *Wariantowość leksemów w zakresie nieseryjnych zmian fonetycznych w listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku*, Poznań 2007.

dań nad grafiją i fonetyką historycznej polszczyzny²⁶, rozdziałów w monografiach poszczególnych okresów rozwojowych polszczyzny, języka regionu, autora bądź zabytku, jak np.: Zenona Klemensiewicza²⁷, Ireny Bajerowej²⁸, Marii Karpluk²⁹, Aliny Kowalskiej³⁰, Jadwigi Zieniukowej³¹ czy wreszcie w postaci drobniejszych artykułów, przyczynków, szkiców, jak np. prace Ireny Bajerowej i Anny Wieczorkowej³², Urszuli Burzywody³³, Marka Cybulskiego³⁴, Tomasza Lisowskiego³⁵. Przeglądu badań nad grafiją i fonetyką tego okresu dokonała Alicja Pihan-Kijasowa³⁶.

Na uboczu ciągle jednak pozostaje zagadnienie grup spółgłoskowych. W literaturze problem kształtowania się uzusu ortograficznego w obrębie grup spółgłoskowych najczęściej jest tylko jednym z poruszanych zagadnień. Monografii dotyczących wyłącznie grup spółgłoskowych nie ma wiele, a te istniejące ograniczają się do przedstawienia wybranego problemu szczegółowego. Jedną z nich jest praca Witolda Śmiecha³⁷. W części pierwszej, największej objętościowo, autor przedstawił pochodzenie oraz rozwój historyczny grup *sř, *źř, *žř do wieku XIX, z podziałem na poszczególne regiony. W zależności od badanego stulecia są to: Małopolska, Wielkopolska i Sieradzkie (do końca XIV wieku); Małopolska, Wielkopolska, pogranicze Wielkopolski i północnej Małopolski, Kujawy i Mazowsze (XV wiek); Małopolska, Wielkopolska, Sieradzkie, Mazowsze, Ziemia Dobrzycka, Lubelszczyzna, Śląsk, Kresy Wschodnie (XVI wiek); Małopolska, Wielkopolska, Mazowsze, Śląsk, Kresy Wschodnie (XVII wiek); Małopolska, Wielkopolska, Mazowsze, Bory Tucholskie, Kaszubszczyzna (XVIII wiek); Małopolska, Wielkopolska, Mazowsze. W swoich badaniach uwzględnił także słowniki oraz *Rozprawy i wnioski o ortografii polskiej*. Zbadał zarówno rękopisy, jak i druki, w przypadku których za podstawę do zakwalifikowania do danego regionu obrał miejsce urodzenia pisarza³⁸.

Śmiech stwierdza, że w okresie między powstaniem tych zbitek spółgłoskowych a końcem XIV wieku, w przypadku grup *sř, *źř nastąpiło upodobnienie pod względem

²⁶ Pod red. M. Kuźmickiego i M. Osiewicza, Zielona-Góra-Poznań 2010.

²⁷ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, t. 2: *Doba średniopolska*, Warszawa 1965.

²⁸ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, *ibidem*.

²⁹ M. Karpluk, *O języku Macieja Strykowskiemu historyka i poety z drugiej połowy XVI wieku*. 1. *Regionalizm, cechy ruskie i poetyzm w dziedzinie fonetyki*, Wrocław 1977.

³⁰ A. Kowalska, *Dzieje języka polskiego na Górnym Śląsku w okresie habsburskim (1526-1742)*, Wrocław 1986.

³¹ J. Zieniukowa, *Z dziejów polszczyzny literackiej XVIII wieku. Język pism Jana Jabłonowskiego wobec ówczesnych przepisów normatywnych*, Wrocław 1968.

³² I. Bajerowa, A. Wieczorkowa, *Uwagi o pisowni polskich druków XVII-wiecznych*, „Prace Językoznawcze” 1989, t. 17: *Studia historycznojęzykowe*.

³³ U. Burzywoda, *Grafia, ortografia. Fonetyka i fonologia [w:] Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2002.

³⁴ M. Cybulski, *Na obrzeżach głównego nurtu. O grafii urzędowych rękopisów średniopolskich*, w: *Dokument pisany*, op. cit., s. 167-188.

³⁵ T. Lisowski, *Ideografizacja polskiego pisma a interpretacja historycznojęzykowa, czyli co wiemy o dawnym systemie graficznym*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. 60, 2004, s. 17-27.

³⁶ A. Pihan-Kijasowa, *Przegląd badań nad grafiją i fonetyką doby średniopolskiej po 1965 roku*, w: *Dokument pisany*, op. cit., s. 127-147; eadem, *Stan badań nad normalizacją literackiej polszczyzny XVII wieku w zakresie fonetyki i fleksji imiennej. zarys problematyki*, w: *Ścieżkami pięknej polszczyzny. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Mirosławowi Białoskórskiej z okazji 65-lecia urodzin i 45-lecia pracy zawodowej*, red. L. Mariak i A. Seniów, Szczecin 2011, s. 167-183.

³⁷ W. Śmiech, *Rozwój historyczny polskich grup spółgłoskowych *sř, *źř, *žř*, *ibidem*.

³⁸ W swoich badaniach oraz pracy obrałam inny punkt wyjścia, polegający na uznaniu większego wpływu drukarzy niż autora na ortografię publikacji.

miejsca artykulacji pierwszej głoski do drugiej, w wyniku czego uzyskały postać *śś, *źź, a grupa *źś, która powstała w wyniku wypadnięcia jeru w grupie *zbr* + samogłoska przednia od chwili powstania miała obie spółgłoski w mniejszym lub większym stopniu spalizowanie. Ustalił też, że wskutek przejścia *ś ≥ rz (ž) zbitki te przeszły w stadium *śrz*, *źrz*, *źrz*, gdzie *rz* (ř) było frykatywne. Zaznacza jednak, że w przypadku grupy *źś można przyjąć, że po przejściu *ś ≥ rz przybrała postać *źrz, a następnie w wyniku dysymilacji przekształciła się w *źrz*. W tekstach małopolskich, wielkopolskich oraz sieradzkich, do końca XIV wieku, grupy te mają taką samą postać³⁹.

W czasie pierwszej połowy XV wieku stan ten nie ulega zmianie, co potwierdzają teksty małopolskie, wielkopolskie, mazowieckie i kujawskie. Dalej autor dowodzi, iż od połowy piętnastego stulecia zaczyna pojawiać się kontynuans *śr*. Odnotowano go w zabytkach małopolskich, wielkopolskich oraz mazowieckich. Grupa *źś jest nadal kontynuowana przez *źrz* lub przez *jźrz* (w śródgłosie). Kontynuans ten występuje w XV-wiecznych zabytkach wielkopolskich. W tekstach małopolskich i mazowieckich utrzymywane jest nadal *źrz*. Grupa *źś kontynuowana jest na obszarze Polski jako *źrz*⁴⁰.

W XVI wieku, w małopolskich rękopisach zbitka *śś ma na ogół postać *śr*; w drukach natomiast pojawiają się formy *śr*, *śrz*, a nawet *strz* (na postać tego ostatniego wpływ mógł mieć język czeski). Grupa *źś w rękopisach kontynuowana jest w śródgłosie przede wszystkim przez *źr*, *jźr*, choć występują też *źrz*, *jźrz* i *jrz*. W nagłosie pojawia się natomiast *źr* i *źr*. W drukach – jak podaje autor – grupa *źś kontynuowana jest w nagłosie przez *źrz*, w śródgłosie przeważnie przez *źrz* oraz *jźrz*. Kontynuans *źr* pojawił się jedynie w jednym z tekstów (*Historia o św. Józefie z 1530r.*) obok częstszego *źrz*. Dalej autor stwierdza, że w pismach Kochanowskiego poza powszechnym kontynuansiem *jźrz* pojawia się również *rdz*. Grupa *źś w rękopisach kontynuowana była przez *źrz* i *źr*. W drukach Kochanowskiego powszechnie występuje *źrz*. Raz zastosowano *źr* w *Komedii Rybaltowskiej*⁴¹.

W wielkopolskich zabytkach rękopiśmiennych *śś kontynuowane jest głównie przez *śrz*. Postać *śr* wystąpiła u Paterka, który mógł ją przejąć ze środowiska krakowskiego. W drukach autorów, którzy pochodzą z Wielkopolski, w wyrazie *środa* oraz pochodnych występuje wyłącznie *śrz*, w wyrazie *srebro*: *śr* względnie *sr*. Grupa *źś, jak podaje Śmiech, u Paterka ma odpowiednik *źrz* (raz odnotowano *zdrz*), natomiast w *Suplikach poddanych archidiecezji gnieźnieńskiej* zbitka ta kontynuowana jest *źrz* oraz *jrz*. W XVI-wiecznych drukach wielkopolskich *źś w nagłosie kontynuowane jest przez *źrz*, w śródgłosie przez *jźrz*. Grupa *źś ma zaś w drukach postać *źrz*⁴².

W sieradzkich rękopisach z XVI wieku, grupa *śś ma postać *śr* (w nagłosie) oraz *jśr* (w śródgłosie). W drukach natomiast grupa ta ma w wyrazie *środa* i pochodnych oraz *szron* kontynuansy *śrz* i *śr*. W słowniku Mączyńskiego poza tymi formami pojawiło się także *srz* i *sr*⁴³. W rękopisach grupa *źś ma w śródgłosie postać przede wszystkim *jrz*, poza tym występuje również *źrz*. W drukach jest wyrażana przez *jźrz*, *jrz*, *zr*. W nagłosie, u Mączyńskiego jest *zrz*. Grupa *źś ma w rękopisach postać *źr* i *źrz*, w drukach natomiast *zrz* i *źrz* oraz *źrz* (*źrzec*)⁴⁴.

³⁹ *Ibidem*, s. 115.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 116.

⁴¹ *Ibidem*, s. 166-117.

⁴² *Ibidem*, s. 117.

⁴³ *Ibidem*, s. 117.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 117.

W rękopisach mazowieckich z XVI wieku grupa **sʹ* kontynuowana jest przez *śrz* i *śr*. W drukach pisarzy tego regionu w wyrazie *środa* występuje wyłącznie *śrz*, w wyrazie *srebro* – *śr* (w przewodzie) oraz *śrz*. Grupa **žʹ* ma w rękopisach postać -*žrz*- i -*žʹrz*-, przy czym -*žrz*- jest pospolitsze. W drukach pojawia się tylko -*žʹrz*-. Natomiast w przypadku zbitki **žʹr* zarówno w rękopisach, jak i w drukach występuje *žrz*⁴⁵.

U Stanisława Murzynowskiego, reprezentanta ziemi dobrzyckiej, grupa **žʹ* jest kontynuowana w śródgłosie przez -*jrz*-, natomiast nagłosowe grupy **sʹ* i **žʹ* przez *śrz* i *žrz*. W przypadku Lubelszczyzny, na podstawie materiału znalezionej w księdze grodzkiej grafowskiej, autor stwierdza, że grupa **sʹ* kontynuowana była przez *śrz*. W tekstach śląskich zbitka **sʹ* przybiera formy *śrz*, *strz* i *śr*. **žʹ* ma postać -*žrz*- (jedno potwierdzenie), natomiast **žʹ* rozwinęło się w *žrz* lub *zrz*. Dalej autor dowodzi, iż w drukach pisarzy kresowych – Reja i Leopolicy, grupa **sʹ* w wyrazie *środa* (i pochodnych) kontynuowana jest regularnie przez *śrz*, w wyrazie *srebro* przez *sr*. **žʹ* w nagłosie rozwinęła się w *žrz*, w śródgłosie w wyrazie *ujrzeć*: -*žrz*-, -*žʹrz*-. W wyrazie *dojrzewać* u Leopolicy występuje regularnie -*žrz*-, u Reja -*žrz*- i -*ždrz*-. Grupa **žʹ* jest kontynuowana jako *žrz*⁴⁶.

Śmiech, powołując się na język czeski i na występujące w nim *ř* frykatywne, zakłada, że w polszczyźnie artykulacja *rz* była kiedyś podobna do czeskiej, stwierdza, że „[...] nie można przejścia *śrz* w *śr* itd. traktować jako uproszczenia grupy spółgłoskowej. Należy natomiast sądzić, że w grupach *śrz*, *žrz*, w których obie spółgłoski były szczelinowe, nastąpiło rozpodobnienie artykulacji, w wyniku którego szczelinowe *rz* przeszło w nieszczelinowe *r*. W przypadku przejścia śródgłosowego -*žrz*- w -*jrz*- mamy do czynienia ze zjawiskiem rozsunięcia artykulacji, podobnym do tego, jakie nastąpiło np. w wyrazie *mieścki* (≥ *miejski*) lub *oćca* (≥ *ojca*)⁴⁷.

Autor, podsumowując okres dwóch stuleci – piętnastego i szesnastego, stwierdza, iż: „[...] w wieku XVI, obserwując kontynuanty badanych grup spółgłoskowych występujące w rękopisach i drukach, zauważamy rzecz bardzo interesującą. Zmiany, które stwierdziliśmy w rozwoju tych grup w 2. poł. XV znajdują swoje odbicie również w rękopisach XVI w. Także niektóre druki krakowskie do około 1530 r. używają na ogół kontynuantów nowych (*środa*, *uźrał*). Od mniej więcej połowy XVI w. sytuacja ta ulega zmianie. W rękopisach występują nadal kontynuanty powstałe w drodze fonetycznych zmian z dawniejszych grup *śrz*, *žrz*, w drukach natomiast, niezależnie od pochodzenia ich autorów, ustala się mniej więcej jednolity typ kontynuantów: *śrz* (*środa* i pochodne), *žrz* (*žrenica*), -*žrz*-, -*žʹrz*- potem również -*jrz*- (*ujrzeć*, *dojrzały*), *žrz* (*źródło*, *žrebię*) i *žrz* (*pożreć*). Szczególnie jaskrawo wygląda ten rozdział między żywą tendencją rozwojową badanych grup spółgłoskowych a ustaleniem się kontynuantów tych grup na terenie Małopolski⁴⁸.

W kolejnym, siedemnastym stuleciu, w małopolskich rękopisach grupa **sʹ* kontynuowana jest przeważnie przez *śr* (ewentualnie *sr*) lub przez -*jsʹr*- w śródgłosie (u Potockiego) oraz *śrz*. W drukach pisarzy pochodzących z tego regionu grupa ta, jak stwierdza autor, ma postać *śrz* i -*jsʹrz*- oraz *śr* (*środa* i pochodne). W wyrazie *srebro* pojawia się tylko *śr* lub *sr*. Grupa **žʹ* natomiast w rękopisach wyrażana jest przez -*žr*-, -*žʹr*-, -*žʹrz*- i -*jrz*-.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 118.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 118.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 118-119.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 120

W drukach odnotowano *-źrz-*, *-jźrz-* i wyjątkowo *-źr-*. Grupa **źr'*, która w rękopisach Potockiego ma formę *źr*, w drukach – *źrz*⁴⁹.

U Samuela Twardowskiego (Wielkopolska) grupa **s'* jest kontynuowana przez *śrz-* i *-jśrz-* (w wyrazie *środa* i pochodnych) lub *sr/śr* (w wyrazie *srebro* i pochodnych). Zbitka **źr'* ma w nagłosie postać *źrz-*, w śródgłosie głównie *-jźrz-* oraz sporadycznie *-jrz-* i *-jźr-*. Grupa **źr'* kontynuowana jest przez *źrz*⁵⁰.

W mazowieckich *Księgach sądowych wiejskich* **s'* (*środa*, *śreniawa*) ma formę *śrz*, identycznie jak w drukach Skargi i w *Słowniku* Knapskiego. W wyrazie *srebro* i pochodnych, w drukach występują *śr* i *sr*. Grupa **źr'*, jak dalej informuje autor „[...] w *Księgach sądowych wiejskich* ma w śródgłosie odpowiednik *-jrz-*. W drukach Skargi kontynuant tej grupy ma postać *-jźrz-*, obocznie występuje jednak także *-jrz-*. U Knapskiego grupa **źr'* ma w nagłosie kontynuant *zrz-*, w śródgłosie zaś w wyrazie *ujrzeć* itd. *-jrz-*, natomiast w wyrazie *dojrzały*... mamy *-źrz-*. (...) Grupa **źr'* w wyrazie *źródło*... ma w drukach Skargi kontynuant *źrz*, gdy u Knapskiego jest *zrz*. W wyrazie *źrebię*... u Knapskiego grupa **źr'* rozwinęła się w *źrz* (u Skargi brak przykładów)”⁵¹.

W drukach pisarzy pochodzących z Kresów Wschodnich grupa **s'* występująca w wyrazie *środa* i *szron* ma w nagłosie postać *śrz* (u Starowolskiego również *srz*), w śródgłosie także pojawia się *-śrz-*, obok którego występuje *-jśrz-*. **źr'* w śródgłosie ma kontynuant *-jźrz-* (u Starowolskiego również *-jrz-*), **źr'* ma natomiast kontynuant *źrz*⁵².

W XVIII-wiecznych małopolskich *Księgach sądowych wiejskich* grupa **s'* – jak podaje autor – „[...] kontynuowana jest przez *śr* (w wyrazie *srebro*... być może także przez *sr*, co z powodu pisowni nie da się ustalić); *śrz* występuje konsekwentnie tylko w księdze wsi Krowodrza (dzisiejsze przedmieście Krakowa), w czym należy upatrywać chyba wpływ języka literackiego. Grupa **źr'* ma w tych księgach kontynuanty *-jrz-* (ok. 56%), *-jźr-* (ok. 35%) i *-jźrz-* (ok. 9%). W stosunku do stanu, jaki tu obserwowaliśmy w XVII (*-źr-* : *-jrz-* jak 1 : 1), stwierdzamy obecnie pewne ograniczenie w użyciu kontynuantu *-źr-*, przy czym pojawia się tu także literacki typ *-jźrz-*. Świadczy to o tym, że *-źr-* było wyczuwane jako gwarowy i gorszy odpowiednik literackiego typu *-jźrz-* wzgl. *-jrz-* i pisarze jeśli mieli wyczuć tego stosunku, starali się *-źr-* nie używać. Grupa **źr'* w *Księgach sądowych* kontynuowana jest przez *źr*, u Konarskiego mamy *źr* i *źrz*”⁵³.

W tekstach wielkopolskich, u Kopczyńskiego, w przypadku grupy **s'* występuje kontynuant *śrz*, w przypadku **źr'* pojawia się forma *-jźrz-* a **źr'* jest realizowane przez *-źrz-*⁵⁴.

W prasie warszawskiej (Mazowsze) zbitka **s'* występująca w wyrazie *środa* i pochodnych ma postać *śrz* lub *srz*. W wyrazie *srebro* i pochodnych występuje forma *sr*. W słowniku Trotza **s'* ma kontynuanty *śrz* (*środa* i pochodne) oraz *śr* (w wyrazie *srebro* i pochodnych – *śr* w nagłosie i *-sr-* w śródgłosie). Grupa **źr'* w prasie realizowana jest przez *-jrz-*, u Trotza w nagłosie przez *zrz-*, w śródgłosie, w wyrazie *ujrzeć* jest *-jrz-*, a w wyrazie *dojrzały* – *-źrz-*. Grupa **źr'* ma odpowiednik *źrz* oraz *zrz*, zarówno w gazetach, jak i w słowniku⁵⁵.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 120-121.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 121.

⁵¹ *Ibidem*, s. 121.

⁵² *Ibidem*, s. 121-122.

⁵³ *Ibidem*, s. 122.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 122.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 122-123.

U Pruszcza (reprezentanta Borów Tucholskich) *sř kontynuowana jest przez *srz* (*środa* i pochodne) oraz *sr* (*srebro* i pochodne). *Źř ma odpowiednik -jźrz-, a *źř - źrz⁵⁶.

W przypadku Kaszub odnotowano tylko kontynuanty grupy *źř, które mają formę *zdrz* i *drz*⁵⁷.

W XIX-wiecznych tekstach autorów pochodzących z Małopolski grupa *sř w pierwszej połowie stulecia kontynuowana jest przez *śr* (w wyrazie *środa* i pochodne), choć, jak zaznacza autor możliwy jest kontynuant *śrz* względnie *szrz*. W wyrazie *srebro* (i pochodnych), zbitka ma formę *śr* i *sr*. *Źř jest w *Księgach sądowych wiejskich* kontynuowane przez -jźrz-, w *Gazecie Krakowskiej* przez -jrz-. W tym samym czasopiśmie zbitka *źř ma postać *źr*⁵⁸.

W gazetach wielkopolskich, w wyrazie *środa* (i pochodnych), grupa *sř w pierwszej ćwierci XIX wieku kontynuowana jest przez *śrz*, *śr* oraz *szr*; w wyrazie *srebro* (i pochodnych) – przez *śr* i *sr*. *Źř ma w śródgłosie postać -jrz-, natomiast *źř ma zasadniczo postać *źr*, obok którego pojawia się również *źrz*⁵⁹.

W XIX-wiecznej prasie warszawskiej grupa *sř, jak podaje autor „[...] poza *Gazetą Warszawską* z 1807 r., gdzie przeważa *śrz*, kontynuowana jest przez *śr* (*środa* i pochodne) i *sr* (*srebro*...). W stosunku do stanu, jaki reprezentują gazety warszawskie z XVIII wieku widzimy tu zasadniczą zmianę. Od około 1820 r., nie spotykamy już *śrz* kontynuującego dawną grupę *sř. Jego miejsce zajmuje *śr*. Podobnie przedstawia się ta sprawa w *Rocznikach Towarzystwa Przyjaciół Nauk*. Grupa *źř tak w prasie, jak i w *Rocznikach* kontynuowana jest w śródgłosie bezwyjątkowo przez -jrz-. Grupa *źř ma kontynuanta *źr*, choć może tu także występować *źrz* lub *zrz*⁶⁰.

W prasie z Kresów Wschodnich (*Wiadomości brukowe* i *Gazeta Lwowska*) *sř kontynuowane jest przez *śr* (*środa* i pochodne) oraz *sr* (*srebro*). *Źř w nagłosie ma postać *źrz*, natomiast w śródgłosie -jrz-. Grupa *źř ma formę *źr* (*źródło*) i *źrz* (*źrebię*)⁶¹.

Podsumowując, autor stwierdza, że „[...] ustalone w języku literackim około połowy XVI w. kontynuanty tych grup w postaci *śrz* (*śrzoda*, *śrzodek* itd.), *śrz* lub *śr* obok *sr* (*śrzebro*, *śrebro*, *srebro*); *źrz* (*źrenica*), -jźrz- lub -źrz- (*ujźrzeć*, *uźrzeć*, *dojźrzały*, *doźrzały*) i wreszcie *źrz* (*źrebię*, *źródło*) trzymały się w tym języku mniej więcej do końca I. ćwierci XIX wieku. Jak wynika z przykładów zaczerpniętych z języka prasy, a więc języka chwytającego zapewne najprędzej wszelkie zmiany, w latach dwudziestych XIX w. kontynuanty grup *sř, *źř, *źř przybierają postać *śr*; -jrz-, *źr*, choć obok ostatniego kontynuanta funkcjonuje nadal jeszcze *źrz* lub *zrz*⁶².

W *Rozprawach i wnioskach o ortografii polskiej* zalecano w obrębie tych grup pisownię aprobującą zmiany, które zaszły w wymowie *śr*; *źr*; -jrz-⁶³.

Na podstawie analizy materiału słownikowego z XIX wieku, autor stwierdza, że „[...] w zakresie stosowania kontynuantów grup *sř, *źř, *źř reprezentują one [słowniki – dop.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 123.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 123.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 123.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 123.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 123.

⁶¹ *Ibidem*, s. 102.

⁶² *Ibidem*, s. 124.

⁶³ *Ibidem*, s. 124.

A.P.] starszy stan języka i zmian, jakie pod tym względem w polskim zaszły, bezpośrednio nie odzwierciedlają”⁶⁴.

W części drugiej przedstawione zostały kontynuanty grup *śr̥, *źr̥, *žr̥ występujące we współczesnych gwarach polskich oraz określono stosunek kontynuantów gwarowych do tych, które były typowe dla języka literackiego w różnych okresach jego rozwoju⁶⁵. Autor ponadto omawia możliwe przyczyny zmian postaci tych kontynuantów w języku literackim i ustalenia się nowych form zarówno w wieku XVI, jak i XIX.

Jest to jedyne tak wyczerpujące opracowanie dotyczące problematyki rozwoju grup spółgłoskowych.

Należy też zwrócić uwagę na fakt, iż kwestia sposobu prezentacji kontynuantów zbiitek śr̥, *źr̥, *žr̥ jest najczęściej poruszaną przez badaczy.

Oczywiście problem zapisu i ewolucji tych grup spółgłosek poruszany był przez badaczy także przez pojawieniem się monografii Śmiecha. Ogólne informacje na temat ich rozwoju przedstawia Jan Łoś w *Gramatyce polskiej* z 1922 roku⁶⁶. Stwierdza on, iż „Dawne śr̥, žr̥ wymieniło się śř, žř albo śr, žr; w języku dzisiejszym utrzymała się albo ta ostatnia postać też nastąpiło stwardnienie ś > s, ź > z np. stp. śřzoda > środa, śřzodek (...), śřzebro > śrebro (...) > srebro, także ś wymienia się niekiedy na š, np. stp. śřzon > śron > (...) szron. Podobnie žř z tą różnicą, że tu jeszcze przed ź albo na jego miejscu powstaje j np. od *žřeti, *žřjo, *žřiši pochodzą polskie: *pojrzal* (...), *ujrzysz* (...)”⁶⁷. Stwierdzenia te nie odbiegają od późniejszych ustaleń Śmiecha.

Należy wspomnieć też artykuły Kazimierza Nitscha z 1928 roku⁶⁸, w którym zwraca uwagę na zapis *niedordzały* pojawiający się w IV Trenie Kochanowskiego i podejmuje polemikę z Brücknerem, który stwierdza powszechność przestawki głosek w grupach śr̥ žr̥ w Małopolsce w XVI wieku⁶⁹.

Stanisław Rospond w pracy poświęconej językowi Seklucjana, Murzynowskiego, Sandeckiego-Maleckiego oraz Grzegorza Orszaka⁷⁰, omawia sposoby realizacji wybranych grup spółgłoskowych w przypadku każdego z wymienionych autorów, w tym kontynuantów grup *śr̥, *žr̥. Seklucjan wewnątrzwyrazową grupę -žrz- realizuje przede wszystkim jako -jžrz-, rzadziej jako nowsze -jrz-, zaś w przypadku nagłosowego śrz stosuje zapisy *zrzebra*, *srebro*⁷¹. U Murzynowskiego pojawiają się śr̥ i śrz, zaś w przypadku kontynuantu *žr̥ stosuje formy nowsze z jotą: -jrz-⁷². Natomiast u Sandeckiego-Maleckiego grupa -žrz- została, jak podaje Rospond, zachowana⁷³. Nowsza postać grupy -žrz- z wydzieloną jotą pojawiła się również w *Postylli* Orszaka.

Stanisław Rospond, analizując rozwiązania ortograficzne Kochanowskiego w zakresie konsonantyzmu, porusza również kwestię realizacji przez poetę kontynuantów grup *śr̥, *žr̥. Zaobserwował, iż w pierwodrukach oraz w rękopisie najczęściej pojawiły się

⁶⁴ *Ibidem*, s. 125.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 7.

⁶⁶ J. Łoś, *Gramatyka polska. Cz. I, Głosownia historyczna*, Lwów-Warszawa-Kraków, 1922, s. 170.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ K. Nitsch, *Dordzały = dojrzały*, *Język Polski*, 1928, T. XIII, s. 88.

⁶⁹ A. Brückner, *Dzieje języka polskiego*, wyd. III, Warszawa 1925, s. 299.

⁷⁰ S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI w. (Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandeckiego-Malecki, Grzegorz Orszak)*, Wrocław 1949.

⁷¹ *Ibidem*, s. 115.

⁷² *Ibidem*, s. 117.

⁷³ *Ibidem*, s. 120.

formy *wejrzy*, *przeźroczy*, *ujrzy*, *ujrzawszy*, *śrebrze*. W reedycjach zaś odnotowano postaci *wejźrzy*, *przeźroczy*, *śrebrze*. Badacz dodaje, iż nowa palatalna grupa *jrz* oraz lokalna *źr* nie są tak wyjątkowe „[...] jak się powszechnie przypuszczało do chwili zestawienia materiału wyrazowego pierwodruków i reedycji. W «Ortografii» istnieje forma: *w pojśrodku*, a spotykamy również: *niedordzały*, *dordzałość* (...)”⁷⁴. Podsumowując zaś rozważania o fonetyce Kochanowskiego, stwierdza on, iż „[...] w zakresie występujących ówczesnie wariantów fonetycznych (...) *źrz* || *jźrz* || *źr* || *jrz*; *śrz* || *śr* || *sr* (...) trzymał się bądź form lokalnych (...) (*dordzały*, *przeźroczy*), bądź dawniejszych, bądź wreszcie nowoczesnych *wejrzeć* (...)”⁷⁵. Śmiech, analizując w tekstach Kochanowskiego sposoby realizacji kontynuantów omawianych grup na podstawie pierwszych edycji dzieł poety, stwierdza, iż grupa **sʹ* w wyrazie *środa* reprezentowana jest wyłącznie przez *śrz*, w wyrazie *srebro* zaś przez *śrz* (dwukrotnie) i *śr* (sześciokrotnie). Grupa **źʹ* w wyrazie *ujrzeć* i *zaźrzeć* (‘zazdrościć’) kontynuowana jest przez *-jźrz-* (odnotowano zaledwie jeden przykład z formą *-źrz-* na 70 poświadczeń). W nagłosie grupa ta jest realizowana tylko przez *źrz* (*źrzenica*); w wyrazie *dojrzaly* – jednokrotnie przez *-źrz-*, trzykrotnie przez *-rdz-*⁷⁶.

Kwestia realizacji tych grup została poruszona również przez Halinę Koneczną. Omawia ona problem metatezy (np. *środa* > *rśoda*), której przykłady pojawiają się już w tekstach szesnastowiecznych⁷⁷, oraz wzmocnienia grupy **sʹ* poprzez przesunięcie miejsca artykulacji „Dla podtrzymania zbyt upraszczającej się grupy nagłosowej *š* zostaje przesunięte do tyłu jamy ustnej i przekształcone w szczelinową *χ*, stąd w Historii Trzech Króli, przepisanej w r. 1544 przez Wawrzyńca z Łasku, znajdujemy już *ssadki chrzebrne* ‘*sądki srebrne*’ (...)”⁷⁸.

Również Maria Bargieł przedstawia sposoby realizacji kontynuantów **sʹ*, **źʹ*, **źr* w rękopisach z pierwszej połowy XVI wieku. Wnioski przedstawione w tej pracy zasadniczo pokrywają się z wynikami analiz Śmiecha. Niewielkie zaś różnice wynikają z nieco węższego zakresu materiałowego uwzględnionego przez Bargieł⁷⁹.

Maria Karpluk, badaczka języka Macieja Strykowskiego, szesnastowiecznego poety i historyka, zwraca uwagę na bogactwo odmianek grup *śr(z)*, *źr(z)* występujących w utworach Strykowskiego i innych Łęczycan, np.: *śr*; *źr* (*srebrny*, *źródło*), *śrz*, *źrz* (*śrebrznemi*, *źrzenice*), *jśrz*, *jarz* (*w poifrzodku*, *vyźrzał*), a także w *poirzodku*, *virzawfjy*, *zporzodku*. U Grzegorza Pawła i Kwiatkowskiego nie ma natomiast przykładów z *jśrz*, *jrz* < *jśrz* oraz samego *rz*, występuje natomiast zbitka *jrz*. Warianty te pokrywają się z przedstawionymi przez Śmiecha kontynuantami gwarowymi występującymi na obszarze od Łęczycy do Łaska, Piotrkowa i Brzezin⁸⁰.

Marek Cybulski, analizując język ksiąg radzieckich i ławniczych Sandomierza z lat 1543-1767⁸¹, stwierdza, iż kontynuanty omawianych grup realizowane są jako *śr/sr/śr*

⁷⁴ S. Rospond, *Język i artyzm językowy Jana Kochanowskiego*, Wrocław 1961, s. 71-72.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 74.

⁷⁶ W. Śmiech, *ibidem*, s. 44-45.

⁷⁷ H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich*, Warszawa 1965, s. 188-198.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 193.

⁷⁹ M. Bargieł, *Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku*, Wrocław 1969, s. 95-100.

⁸⁰ M. Karpluk, *O języku Macieja Strykowskiego historyka i poety z drugiej połowy XVI wieku*. Cz. I. *ibidem*, s. 30 – 31.

⁸¹ M. Cybulski, *Język ksiąg radzieckich i ławniczych Sandomierza z lat 1543-1767*, Studia językoznawcze. Streszczenia prac doktorskich, t. V, 1980, s. 22-23.

(*środa*), *śr/sr* (*srebro*), *źrz* (*źrzebię*), *jrz* (*ujrzyć*). Zapisy typu *śrzoda*, *ujźreć* czy *srzebro* są zdecydowanie rzadsze, pojawiły się u dwóch pisarzy. Dalej informuje, że wymowa panująca powszechnie jest nieco inna niż ta, którą przedstawiają małopolskie zabytki badane przez Śmiecha. Grupa **śř* uległa dysymilacji, jednak nie nastąpiła ona w grupie *źř*, jak też nie było metatezy, pomimo tego iż obie innowacje objęły Sandomierszczyznę. Powszechnie są formy z jotą (*jrz*), natomiast niektóre zapisy z siedemnastego i osiemnastego stulecia wykazują twardość głoski szczelinowej *s* lub *š*, np. *szredniey*, *smierci*.

Również w opracowaniu przedstawiającym dzieje języka polskiego na Górnym Śląsku w latach 1526-1742⁸² został poruszony problem kontynuantów prasłowiańskich grup **śř*, **zř*, **žř*. Alina Kowalska ustaliła, iż podstawowymi kontynuantami prasłowiańskiej grupy **śř* w górnośląskich rękopisach są *srz* (*śrz*) || *sr* (*śr*) || *strz*, natomiast najwyższą frekwencję wykazuje wariant *strz*, zarówno w pierwszym (lata 1526-1620), jak i drugim okresie badawczym (1621-1742). Grupa **zř* kontynuowana jest przez *zrz* (*źrz*) || *jzrz* (*jęzrz*) || *jrz* || *zdrz* w OI, zaś w OII pojawia się jeszcze *jzdrz*. W obu okresach przeważają zapisy ze wstawnym *d*. W drukach zaś, jak podaje Kowalska, typowe dla Śląska grupy *strz*, *zdrz* w tekstach z OI w ogóle nie występują, w OII zostały poświadczane nielicznymi przykładami. Typowym kontynuantem w pierwszym okresie badawczym jest *śrz*(*srz*) w przypadku **śř*, *źrz* || *jźrz* w przypadku **zř*. W OII w wyrazie *środa* utrzymuje się *śrz* (*srz*), w leksemie *srebro* przeważa *śr* (*sr*). Autorka zwraca uwagę na ewolucję zachodzącą w przypadku śródgłosowych kontynuantów **zř*. Częsta w OI grupa *źrz* pojawiła się w kolejnym okresie badawczym zaledwie dwukrotnie, dominowały zaś postaci z jotą – *jźrz* (*jzrz*) oraz w większym zakresie *jrz*. W nagłosie grupa **zř* kontynuowana jest przez *źrz* (*zrz*), natomiast zbitka **žř* ma w wyrazie *źródło* postać *źrz* (*zrz*), w wyrazie *źreć* – *źrz*.

Bożena Matuszczyk, badaczka języka przekładów Biblii z drugiej połowy XVI wieku⁸³, nie podziela w pełni opinii Śmiecha dotyczącej jednolitego typu kontynuantów *śrz*, *źrz* i braku ich dialektycznego zróżnicowania. Autorka stwierdza, że taki stan przedstawiają jedynie druki krakowskie, teksty wydane poza Krakowem poświadczają zaś dialektyczne zróżnicowanie rozwoju grup *śrz*, *źrz*. Badając kontynuanty omawianych grup, autorka opiera się na wydaniach poznańskim (1582r.) i krakowskim (1590r.) *Postylli Mniejszej* Jakuba Wujka oraz Biblii Wujka (Kraków 1599r.)⁸⁴. W druku wielkopolskim grupa **śř* reprezentowana jest w nagłosie przez *śrz*, w śródgłosie przez *jśrz*, rzadziej *jsř*, *śrz*. Kontynuant grupy **zř* zapisywany jest jako *źrz* (w nagłosie) i *jźrz* (w śródgłosie). Autorka dodaje, iż świadczy to raczej o normie poznańskiej drukarni niż o wymowie Wujka, pochodzącego z północnej Wielkopolski, któremu właściwa była raczej wymowa typu *ujrzał*. W drukach krakowskich grupa **śř* w typie *środa* kontynuowana jest przez *śrz* zarówno w nagłosie, jak i śródgłosie, w wyrazie *srebro* zaś jako *śr* (*sr*). W *Postylli* (Kraków) odnotowano sporo zapisów z *jrz*, w Biblii zaś grupa **zř* kontynuowana jest przez *jźrz*, wyjątkowo przez *jrz*, co jest zgodne z normą krakowskiej drukarni. Wyjątkowo natomiast występuje grupa *jrz*. Jak autorka dowodzi, w typie *dojrzały* **zř* reprezentowane jest w tym zabytku przez grupy *-źrz-*, *-jźrz-*, natomiast kontynuantem **žř* jest *źrz* (*źródło*, *źrzebię*) oraz *žrz* (*žreć*). W tekście mazowieckim⁸⁵, w Biblii w tłumaczeniu Szymona Budnego (Nieśwież, 1572), kontynu-

⁸² A. Kowalska, *Dzieje języka polskiego na Górnym Śląsku w okresie habsburskim*, *ibidem*, s. 63-65.

⁸³ B. Matuszczyk, *Regionalizmy polszczyzny literackiej drugiej połowy XVI wieku w świetle języka przekładów Biblii. Zagadnienie normy językowej*, *Roczniki Humanistyczne. Językoznawstwo*, Lublin 1989-1990, T. XXXVII-XXXVIII, z. 6.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 38-39.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 39-41.

antami grupy *śrz* są *śr*; *śrz* (typ *środa*), choć wystąpiły też *jśrz*, *jśr* (wyłącznie w pierwszej partii tekstu). W wyrazie *srebro* pojawia się natomiast grupa *śr* (*sr*), sporadycznie *śrz*. W przypadku kontynuantów grupy **zř* autorka zwraca uwagę na niejednorodność Biblii Budnego, polegającą na tym, iż w niektórych partiach niemal wyłączna jest grupa *jrz*, w innych zaś *jzrz*. Grupa **zř* w „typie *dojrzały*” kontynuowana jest przez *jrz* oraz *zrz*, natomiast w „typie *źródło*, *źrebię*” przez *zrz*, *zr*. Regionalizmy małopolskie autorka natomiast bada na podstawie tzw. Biblii Radziwiłłowskiej, wydanej w Brześciu Litewskim⁸⁶. W zabytku tym grupa **sř* kontynuowana jest przez *śrz* (typ *środa*). Licznie poświadczone są również zapisy ze zbitką *śr*. W wyrazie *srebro* pojawia się *śr*, sporadycznie *sr* (zapisywane jako *řr*) oraz wyjątkowo *śrz*. W przypadku grupy **zř* (pochodne leksemu *ujrzyć*) autorka zwraca uwagę na wysoką frekwencję zapisów z *zř*, znacznie rzadziej występuje *jřr*. Ponadto pojawiły się też warianty *jzrz*, *jřz*, wyjątkami są zapisy z *zř*; *zr*; *zřz*, *zrz*. Grupy *jzř*; *jřr*; *jřz*, *zr*; *zřz* wystąpiły również w formach typu *dojrzały*. Badaczka informuje także o różnorodności form w zakresie stosowania kontynuantów grupy **zř*: w typie *źródło*, *źrebię* pojawiły się grupy: *zřz*, *zrz*, *zřz*, w typie *żreć*, *pożreć* – *zřz*, *zrz*, *zřz*, *zř*. Z tekstów małopolskich zbadana została również Biblia Leopolda (Kraków, 1561). Grupa *śrz* jest tu zapisywana jako *śrz*, *śr* (w typie *środa*) oraz w typie *srebro* – *sr* lub *śr* (pisownia *řr*), wyjątkowo zaś *řrz*. W przypadku grupy *zřz* w typie *ujrzyć* kontynuantem o najwyższej frekwencji jest *zřz*, zapisywany jako *zrz*, *zřz*, *śrz*, *szz*, *zřz*. Licznie poświadczona jest również grupa *jzř* (*jzrz*). Ponadto pojawił się wariant *jrz*. W formach typu *dojrzały* grupa **zř* kontynuowana jest przez *zřz* (*śrz*), *zrz*. W przypadku grupy **zř* wynotowano kontynuanty *zrz*, *zřz*, *zr*, *zř*.

Analizę języka polskiego na Kresach Północno-Wschodnich XVI-XX wieku prezentuje monografia Zofii Kurzowej⁸⁷. W części poświęconej fonetyce z okresu od szesnastego do osiemnastego stulecia omówiona została również kwestia grup spółgłoskowych, tym kontynuantów **sř*, **zř*, **zř*. Grupa **sr* w wyrazie *środa* i pochodnych kontynuowana jest przede wszystkim jako *śrz*. Nie jest to jednak forma wyłączna. Odnotowano bowiem kilka przykładów ze zbitką *śr* i pojedynczy zapis z *jśrz*. W leksemie *srebro* dominantę stanowi grupa *śr* lub *sr*, zaś *śrz* || *szz* pojawia się wyjątkowo. Grupa **zř* w wyrazie *żrenica* zapisywana zawsze jako *zrz* lub *zřz*, grupa **zř* w leksemie *źródło* – jako *zrz*.

Tomasz Lisowski, badający na podstawie paleotypów wariantywność normalizującej się polszczyzny ogólnej z początku XVI wieku w zakresie fonetyki oraz fleksji, a także stopień normalizacji poszczególnych tekstów (w ujęciu synchronicznym i diachronicznym), omawia również problem wariantywności występujący w zakresie realizacji kontynuantów prasłowiańskich grup **sř*, **zř*, **zř*⁸⁸. Autor stwierdza, że w obu wydaniach *Żywota Pana Jezusa Krysta* – Wietora i Unglera, niemal bezwyjątkowo stosowano małopolską innowację *śr*. Natomiast wobec dominującego *zř*, *zř* wykazuje niską frekwencję. Autor dowodzi dalej, iż oba warianty, *śr* i *zř*, są jednorodne regionalnie (małopolskie), ale niejednorodne chronologicznie i sugeruje, że pojawienie się w późniejszych drukach szesnastowiecznych grupy *śř* i „[...] nadanie jej znamion normy ortograficznej (wymawianiowej?) jest nie tylko wprowadzeniem wielkopolskiej normy regionalnej, być może

⁸⁶ *Ibidem*, s. 41-43.

⁸⁷ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w.*, Kraków 2006, s. 146-147.

⁸⁸ T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku. Problem wariantywności i normalizacji fonetyki i fleksji*, Poznań 1999, s. 50-53.

wspieranej stanem w języku czeskim, który odegrał tu rolę arbitra, ale też wyrównaniem do grupy *žř*, będącej ciągle małopolskim wariantem do *žr*⁸⁹. Badacz zwraca również uwagę na to, iż poświadczenia wielkopolskiej grupy śródgłosowej *jř* pojawiły się wyłącznie w edycji Wietora. W przypadku kontynuantów grupy **žř* w obu wydaniach nie pojawiły się zmiany w stosunku do XV wieku. W pracy określony też został stopień normalizacji grup **šř*, **zř*, **žř* w obu tekstach. W edycji Unglera wynosi on 99,47% (stosunek *šr* + *žř* do *šř*), w edycji Wietora zaś – 89,39% (stosunek *šr* + *žř* do *jř* + *žr*)⁹⁰.

Problem wariantywności w zakresie stosowania kontynuantów prasłowiańskich grup spółgłoskowych **šř*, **zř*, **žř* pojawił się również w pracy poświęconej językowi Andrzeja Glabera z Kobyliny⁹¹. Autorka monografii, Jolanta Migdał, stwierdza, iż w przypadku kontynuantów grupy **šř* w wyrazie *šroda* i pochodnych, zarówno w nagłosie, jak i śródgłosie, przeważa postać *šrz*, w wyrazie *srebro* – *šr*, choć kontynuant ten nie stanowi wyraźnej dominanty w stosunku do *šrz*. Grupa **zř* kontynuowana jest natomiast w przeważającej części jako *žrz*. Pozostałe kontynuanty: *-jrz-*, *-jžrz-*, *-žr-* są rzadkie. Grupa **žř* kontynuowana jest przeważnie jako *žrz*. W śródgłosie jest to postać wyłączna, w nagłosie zaś dominująca.

Beata Kaczmarczyk, omawiając język polski w kancelarii królewskiej w pierwszej połowie XVI wieku⁹², poruszyła również problem zapisywania kontynuantów grup **šř*, **zř*, **žř*. Píše, iż w przypadku grupy **žr* u dwóch pisarzy można dostrzec wpływy mazowieckie (*jžrz/žrz*), a u jednego małopolskie (*jrz/žrz*). Postaci te wystąpiły jako oboczne warianty form ogólnych⁹³. Natomiast grupa **šř* zapisywana była przez największą liczbę pisarzy jako *šr*, u jednego pisarza pojawił się wariant *šrz*, u dwóch innych zaś wystąpiły wahania *šr/šrz*. Również u jednego pojawił się zapis z antycypacją miękkości *wejszrode*⁹⁴.

Kilka uwag na temat sposobów zapisu kontynuantów grupy **šř* przedstawiła również Beata Kuryłowicz – badaczka języka szesnastowiecznych ksiąg miejskich Knyszyna. Na podstawie niewielkiej liczby poświadczeń stwierdza ona, iż w zapisach typu *šroda*, *srebrny* stosowano postać *šř* lub *šř* (zapisy bez znaków diakrytycznych), a stan, jaki w tym zakresie przedstawiają knyżyńskie księgi miejskie, jest zgodny z wymową ogólnopolską⁹⁵.

Marek Osiewicz przedstawił problem wariantywności w zakresie realizacji kontynuantów omawianych grup w listach polskich z lat 1525 – 1550⁹⁶. Grupa **šř* kontynuowana jest przede wszystkim jako *šř* (78%). Ponadto pojawiły się kontynuanty *šr-* (10%), *-jšř-* (6%) oraz wykazujące najniższy odsetek *šr-* i *-jšř-*. Grupa **zř* zapisywana była jako *-žř-* (68%), *-jř-* (19%), *-jžř-* (8%) oraz *-jžr-* (5%). Grupa **žř* kontynuowana była wyłącznie jako *žř-*. Autor dowodzi dalej, iż „[...] dla wszystkich regionów charakterystyczne są tradycyjne połączenia *(-)šř-*. Uproszczona grupa *(-)šr-* wystąpiła w tekstach o proveniencji wielkopolskiej, mazowieckiej i północnokresowej, brak jej natomiast w listach pisanych przez Małopolan. Fakt ten nie potwierdza tezy o małopolskim pochodzeniu tej postaci

⁸⁹ *Ibidem*, s. 53.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 53.

⁹¹ J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera z Kobyliny. Studium normalizacji polszczyzny wczesnoreniesansowej*, Poznań, 1999, s. 58-60.

⁹² B. Kaczmarczyk, *Język polski w kancelarii królewskiej w pierwszej połowie XVI wieku*, Wrocław 2003.

⁹³ *Ibidem*, s. 138.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 135.

⁹⁵ B. I. Kuryłowicz, *Język polski w szesnastowiecznych księgach miejskich Knyszyna*, Białystok 2005, s. 41.

⁹⁶ M. Osiewicz, *Wariantywność w zakresie realizacji grup spółgłoskowych w listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku (kontynuanty połączeń *šř, *zř, *žř, *(s)tbc, *(z)dbc oraz grupy (-)vš-, (-)xv-, -dl-)*, Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza, XVI (XXXVI), Poznań 2010, s. 183-199.

fonetycznej grupy⁹⁷. Autor zwraca jednak uwagę na małą liczbę poświadczeń. Ponadto stwierdza, iż formy z jotą były obecne w pierwszej połowie XVI wieku w Małopolsce, na Mazowszu i na Kresach Północnych, nie pojawiły się w Wielkopolsce, gdzie wystąpiła wyłącznie grupa *-źř-*. Osiewicz konstatuje, iż „[...] w zakresie kontynuantów grup **sř-*, **žř-* listy dokumentują stan w zasadzie zgodny z ustaleniami Marii Bargieł i Witolda Śmiecha. W przypadku natomiast grupy **zř-* zebrany materiał dowodzi konserwatywności Wielkopolski (tylko **žř-*), co pozostaje w sprzeczności z dotychczasowymi ustaleniami badaczy uznających wielkopolską proveniencję nowych form z antycypacyjną jotą⁹⁸.

W przypadku opracowań poświęconych wcześniejszym okresom, problem kontynuantów prasłowiańskich grup **sř-*, **zř-* został poruszony w monografii poświęconej *Psalterzowi floriańskiemu*⁹⁹. Zbitka **sř-* kontynuowana jest tu jako *srz*, **zř-* jako *žrz*, co jest zgodne z ustaleniami Śmiecha.

Zofia Staszewska, omawiając problem grup spółgłoskowych występujących w *Modlitwach Waclawa* – piętnastowiecznym modlitewniku¹⁰⁰, stwierdza, iż w zakresie stosowania kontynuantów grupy **sř-* zabytek ten nie jest jednolity. W części pierwszej i trzeciej pojawia się *śrz*, zaś w drugiej *śr*. Kontynuantami grupy **žř-* są: *jrz*, *žrz* oraz *jzr* (występujący wyłącznie w drugiej części *Modlitw*). Ponadto pojawił się zapis *przerzana*, który mógłby być zarówno omyłką polegającą na pominięciu *-j-* lub *-ž-*, jak i typową dla północnej Małopolski formą *przeržana*¹⁰¹.

Z kolei w przypadku prac koncentrujących się na wieku XVII problem realizacji kontynuantów grup spółgłoskowych **sř-*, **zř-*, **žř-* omówiony został między innymi w pracy poświęconej językowi Adama Gdaciusa¹⁰². Henryk Borek stwierdza, iż formy nagłosu są tu „[...] tradycyjne i zgodne z ówczesną normą literacką, natomiast w śródgłosie przeważają nowsze rozsunięte i zdysymilowane formy typu *dojrzeć*, a nawet *przeźroczysty*”¹⁰³. Formy takie pojawiają się przede wszystkim w drukach śląskich. Pojawiły się tu kontynuanty: **sř-* – *srz*||*śrz* oraz *śr*; **zř-* – *zrz*||*žrz*||*jzrz-*, *-jzr-*, *-žr-*; **žř-* – *žrz*||*zrz-*, *-žr*.

U innego siedemnastowiecznego autora, Samuela ze Skrzypny Twardowskiego¹⁰⁴, kontynuanty są na ogół zgodne ze stanem ustalonym w XVI wieku w dialekcie wielkopolskim. Odstępstwem zaś od wielkopolskiej normy są postaci: *przeźroczysty* (6 przykładów), sporadycznie *przežrany*, *przerżoczysty* (być może omyłki druku) oraz *srebro* (charakterystyczne dla Wielkopolski). Grupa **sř-* zapisywana była jako *-sřz-*, *-srz-*, *-śr-*, *-sr-*. Kontynuantami grupy **zř-* są: *-žrz-*, *-zrz-*, *-jžrz-*, *-jzrz-*, *-jžr-*, *-jzr-*, *-žr-*, *-zr-*, *-jzr-*, zaś w przypadku prasłowiańskiej grupy **žř-* są to: *-žrz-*, *-zrz-*, *-žrz-*. Szlesiński zwraca również uwagę na uzus panujący w poszczególnych oficynach drukarskich. W tekście wydanym w kaliskiej drukarni Kolegium Soc. Jezu występuje wyłącznie grupa *-jzrz-*, gdy

⁹⁷ *Ibidem*, s. 188.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ M. Kamińska, *Psalterz floriański. Monografia językowa. Część I. Ortografia, fonetyka, fleksja imion*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1981, s. 83.

¹⁰⁰ Z. Staszewska, *Grupy spółgłoskowe w Modlitwach Waclawa*, Acta Universitatis Lodzianis, Folia Linguistica, 34, Łódź 1995, s. 92-93.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 93.

¹⁰² H. Borek, *Język Adama Gdaciusa. Przyczynek do dziejów polszczyzny śląskiej*, Wrocław 1962, s. 28-29.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 29.

¹⁰⁴ I. Szlesiński, *Język Samuela Twardowskiego*, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN, t. 14, 1968, s. 371-373.

w pozostałych utworach dominantę stanowią zapisy z *-jźrz-*. Najbardziej niejednolity jest natomiast tekst wydrukowany w Lesznie, w oficynie Vetterusa.

Język Mazowszanina Wojciecha Stanisława Chrościńskiego¹⁰⁵ wykazuje większą wariantywność w zakresie stosowania kontynuantów grup spółgłoskowych **śś*, **źź*, **żż* niż wykazują to ustalenia Śmiecha dla tego regionu. Grupa **śś* jest zapisywana w nagłosie jako: *srz*-(*śrz*-), *sr*- (*śr*-), *szz*-; w śródgłosie: *-sr-* (*-śr-*) *-jszr-*, (*-srz-*) *-śrz-*, *-jśrz-*. Nagłosowa grupa **źź* kontynuowana jest jako *źrz*, w śródgłosie natomiast pojawiło się aż 7 wariantów: najliczniejszym jest *-jrz-*, który występuje zarówno w drukach, jak i rękopisach. Pojawiły się w nich jeszcze *-jzrz-* (*-jźrz-*), *-zr-* (*-źr-*), *-zrz-* (*-źrz-*). Pozostałe wynotowano tylko z rękopisów: *-jźdrz-*, *-jdrz-*, *-źdr-*. Krystyna Siekierska dodaje, iż mimo dużej różnorodności wariantów, tendencja do wymowy *-jrz-* ma charakter wyraźnie progresywny¹⁰⁶. Grupa **żż* w nagłosie zapisywana była głównie jako *zrz*- (*żrz*-), rzadziej jako *zr-* (*żr-*), w śródgłosie zaś *-zrz-* (*-źrz-*), są to jednak nieliczne poświadczenia. Autorka stwierdza, że w materiałach rękopiśmiennych częściej pojawiają się warianty *śr*, *jrz*, *źr*, co oznacza, iż istniały one w języku mówionym nie tylko w Małopolsce, ale i na Mazowszu¹⁰⁷.

Kontynuanty grup **śś*, **źź* występujące w gdańskich podręcznikach z siedemnastego stulecia¹⁰⁸ w nagłosie zapisywane były jako *śrz*, *źrz* lub *srz*, *zrz*, natomiast proces *rz* > *r* poświadczony jest zaledwie w kilku przypadkach (najpierw w wyrazie *śrebro* || *srebro*). Sporadycznie pojawiają się zapisy z asymilacją pod względem miejsca artykulacji *śrz*, *źrz* > *szz* i uproszczenia ilościowe *źrzetelny* || *rzetelny*. W śródgłosie – jak podaje Regina Pawłowska – „[...] przeważnie dokonywała się antycypacja miękkości w postaci joty, a grupa dwu spółgłosek zachowywała się lub upraszczała się ilościowo, np. *zayźrzę*, *podeyźrzany* (5x) || *podyzrzliwy*, *wejźrzanie*”¹⁰⁹. Natomiast poza wyrazem *źrzec* (i jego derywatami) zapisy z antycypacją miękkości są wyjątkowe, częstsze jest natomiast stwierdzenie grupy lub jednego jej elementu.

W chełmińskich księgach kamlarskich¹¹⁰ grupa **śś* zapisywana jest jako *śř* i *śr* (*srz*, *sr*), w XVIII wieku pojawił się natomiast wariant *śr*. Kontynuant grupy **źr* pojawił się tu tylko w jednym wyrazie i był zapisywany jako *zr* (*źr*), *zrz* (*źř*) i *rz*(*řz*), *ř* – *rz*. Śródgłosowa grupa *źrz* kontynuowana jest z antycypacją miękkości w postaci joty.

Badaczka polszczyzny Kresów Północno-wschodnich, Alicja Pihan-Kijasowa, stwierdza, iż literackie kontynuanty grup **śś*, **źź*, **żż* znajdują potwierdzenie w drukach północnokresowych z XVII wieku, zwraca jednak uwagę na występujące tam również inne kontynuanty. Grupę **śś* zapisywano konsekwentnie jako *śr* (*sr*) w leksemie *srebro* i pochodnych. W śródgłosie zaś pojawia się *śrz* lub *srz* (leksem *środek*) oraz sporadycznie *-jśrz-* i *-szz-*. Nagłosowa grupa **źź* kontynuowana jest tu jako *źrz* (*zrz*) (leksem *źrenica*), w śródgłosie natomiast pojawia się *-źrz-*, *-jźrz-* lub *-jrz-* (*dojrzec*, *ujrzec*). Najwyższą frekwencję w drukach północnokresowych wykazuje wariant *-jrz-* (65,2%), zdecydowanie niższą pozostałe postaci: *-jźrz-* (31,8%), *-źrz-* lub *-zrz-* (3%). Grupa **żż*, występująca

¹⁰⁵ K. Siekierska, *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przelomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław, 1974, s. 54-56.

¹⁰⁶ *Ibidem*, s.55.

¹⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁸ R. Pawłowska, *Fonetyka języka polskiego nauczanego w Gdańsku w XVII wieku*, *ibidem*, s. 80-81.

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 80.

¹¹⁰ A. Wróbel, *Chelmińskie księgi kamlarskie z XVII i XVIII wieku. Studium językowe*, Toruń, 1987, s.109-110.

w dwóch wyrazach – *źródło* i *źrebiec*, realizowana jest jako *źrz* (około 99% poświadczeń). Ponadto jeden przykład ze zbitką *źr (zr)*¹¹¹.

Problem realizacji kontynuantów grup spółgłoskowych **śr*, **zr*, **źr* poruszony został też w całościowym opracowaniu dotyczącym siedemnastego stulecia pod redakcją Danuty Ostaszewskiej¹¹². Wyrazy typu *śrzoda*, *śrzebro* zapisywano w siedemnastym stuleciu z wariantami *śrz||srz*, *śr||sr*, *-jśrz-*, *-jśr-*. Leksem *srebro* zapisywany był tylko z grupą *śr||sr*, zaś w przypadku *środa* najwyższą frekwencję (73%) wykazuje wariant *śrz||srz*. Postać ta (*śrz||srz*) jako panująca wystąpiła w Małopolsce, Wielkopolsce, Pomorzu, Mazowszu oraz na Kresach Północno-Wschodnich oraz Południowych. Przykłady wariantu z antycypacją miękkości odnotowano najliczniejsze na Mazowszu, mniej liczne w Małopolsce oraz w Wielkopolsce. Grupa **zr* kontynuowana jest jako *źrz||zrz||zdrz*, *źr*, *-jźrz-*, *-jźr||-jzr*, *-jrz*. Wariant *źrz||zrz||zdrz* wykazuje w ciągu wieku tendencję regresywną i zaledwie siedmioprocentowy udział w analizowanym materiale, gdy *-jźrz-*, *-jźr-* ma 45%, a *-jrz-* 36%. Warianty *-jźr||-jzr||-jźr||-jzr* „[...] dominujące w Małopolsce i mające mocną pozycję w Wielkopolsce i na Mazowszu. Na północy natomiast – Pomorze i kresy północnowschodnie – panuje *-jrz-*, chociaż spotyka się również *-jźrz (...)*”¹¹³. Grupa **źr* zapisywana jest jako *źrz||zrz||srz* we wszystkich regionach oraz *źr* (jeden przykład z Wielkopolski). Ponadto na Śląsku i Mazowszu odnotowano poświadczenia z wstawnym *d*, jako *zdrz*.

Kolejnym zagadnieniem często poruszonym przez badaczy polszczyzny jest problem rozwoju kontynuantów prasłowiańskich grup **(s)tbc*, **(z)dbc*. Autorem monografii traktującej o rozwoju grup spółgłosek (zwarto-szczelinowych) w języku polskim jest Tadeusz Skulina¹¹⁴. Opis ewolucji tych grup przedstawiony został w kategoriach gramatyczno-leksykalnych:

- 1) rzeczownikach z przyrostkiem *-ec*, *-ca*, *-ce* i dawnym tematem słowotwórczym na *-t-*, *-d-*, np. *ocięc*, *oćca*, *zdradźca*, *mieśće*,
- 2) liczebnikach 11-19,
- 3) liczebnikach *pięćdziesiąt*, *sześćdziesiąt*, *dziewięćdziesiąt*,
- 4) innych – omówionych ogólnie i bez podania statystyki. Do tej części wchodzi głównie formy 2. pl imper. typu *lećcie*, *idźcie*, fakultatywne formy rzeczownikowe typu *w niecce*, *w Wielicze*, czasownik *czcić*, przypadki zależne rzeczownika *cześć* itd.

Podstawę materiałową badań stanowią tu wszystkie ważniejsze staropolskie zabytki do XV wieku włącznie, rękopisy i druki XVI-wieczne, nieliczne późniejsze oraz drukowane teksty gwarowe¹¹⁵. Skulina wyznacza trzy podstawowe procesy, jakie zadecydowały o rozwoju kontynuantów grup **(s)tbc*, **(z)dbc*:

- 1) upraszczanie (redukcję) grup spółgłosek zwarto-szczelinowych;
- 2) ich dyspalatalizacja (lub utrzymywanie miękkości);
- 3) antycypacja miękkości w postaci *joty*¹¹⁶.

W czternastowiecznych rękopisach wywodzących się z Wielkopolski w przypadkach zależnych i derywatach leksemu *ocięc* bezwzględnie dominują zapisy nieuproszczone (*-tcz-* oraz *-czcz-*). Przykłady z formą *-tcz-* stanowią tu 44,4%, z postacią *-czcz-* natomiast

¹¹¹ A. Pihan-Kijasowa, *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań 1999, s. 172-179.

¹¹² U. Burzywoda, *ibidem*, s. 66-67.

¹¹³ *Ibidem*, s. 67.

¹¹⁴ T. Skulina, *Rozwój grup spółgłosek zwarto-szczelinowych w języku polskim*, Poznań, 1964.

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 9.

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 81.

38,4%. Zapisy uproszczone, *-cz-*, w tekstach wielkopolskich stanowią 16,7%. W rękopisach małopolskich postaci uproszczone nie wystąpiły. Dominantę stanowią tu zapisy z grupą *-czcz-*, których odsetek wynosi 86,7%. Odnotowano również poświadczenia z nieuproszczoną grupą *-tcz-* (8,9%) oraz *-tczs-* (4,4%)¹¹⁷.

W tekstach piętnastowiecznych natomiast przeważa „[...] palatalny typ *oczcz-*, pod koniec stulecia ustępujący powoli miejsca formom z przeprowadzoną antycypacją miękkości. Wyróżnia się Wielkopolska największą ilością uproszczeń (np. w hasle *ociec* przykłady zredukowane stanowią ponad 15% materiału, gdy w Małopolsce niecałe 3%, na Mazowszu około 3,5%)”¹¹⁸. Skulina zwraca też uwagę na stosunkowo duży odsetek przykładów niepalatalnych *-tcz-* (prawie 10%). W rękopisach wielkopolskich poświadczenia z grupą palatalną (*oczcz-*) stanowią 53%, natomiast przykłady z antycypacją – prawie 11%. Ponadto pojawiły się przykłady oznaczone jako „inne” (*czcz-*, *tsz-*), które łącznie stanowią prawie 11%.

W rękopisach małopolskich odsetek zapisów nieuproszczonych z grupą *-czcz-* wynosi nieco ponad 47% (47,6%), podobny udział procentowy wykazują postaci z antycypacją miękkości (46,7%). Poświadczenia z grupą uproszczoną wykazują niecałe 3%, natomiast nieuproszczone, ale z grupą *-tcz-* – 0,6%. Zapisy z „innymi” postaciami grupy (*-czs-*, *cz-* albo *-czcz-*) to 1,9%.

Rękopisy mazowieckie prezentują stan najbardziej ujednoczony. Dominantę stanowią zapisy nieuproszczone z grupą palatalną *-czcz-*, których odsetek wynosi 88,5%. Pozostałe warianty: nieuproszczony *-tcz-*, uproszczony oraz z antycypacją miękkości wykazują taki sam udział procentowy wynoszący 3,7%. Ponadto pojawił się zapis ze zbitką *-czsz-* (0,5%)¹¹⁹. W przypadku wyrazu *miejsce* Skulina stwierdził skłonność do redukcji we wszystkich dzielnicach Polski, jednak najmniejszą na Mazowszu. W tekstach wielkopolskich zapisy nieuproszczone *-szcz-* stanowią 50% i również 50% zapisy uproszczone. W rękopisach małopolskich przeważają postaci uproszczone, wykazujące udział na poziomie 58,8%, nieuproszczone zaś 41,25%. Na Mazowszu natomiast odnotowano wariant nieuproszczony z grupą *-stcz-* (12,8%), zaś postać *-szcz-* wykazuje 61,5%. Przykłady uproszczone stanowią tu 17,9%¹²⁰.

Badacz, porównując wyniki analiz szesnastowiecznych druków i rękopisów stwierdza, iż w przypadku leksemu *ojciec* różnice pomiędzy nimi są raczej niewielkie. Dostrzega zaś wyższą frekwencję form z antycypacją miękkości w drukach. Podaje, iż zarówno „[...] rękopisy, jak i druki zaświadcza, że pierwsza połowa XVI wieku jest okresem ostatecznego ustalenia się odmiany *ociec ojca, ojcu* itp. Charakterystyczny jest brak znanej z Wielkopolski formy N sg *ojciec*”¹²¹. W przypadku zaś pozostałych rzeczowników, a w szczególności leksemu *mieściece*, formy z antycypacją miękkości są sporadyczne, zaś do 1533 roku niemal wyłącznie występują przykłady uproszczone. W innym hasle o identycznym układzie głoskowym – *czyściec*, w przypadkach zależnych występują wyłącznie postaci uproszczone. W rzeczownikach *radźca, zdradźca, skocięc* (w odpowiednich przypadkach), niemal całkowicie została przeprowadzona antycypacja miękkości. Skulina su-

¹¹⁷ *Ibidem*, s. 23.

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 46.

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 47.

¹²⁰ *Ibidem*, s. 48.

¹²¹ *Ibidem*, s. 69.

geruje również, iż w rzeczownikach *rajca*, *zdrajca* wydzielenie miękkości dokonało się nieco wcześniej niż w leksemie *ojciec*¹²².

W drukach z drugiej połowy XVI wieku, Skulina zauważa, iż w przypadku leksemu *ojciec*, w mianowniku liczby pojedynczej występuje prawie zawsze postać *ociec*, zaś w przypadkach zależnych oraz w wyrazach pochodnych panują wyłącznie formy z jotą¹²³.

Nieco inaczej przebiega ewolucja kontynuantu grupy w wyrazie *miejsce*. Badacz dowodzi, że w pierwszej połowie XVI stulecia typ *miejsce* był poza Wielkopolską wyjątkowy. Przeważały zaś formy uproszczone *mieśce* ew. *miesce*, w których przypadku, po redukcji przestały istnieć dogodne warunki do antycypowania miękkości¹²⁴. W latach trzydziestych zaczęły się ponownie pojawiać zapisy zrekonstruowanej postaci *miestce* (w związku z próbą wycofania się z pisowni uproszczonej). Badacz zaobserwował zmianę w drukach z drugiej połowy wieku, polegającą na usuwaniu form zredukowanych i wprowadzaniu postaci z jotą. Zwraca też uwagę na nagłość i powszechność występowania zapisów typu *miejsce* od lat sześćdziesiątych szesnastego stulecia¹²⁵. Autor stwierdza, iż formy z antycypacją miękkości ustaliły się w rzeczownikach: *ociec*, *miejsce*, *zdrajca*, *rajca*, *winowajca*, *skociec*, *ogrodziec* oraz w przymiotnikach: *miejski*, *Zamojski* itp¹²⁶.

W przypadku szesnastowiecznych rękopisów badacz zwraca uwagę na regionalne różnicowanie kontynuantów omawianych grup – szczątkowe, ale wyraźne utrzymywanie się grup spółgłoskowych na Mazowszu i w Małopolsce oraz najpełniejszą realizację antycypacji miękkości w Wielkopolsce¹²⁷. W przypadkach zależnych i derywatach leksemu *ociec* w wielkopolskich rękopisach z szesnastego stulecia przykłady z antycypacją miękkości stanowią 79,5%, formy z postacią nieuproszczoną *-czcz-* 19,9%, zaś z kontynuantem uproszczonym zapisanym jako *-cz-* zaledwie 0,6%. W rękopisach o małopolskiej proveniencji udział procentowy poszczególnych wariantów jest inny. Ponad sześćdziesięcioprocentową dominantę (63,8%) stanowią tu również zapisy z antycypowaną jotą. Udział form nieuproszczonych *-czcz-* wynosi 28,3%, zaś *-tcz-* zaledwie 0,2%, natomiast odsetek postaci uproszczonych to 2,2%. Ponadto pojawiły się zapisy z grupą *-czs-* stanowiące 5,5%. W tekstach mazowieckich również dominują zapisy z jotą (61,8%), postaci nieuproszczone *-czcz-* stanowią 29,2%, uproszczone zaś 1,1%. Odnotowano również przykłady z grupą *-yczczy-*, których odsetek wynosi 7,9%.

W wyrazie *miejsce* w wielkopolskich rękopisach z pierwszej połowy XVI wieku udział procentowy zapisów uproszczonych *-szcz-* (50,6%) oraz postaci z antycypacją miękkości w postaci joty *-yscz-* (49,3%) rozkłada się nieomal po połowie. W tekstach małopolskich wyraźnie przeważają postaci uproszczone, które stanowią 65,7%, natomiast zapisy nieuproszczone z grupą *-szczcz-* 32,9%, zaś ze zbitką *-stcz-* 1,4%. W rękopisach mazowieckich najwyższą frekwencję wykazują formy nieuproszczone *-szczcz-* (69,4%), zaś zapisy uproszczone *-szcz-* stanowią tu 24,7%. Pojawiły się tu również postaci z antycypacją miękkości, których odsetek wynosi 5,9%.

Oczywiście problem rozwoju grup **(s)tb̥c*, **(z)db̥c* poruszany był już także przed powstaniem monografii Skuliny. Ogólne uwagi na temat ich kontynuantów można znaleźć np. w *Gramatyce polskiej* Jana Łosia, który pisze: „Rzeczowniki takie, jak: *jęciec*, czy-

¹²² *Ibidem*, s. 71.

¹²³ *Ibidem*, s. 72.

¹²⁴ *Ibidem*, s. 72.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 72-73.

¹²⁶ *Ibidem*, s. 77.

¹²⁷ *Ibidem*, s. 59.

ściec, *gościec* miały inne przypadki z dyspalatalizowaną spółgłoską: *jętce* [...], **czys(t)ca*, **gos(t)ca* itd., analogicznie jednak do mianownika utworzyły się formy *jęcća* [...]. Zbliżenie do form z miękkimi spółgłoskami (*słońce*, *kolce* i in.) wywołało nowotwory takie, jak : *oćca* [...], *oćczystego* [...], *mieśćece* [...], a miękkie *śc* rozkłada się na *jsc*: *mury miejskie* [...] albo też ukazują się inne kombinacje bez *j* lub *j*¹²⁸.

O sposobie zapisywania leksemu *mieśće* przez Kochanowskiego wspominał też Stanisław Rospond w opracowaniu poświęconym językowi poety. Stwierdza on, iż Kochanowski preferował formę *mieśće*, bronił jej w *Ortografii* i taka też pojawiła się w pierwodrukach wcześniejszych utworów. W reedycjach bywała zmieniana¹²⁹.

Analizy sposobu zapisu omawianych kontynuantów były prowadzone również po wydaniu pracy Skuliny. Problem rozwoju grup **(s)tbc*, **(z)dbc* i palatalizacji asynchronicznych został omówiony przez Halinę Koneczną¹³⁰. Badaczka stwierdza, iż dawne połączenia **-dbc'*, **-tbc'* oraz **-zdbc'*, **-stbc'* w wyniku wypadnięcia jerów oraz upodobnienia pod względem dźwięczności przekształciły się w *-ćc'*, *-śćc'*, a następnie po stwardnieniu *c'* w *-ćc-* oraz *-śćc-*. Następnie w grupie *ścc'* zaniknęła środkowa spółgłoska i powstała uproszczona grupa *śc*. Autorka przypuszcza, że grupy „[...] złożone z dwu różnych typów spółgłosek palatalnych *ćc'*, *ś(ć)c'*” były trudne do wymawiania i dlatego dość wcześnie – może jeszcze przed zanikiem palatalności *c'*, a może w związku z twardnieniem *c'* w *c* – poprzedzające *ć* czy *ś(ć)* na pewnych terenach Polski twardniały. Pisownię *othca* spotykamy w KGn [Kazaniach gnieźnieńskich – dop. A.P], *mlodczowe* w BZ (Biblii królowej Zofii – dop. A.P], *w ogrodczu* w MKonst z 1527 r. [Modlitewnik siostry Konstancji – dop. A.P]¹³¹. Według Konecznej w innych regionach, szczególnie zachodnich, panowała tendencja do asynchronicznej wymowy spółgłosek palatalnych (palatalność spółgłosek *-ć-*, *-ść-* zaczęto przygotowywać wcześniej, pod koniec poprzedzającej samogłoski, wprowadzając po niej jotę). W formach typu *oyczcza* środkowa spółgłoska uległa zanikowi i powstała forma *ojca*. Od XVI wieku zaczyna występować taka postać w wyrazach *zdrayca*, *ogrojca*, *kojca* i innych¹³².

Na zróżnicowanie dzielnicowe rozwoju kontynuantów grup **(s)tbc*, **(z)dbc* zwraca uwagę Maria Bargieł w pracy poświęconej cechom dialektalnym rękopisów z pierwszej połowy XVI wieku¹³³. Stwierdza w niej, że w zabytkach z pierwszej połowy XVI wieku zróżnicowanie dzielnicowe tych kontynuantów jest znaczne, podobne jak w piętnastym stuleciu. Stwierdza ona, że charakterystyczne dla Wielkopolski zjawisko rozsunienia *-ćc-* (*źc*) \geq *-jc-* jest zjawiskiem wcześniejszym niż XV wiek (występują one licznie w piętnastowiecznych tekstach wielkopolskich). Zapisów takich nie można odnaleźć w rękopisach małopolskich czy mazowieckich z tego okresu. Autorka zwraca też uwagę na wielkopolską tendencję do uproszczeń i pojawiające się *oca*, *oczyzna*, które pojawiają się w rotach poznańskich od XIV wieku, a w pierwszej połowie XV stulecia ich liczba jest znamienne duża. Bargieł sugeruje, że formy takie powstały prawdopodobnie w wyniku uproszczenia pojawiających się wcześniej grup *-jc-*, choć możliwe jest też oczywiście uproszczenie grupy *-ćc-*¹³⁴. Badaczka zwraca też uwagę na istnienie wtórnych form obocznych z gru-

¹²⁸ J. Łoś, *ibidem*, s. 173.

¹²⁹ S. Rospond, *Język i arcyzm językowy Jana Kochanowskiego*, *ibidem*, s. 73.

¹³⁰ H. Koneczna, *ibidem*, s. 148-149.

¹³¹ *Ibidem*, s. 149.

¹³² *Ibidem*.

¹³³ M. Bargieł, *ibidem*, s. 133-144.

¹³⁴ *Ibidem*, s. 140.

pami *-tc-*, *-dc-*, które są nie tylko wynikiem dysymilacji, ale przede wszystkim rezultatem skojarzeń etymologicznych, np. *radca*, bo *rada*¹³⁵. Odrębny rozwój charakteryzuje formy, w których kontynuanty grup **t'c-*, **-d'c-* wystąpiły po samogłosce nosowej, np. *jęćca*, *rządźca*. Jak podaje autorka – na terenach północno-zachodnich (na przełomie XV i XVI stulecia) ustaliła się rozłożona wymowa samogłosek nosowych przed spółgłoskami zwartymi, powstała grupa *-ńćc-*, a po uproszczeniu – forma *jeńca*, *rzońca*.

Pod koniec XV wieku zapisy z jotą pojawiły się wyjątkowo w rotach warszawskich, a na przełomie stuleci na terenie Małopolski. Dla Polski centralnej charakterystyczna jest tendencja do utrzymywania grup spółgłoskowych. „Małopolska, szczególnie północna, wykształciła odrębne postacie kontynuantów. Dążność do utrzymania grup spółgłoskowych przy równoczesnym zaniku elementu palatalności w jednym ze składników grupy zasymilowanej powodowała wzmocnienie artykulacji. W konsekwencji dawało to wydłużenie tej samej głoski lub też rozpodobnienie postaci jednego z elementów grupy”¹³⁶. Wynikiem tego procesu są postaci *otca*, *ocsa*, *otczyzna*, *oćszyzna*, *miestce*, *miesce*. Prawdopodobnie forma *oćca* uległa asymilacji, w której wyniku powstała forma *occa*. Rozpodobnienie geminaty w celu zachowania grupy spółgłoskowej dało postać *otca* lub *ocsa*. Jeśli do dysymilacji doszło przed utratą palatalności pierwszego elementu, wówczas powstawała postać *oćsa*. W formach, gdzie *ć* znalazło się przed *cz*, mogła w wyniku asymilacji powstać postać *oczcz* i dalej *otcz* lub *oczsz*, albo z *oćcz* przez zmianę drugiej afrykaty na szczelinową mogła powstać forma *oćsz*¹³⁷. Sytuacja wygląda nieco inaczej w przypadku leksemu *miejsc*. Zdyspalatalizowana postać *miestce* obok *miesce* występuje w Małopolsce i na Mazowszu częściej dopiero w XVI wieku.

Na Mazowszu tendencje do dysymilacji były słabsze niż w Małopolsce, a rozwój kontynuantów grup **(s)tbc*, **(z)dbc* przebiegał tu wolniej. W związku z tym dłużej utrzymywały się nieuproszczone postaci *-ćc-*, *-śćc-*. Autorka odnotowała też przykłady bez uproszczenia grupy, ale z jotą – *ojćca* (*ojcca*). Mazowieckie formy *miestce*, *miesce* również najprawdopodobniej wytworzyły się później niż w Małopolsce.

W drukach, jak podaje autorka, formy przypadków zależnych leksemu *ojciec* mają w szesnastowiecznych drukach ustaloną postać z grupami *-jc-*, *-jcz-*. W mianowniku natomiast stara postać *oci* utrzymuje się aż do drugiej połowy XIX wieku. W wyrazie *miejsc* kontynuanty omawianej grupy zaczęły się rozwijać później, więc w XVI wieku proces ich różnicowania nadal trwa. W drukach z XVI wieku przeważają formy *miejsc*, ale występują też zapisy z grupami palatalnymi *mieśce*, *czyśca*, jak i z niepalatalnymi *miesce* czy zdysymilowanymi *miestce*. Formy niepalatalne i zdysymilowane pojawiły się w drukach pisarzy pochodzących z terenu Małopolski, Sieradzkiego i Mazowsza¹³⁸.

W rękopisach Wojciecha Stanisława Chościńskiego, przedstawiciela Mazowsza, konsekwentnie nie stosowano zapisów z antycypacją miękkości w postaci joty w leksemie *miesce*¹³⁹, co zgadza się z ustaleniami Bargiel dotyczącymi realizacji kontynuantów omawianych grup na tym terenie.

Bożena Matuszczyk, badaczka regionalizmów polszczyzny literackiej drugiej połowy XVI wieku, również zwróciła uwagę na kontynuanty grup **(s)tbc*, **(z)dbc* występujące

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ *Ibidem*, s. 141.

¹³⁷ *Ibidem*, s. 142.

¹³⁸ *Ibidem*, s. 144.

¹³⁹ M. Karpluk, *ibidem*, s. 40-41.

w przekładach Biblii¹⁴⁰. W Biblii Wujka pojawiają się postaci charakterystyczne dla dialektu wielkopolskiego: zaświadczona jest tylko forma *miejsce*, w przymiotniku *miejski* zaś najczęściej występuje forma uproszczona z epentetycznym *j* (wyjątkowo trafiają się zapisy *miejski*). W Biblii w tłumaczeniu Szymona Budnego (Mazowszanina) pojawiają się zarówno formy z jotą uproszczone (*miejsce*), jak i nieuproszczone (*miejskim*). Matuszczyk stwierdza, iż jego język stanowi kompilację cech północnopolskich – wielkopolsko-mazowieckich¹⁴¹. Również w Biblii Radziwiłłowskiej (brzeskiej), tekście związanym z Małopolską, występuje dużo przykładów zaświadcujących postać *miejsce*, jednak stosunkowo często pojawia się tu wariant *miesce*. W przymiotniku na ogół trafiają się zapisy bez joty (*mieskie*). W Biblii Leopoldy, zabytku o nieustalonej proveniencji tłumacza, występują obocznie formy *miejsce* i *miesce*, przeważa jednak forma bez antycypacji miękkości. W przymiotniku poświadczona jest grupa *-sc-* (*mieski*)¹⁴².

Problem wariantywności w zakresie stosowania kontynuantów **(s)tbc*, **(z)dbc* w szesnastowiecznych paleotypach omówiony został przez Tomasza Lisowskiego¹⁴³. Stwierdza on, że zarówno w wydaniu Unglera, jak i Wietora *Żywota Pana Jezu Krysta*, w mianowniku liczby pojedynczej bezwyjątkowo występuje forma *ociec*. W edycji Unglera panują kontynuanty omawianych grup będące kontaminacją typu wielkopolskiego oraz małopolskiego¹⁴⁴. Jak podaje badacz, normą w wydaniu Unglera była realizacja *śc* jako *śc*, realizacja grup *ćc*, *ćč*, *źc* z wydzieleniem joty i dyspalatalizacją spółgłosek grupy oraz forma *ociec*. W edycji Wietora natomiast realizowano *śc* jako *śc*, *ćc*, *ćč*, *źc* z wydzieleniem joty i uproszczeniem grupy spółgłoskowej, stosowano też formę *ociec*. Ponadto tekst z oficyny Wietora wykazuje nieco wyższy stopień normalizacji (99,07%) niż wydanie przez Unglera (95,71%)¹⁴⁵.

W tekstach Wielkopolanina Glabera¹⁴⁶ rzeczownik *ojciec* w mianowniku był zapisywany przede wszystkim jako *otciec*. Przykłady takie stanowią 82,35%. Ponadto pojawiły się formy *ociec* (11,8%) oraz *occiec* (5,9%). W przypadkach zależnych i derywatach leksemu *ojciec* dominantę stanowią postaci z *otc-* (73,6%). Znaczną frekwencję wykazują też zapisy z *occ-* (22,1%). Pojawiły przykłady z jotą: *ojc-* (3,6%) oraz *ojtc-* (0,7%). W leksemie *miejsce* wyraźnie dominuje postać *miestce*. Odsetek zapisów z tą formą wynosi 86,7%. Ponadto odnotowano formy *miesc-* (8,2%), *miejsc-* (4,1%) oraz *miejsct-* (1%). Jolanta Migdał podkreśla, że Glaber unikał form z antycypacją miękkości, wywodzących się z dialektu wielkopolskiego¹⁴⁷.

O braku kontynuantów z antycypacją miękkości w omawianych grupach w szesnastowiecznych tekstach podlaskich informuje Beata Kuryłowicz¹⁴⁸.

Marek Osiewicz, badający wariantywność w zakresie realizacji kontynuantów grup **(s)tbc*, **(z)dbc* w listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku¹⁴⁹ stwierdza, iż stosunek grup *-tc-*, *-dc-*, || *-śc-* (*-sc-*), *-źc-* (*-zc-*) || *-jc-*, *-jč-*, *-jcs-* wynosi 3% || 47% || 50%, tym

¹⁴⁰ B. Matuszczyk, *ibidem*, s. 57-60.

¹⁴¹ *Ibidem*, s. 9.

¹⁴² *Ibidem*, s. 59.

¹⁴³ T. Lisowski, *ibidem*, s. 53-58.

¹⁴⁴ *Ibidem*, s. 56.

¹⁴⁵ *Ibidem*, s. 57-58.

¹⁴⁶ J. Migdał, *ibidem*, s. 60-63,

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 63.

¹⁴⁸ B. Kuryłowicz, *ibidem*, s. 43.

¹⁴⁹ M. Osiewicz, *ibidem*, s. 188-191.

samym formy z antycypowaną jotą i postaci z uproszczonymi grupami typu *-śc-* są w listach wariantami równoważnymi, zaś formy *-tc-*, *-dc-* należy uznać za reliktowe¹⁵⁰. Dowodzi również, że w polszczyźnie listów „[...] jota najszybciej wyodrębniła się w leksemach pochodzących od rdzenia *otbc-*; stosunek form z antycypacją miękkości do postaci tradycyjnych wynosi w nich 70% || 30% (w przypadkach zależnych leksemu *ojciec* i w leksemie *ojczyzna* formy z jotą są bezwyjątkowe). [...] W leksemach pochodzących od rdzenia **męstbc-* dominuje grupa *-śc-* (*-sc*) (...)”¹⁵¹. W leksemach *ojciec*, *ojczyzna* formy z antycypacją miękkości dominują w listach o proveniencji wielkopolskiej i małopolskiej. Odsetek zapisów z *-jc-* w listach z obu regionów wynosi 67%, zaś z *-ć-* po 33%. W tekstach z Kresów Północnych również przeważają zapisy z jotą. Stosunek poszczególnych wariantów *-ć-* : *-jc-* : *-jć-* wynosi tu 31% : 46% : 23%. W listach mazowieckich pojawił się tylko wariant *-ć-*. W leksemach *miejsce*, *miejski* w tekstach małopolskich, mazowieckich i kresowych dominuje postać *-śc-* (*-sc-*) i tylko w przypadku małopolskich nie wykazuje stuprocentowej frekwencji. Poświadczenia z grupą *-śc-* (*-sc-*) stanowią 80%, zaś drugim wariantem jest *-s(k)-* o dwudziestoprocentowym udziale. Poświadczeń z listów wielkopolskich nie odnotowano¹⁵². Należy też zwrócić uwagę na ogólnie niewielką liczbę poświadczeń.

W przypadku opracowań poświęconych wcześniejszym okresom problem kontynuantów prasłowiańskich grup **(s)tbc*, **(z)dbc* poruszony został między innymi w pracy poświęconej fonetyce wielkopolskich rot sądowych¹⁵³. Maria Trawińska, autorka pracy, zwraca uwagę na dużą różnorodność postaci graficznych pierwotnej grupy **(s)tbc* występujących w rotach (łącznie aż 25 postaci graficznych), co świadczy o dużych problemach z oddawaniem w piśmie tej zbitki spółgłoskowej¹⁵⁴. Grupa **-t'c-* w przypadkach zależnych (leksemy *jęciec*, *ojciec*, *ojcowy*, *ojczyzna*, *ojczysty*, *skociec*, *winowa ciec*) najczęściej zapisywana była jako *-czcz-*. Zapisy z taką postacią grupy stanowią 60,7%. Pozostałe warianty mają zdecydowanie niższy udział procentowy: grupa *-thcz-* pojawiła się w 13,6% zapisów, podobnie *-cz-* (13,2%). Odsetek zapisów z *-czs-* wynosi tu 7,5%, *-ccz-* – 3%, *-jc-* zaledwie 0,3%, oraz przykładów oznaczonych jako „inne” (*dcz*, *tfz*, *jęcz*, *z*, *dfcz*) – 1,7%.

Trawińska stwierdza, że roty nie potwierdzają w pełni wcześniejszych ustaleń, iż antycypację miękkości oznaczano w Wielkopolsce już w XIV wieku, gdyż w przytoczonym materiale zapisy bez joty występują przez całą pierwszą połowę XV wieku¹⁵⁵. Badaczka kwestionuje również twierdzenie o typowo małopolskim charakterze formy *otca*¹⁵⁶. Ogólny udział zapisów z *-tc-* wynosi bowiem w rotach blisko 14%¹⁵⁷. Ponadto stwierdza, iż roty nie potwierdzają tendencji do redukcji grupy spółgłoskowej po samogłosce nosowej (leksemy: *rządca*, *podrządca*, *jęciec*)¹⁵⁸.

W małopolskich rotach sądowych¹⁵⁹, w leksemie *ocięc* przeważają formy palatalne *-czcz-*, które stanowią 52% wszystkich poświadczeń. Ponadto odnotowano zapisy z po-

¹⁵⁰ *Ibidem*, s. 189.

¹⁵¹ *Ibidem*, s. 190.

¹⁵² *Ibidem*, s. 190.

¹⁵³ M. Trawińska, *Fonetyka wielkopolskich rot sądowych*, Warszawa 2005, s. 102-125.

¹⁵⁴ *Ibidem*, s. 102.

¹⁵⁵ *Ibidem*, s. 109.

¹⁵⁶ *Ibidem*, s. 114.

¹⁵⁷ *Ibidem*, s. 111.

¹⁵⁸ *Ibidem*, s. 123.

¹⁵⁹ S. Pręcak-Kisielak, *Właściwości fonetyczne małopolskich rot sądowych*, Kraków 2011, s. 210-212.

stacją *-tcz-* (36%), *-cz-* (8%), oraz *-czs-* (4%)¹⁶⁰. Badaczka problemu zwraca też uwagę na różnice między Małopolską środkową a północną w stosowaniu kontynuantów omawianej grupy. Jak podaje – na obszarze środkowej Małopolski przewaga form niepalatalnych nad palatalnymi jest niewielka i wynosi niecałe 5% (4,9%), zaś rotacje północnomalopolskie wykazują wysoki, bo ponad osiemdziesięcioprocentowy (81%) udział zapisów palatalnych, natomiast odsetek postaci niepalatalnych wynosi 9,5%. Ponadto odnotowano zapisy uproszczone, stanowiące również 9,5%¹⁶¹. W małopolskich rotach sądowych nie wystąpiły zapisy z antycypacją miękkości w formie joty.

W przypadku prac koncentrujących się na wieku XVII problem realizacji kontynuantów prasłowiańskich grup spółgłoskowych **(s)tbc*, **(z)dbc* nie był szczególnie często i szczegółowo opisywany. Poruszony został między innymi w opracowaniu dotyczącym języka Wojciecha Stanisława Chrościńskiego¹⁶². Odnotowano tu grupę *śc* z zachowaną palatalnością synchroniczną w leksemie *mieśce*. W rękopisie *Józefa do Egiptu od braci sprzedanego* pojawia się oboczność *ociec* || *ojciec*, w drukach wyłącznie *ociec*.

Kilka uwag na temat realizacji omawianych grup pojawiło się w pracy poświęconej fonetyce siedemnastowiecznej polszczyzny gdańskiej¹⁶³. Regina Pawłowska informuje, że od lat czterdziestych sporadycznie zdarzają się formy z jotą w mianowniku leksemu *ojciec*. We wcześniejszych tekstach nie zaobserwowano wyrównań morfologicznych tematu mianownika do innych form¹⁶⁴.

Adam Wróbel podaje przykłady zapisów z kontynuantami grupy **(s)tbc*, występującymi w chełmińskich księgach kamlarskich¹⁶⁵. Odnotował jeden zapis grupy *śc* z zachowaną palatalnością synchroniczną. Ponadto w analizowanych tekstach wystąpiły poświadczenia z antycypacją miękkości w postaci joty: *miejski* oraz *mieski* – postaci będącej formą analogiczną do *wieski*.

Pozostałe zagadnienia dotyczące zjawisk fonetycznych zachodzących w obrębie konkretnych grup spółgłoskowych nie mają aż tak bogatej literatury. Jednym z częściej poruszanych problemów jest wariantywność *chr(z)* || *kr(z)* w leksemach *chrześcijanin*, *chrzest*, *Chrystus* i in.

Stanisław Rospond, analizując język Jana Seklucjana, stwierdza u niego współwystępowanie obu form¹⁶⁶, Jan Sandecki-Malecki natomiast unika grupy *chr*¹⁶⁷. U Kochanowskiego zaś w pierwodrukach występuje tylko dawniejsze *krz*, zamieniane na *chrz*¹⁶⁸.

Na ten problem zwróciła również uwagę Alina Kowalska¹⁶⁹. Według autorki w rękopisach śląskich z pierwszego okresu badawczego, obejmującego lata 1526-1620, występują wyłącznie formy z nagłosowym *krz*. W drugim okresie badawczym (1621-1742) występują w rękopisach obie formy. W drukach *ch-* wprowadzono już w XVI wieku i w OI współwystępują obie postaci. W siedemnastowiecznych drukach brzeskich i oleśnickich z OII panują starsze formy z *krz-*, natomiast w utworach Ślązaków wydanych poza Śląskiem

¹⁶⁰ *Ibidem*, s. 210.

¹⁶¹ *Ibidem*, s. 211.

¹⁶² K. Siekierska, *ibidem*, s. 60.

¹⁶³ R. Pawłowska, *ibidem*, s. 51.

¹⁶⁴ *Ibidem*, s. 51.

¹⁶⁵ A. Wróbel, *ibidem*, s. 111.

¹⁶⁶ S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI wieku*, *ibidem*, s. 115.

¹⁶⁷ *Ibidem*, s. 120.

¹⁶⁸ S. Rospond, *Język i artyzm językowy Jana Kochanowskiego*, *ibidem*, s. 73.

¹⁶⁹ A. Kowalska, *ibidem*, s. 65.

pojawiają się oba warianty. W osiemnastym stuleciu starszą postać zachowują pisarze cieszyńscy.

Jak dowiodła Jolanta Migdał, Wielkopolein Glaber natomiast w nazwach własnych *Chrystus* i *Antychryst* oraz w wyrazach pochodnych stosuje na ogół *chr-*¹⁷⁰. Poświadczenia z tą grupą stanowią 97%. W tych przypadkach normę dla Glabera stanowiła forma zlatynizowana. W innych wyrazach stosował bezwyjątkowo formy z pierwotną grupą nagłosową *kr-*.

W opracowaniach skupiających się na polszczyźnie siedemnastowiecznej problem stosowania postaci nagłosowej *chrz* || *krz* również się pojawił. W utworach reprezentanta Śląska, Adama Gdaciusa, wyrazy takie, jak *krzcic* i pochodnych zapisywane były wyłącznie z nagłosową grupą *krz-*, natomiast w wyrazach *Chrystus*, *Chrześcijanin* grupa *krz-* przeważa, choć nie jest wyłączna¹⁷¹.

W całościowym opracowaniu dotyczącym polszczyzny XVII wieku, pod redakcją Danuty Ostaszewskiej¹⁷², stwierdza się, iż starsza postać grupy występuje do końca stulecia w tekstach małopolskich, wielkopolskich, pomorskich, śląskich oraz kresowych, ale wyraźnie spada jej frekwencja i zasięg terytorialny. W pierwszym pięćdziesięcioleciu zdecydowanie dominuje postać z *krz*, ale pojawia się już w drukach małopolskich *chrz*. W drugiej połowie wieku następuje ekspansja formy zlatynizowanej.

Kolejnym problemem częściej poruszonym przez badaczy jest przejście *chw* \geq *f*. Jak dowiodła Maria Bargieł¹⁷³, formy typu *fala*, *lifa* występują tak w pierwszej połowie XVI, jak i w okresie wcześniejszym w zabytkach małopolskich (wyjątkowo i tu zwyciężyła norma pisowniana z *chw-*) oraz mazowieckich. W zabytkach mazowieckich, mimo przewagi zapisów z *chw-*, liczba przykładów z *f* (<*chw*) jest znaczna. W zabytkach wielkopolskich w zasadzie nie występują formy z *f* w wyrazach pospolitych. Wyjątek stanowi forma *krotofilny* z *Żoltarza* Wróbla. Ponadto postaci takie pojawiły się w imionach.

Maria Karpluk, badaczka języka Macieja Strykowskiego¹⁷⁴, notuje jedynie dwa przykłady przejścia *chw* w *f* (*vffalą*, *phile*). W przypadku innych Łęczyczan znalazła tylko jedno poświadczenie.

Przykłady przejścia *chw* w *f* notuje również Zofia Kurzowa w tekstach z Kresów Północno-Wschodnich¹⁷⁵. W tekstach napisanych w kancelarii królewskiej w pierwszej połowie XVI wieku¹⁷⁶ wystąpiło niewiele form z grupą *chw-*, zaś przejście *chw* \geq *f* odnotowano tylko u jednego pisarza. Ponadto pojawiła się postać *chw* \geq *chf* oraz przykład hiperpoprawnego zapisu *chw* zamiast *f*. Beata Kuryłowicz potwierdza również istnienie przejścia *xv* $>$ *f* w rękopisach podlaskich¹⁷⁷.

W listach z pierwszej połowy XVI¹⁷⁸ wieku odsetek zapisów z postacią *chw* wynosi 56%, natomiast z (-)*f*- 44%. Jak podaje Marek Osiewicz, bezwyjątkowe (-)*f*- wystąpiło w 14 listach (44%) autorstwa 4 nadawców, wyłączone (-)*chw*- natomiast pojawiło się w 18

¹⁷⁰ J. Migdał, *ibidem*, s. 75-76.

¹⁷¹ H. Borek, *ibidem*, s. 29.

¹⁷² U. Burzywoda, *ibidem*, s. 67.

¹⁷³ M. Bargieł, *ibidem*, s. 92.

¹⁷⁴ M. Karpluk, *ibidem*, s. 32.

¹⁷⁵ Z. Kurzowa, *ibidem*, s. 150.

¹⁷⁶ B. Kaczmarczyk, *ibidem*, s. 134.

¹⁷⁷ B. Kuryłowicz, *ibidem*, s. 43.

¹⁷⁸ M. Osiewicz, *Wariantywność w zakresie realizacji grup spółgłoskowych w listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku*, *ibidem*, s. 192-194.

tekstach 10 nadawców¹⁷⁹. Autor stwierdza brak tekstów mieszających oba warianty, a ponadto dowodzi, że postaci z (-)ƒ- charakterystyczne są tylko dla Mazowsza i Kresów Północnych (tu takie zapisy mają wysoki, bo dziewięćdziesięcioprocentowy odsetek użycie). W tekstach o proveniencji wielkopolskiej i małopolskiej zapisów z (-)ƒ- nie odnotowano¹⁸⁰.

W opracowaniach poświęconych wcześniejszym okresom problem oboczności *chw* || *f* poruszony został przez Bogusława Dunaja w odniesieniu do XII-XIII wieku¹⁸¹. W przypadku dokumentów małopolskich z XIII stulecia badacz zauważa znaczną przewagę form z *f* (44 przykłady) nad zapisami z grupą *chw-*, co dowodzi powszechnego panowania w tym regionie postaci z *f*. W tekstach pochodzących z XII wieku pojawiło się tylko jedno poświadczenie z *chw*¹⁸². Dla Sieradzkiego i Łęczyckiego wynotowano przykłady zapisu nazwy własnej w postaci *Bogufalo* z XIII wieku¹⁸³. W dokumentach mazowieckich pojawił się tylko jeden przykład *Faleta*, w wielkopolskich (z XIII wieku) natomiast poświadczenia z zachowaną grupą *chw-* są rzadkie. Odnotowano zaledwie 8 takich przykładów, natomiast aż 59 z *f*. W tekstach kujawskich pojawił się jeden zapis z *chf* i 3 z *f*. Tłumacząc dominację form z *f*, Dunaj przyjmuje tezę, iż w XIII wieku formy takie były w kręgach kancelaryjno-skryptoryjnych uważane za lepsze¹⁸⁴. W dokumentach śląskich przeważają natomiast zapisy z *chw*¹⁸⁵.

Zagadnienie dotyczące oboczności *chw*||*f* znalazło się również w opracowaniu dotyczącym piętnastowiecznego tekstu: Modlitw Wacława¹⁸⁶. Zdzisława Staszewska stwierdza, iż w zabytku tym grupa *chw* była utrzymywana i nie podlegała żadnym zmianom.

Wyniki analiz rot wielkopolskich opracowywanych przez Marię Trawińską¹⁸⁷ w zasadzie nie odbiegają od ustaleń Marii Bargiel. W rotach dominują bowiem zapisy z zachowaną grupą *chw-*, których wynotowano 14, zaś przykładów z uproszczeniem – 3. Ponadto autorka zbadała sposoby zapisu imion z omawianą zbitką. W tej grupie dominantą okazała się postać zredukowana z *f* (40 *f*: 31 *chw*).

W XVII stuleciu ślady wymowy *chf* || *f* wystąpiły u Gdaciusa (*krotofila*). Ponadto pojawiła się postać *zuchfały*¹⁸⁸. U Twardowskiego z kolei pojawia się hiperpoprawne *chw* w imieniu *Rachwa*¹⁸⁹. Teksty Chrościńskiego natomiast poświadczają *chw* ≥ *f* w wyrazie *krotofila* i pochodnych¹⁹⁰.

Problemem zauważanym przez badaczy i stosunkowo często analizowanym są podwojenia spółgłosek. Spośród badaczy szesnastowiecznej polszczyzny kwestię tę porusza między innymi Stanisław Rospond. Reduplikację interwokalicznego -*ss-* notuje on u Jana Seklucjana, który w pewnych wyrazach (*pissać, kristussa, prosić, dossyc* itp.) prawie podwaja zawsze podwaja *ss*¹⁹¹. Stanisław Murzynowski natomiast podwaja -*ll-* w lekse-

¹⁷⁹ *Ibidem*, s. 192-193.

¹⁸⁰ *Ibidem*, s. 194.

¹⁸¹ B. Dunaj, *Język polski najstarszej doby piśmiennej (XII-XIII w.)*, Kraków 1975, s. 134-139.

¹⁸² *Ibidem*, s. 134-135.

¹⁸³ *Ibidem*, s. 135.

¹⁸⁴ *Ibidem*, s. 135.

¹⁸⁵ *Ibidem*, s. 137-139.

¹⁸⁶ Z. Staszewska, *ibidem*, s. 88.

¹⁸⁷ M. Trawińska, *ibidem*, s. 164-165.

¹⁸⁸ H. Borek, *ibidem*, s. 31-32.

¹⁸⁹ I. Szlesiński, *ibidem*, s. 374.

¹⁹⁰ K. Siekierska, *ibidem*, s. 58.

¹⁹¹ S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI w.*, *ibidem*, s. 318.

mie *białły*¹⁹². Podwojone *-ss-* odnotowano również u Kochanowskiego: *bossq* (we „*Frasz-kach*”), które zostało później zmienione przez Jana Januszowskiego na *bosq*¹⁹³. Zredu-plikowane *-s-* spotyka się często w wydanej *Kronice* Macieja Strykowskiego oraz w jej rękopisie¹⁹⁴. Przykłady *-ss-* Maria Karpluk odnotowuje także u pochodzącego z Tucholi Jana Cervusa. Badaczka nie ma jednak pewności, czy zapisy takie są autorstwem Tuchol-czyka czy też można je przypisać krakowskiej drukarni¹⁹⁵.

Liczne poświadczenia wynotowano natomiast z ksiąg radzieckich i ławniczych San-domierza (z lat 1543-1767)¹⁹⁶. Reduplikacji ulegały głoski *-ss-*, *-mm-*, *-nn-*, *-dd-* i inne. Zjawisko to występuje również w polszczyźnie Kresów Północno-Wschodnich i dotyczy zasadniczo spółgłoski *n*. Zofia Kurzowa¹⁹⁷ notuje także *-ll-* i *-ll-*, są to jednak pojedyncze zapisy. W tym regionie natomiast nie podwaja się *s*. W księgach miejskich Knyszyna pod-wajanie liter *l, l, s, f, d, r, c, z, p, b, g, n, t* jest zjawiskiem częstym¹⁹⁸.

W przypadku wcześniejszych niż szesnastowieczne zabytków podwojenia spółgłosek *ss* odnotowano w *Psalterzu floriańskim*¹⁹⁹.

Na problem reduplikacji spółgłosek uwagę zwracali też badacze skupiający się na sie-demnastowiecznej polszczyźnie. Jej przykłady można znaleźć u Wielkopolanina Samuela Twardowskiego²⁰⁰. Zapisy z podwojonymi *s, sz* są tu dość liczne i występują zarówno w wyrazach rodzimych, np. *boffy, roffy*, jak i w zapożyczonych, np. *Biffurman*. Wyrazy z podwojonym *s (sz)* występują we wszystkich drukach utworów Twardowskiego. Najwię-ciej odnotowano ich w *Legacji* (druk małopolski) oraz *Władysławie IV* (Wielkopolska)²⁰¹.

Podwajanie spółgłosek interwokalicznych w podręcznikach gdańskich z XVII wieku zaobserwowała również Regina Pawłowska²⁰². W dwóch analizowanych tekstach (*No-menclator quadrilinguis... Fontani... 1624, Dasypodius Catholicus... 1642*) pojawiły się w większej liczbie, w innych są sporadyczne, np. *białły, Prussy, morelle, ossa, bossy*. Podwojenia w siedemnastowiecznych drukach północnokresowych notuje Alicja Pihan-Kijasowa²⁰³. Poświadczenia występują tu zarówno w wyrazach rodzimych, jak i starych zapożyczeniach. Podwajane były głoski: *dd, ll, nn, ss, śś*. Informację o występujących w tym okresie podwojeniach zawarto również w monografii *Polszczyzna XVII wieku*²⁰⁴.

Problemem zauważanym przez badaczy historycznej polszczyzny i stosunkowo czę-sto omawianym są upodobnienia grup spółgłoskowych zarówno pod względem dźwięcz-ności, jak i miejsca artykulacji. Ogólną problematykę asymilacji pod względem dźwięcz-ności (w środku wyrazu, jak i międzywyrazową) i pod względem miękkości oraz miejsca

¹⁹² *Ibidem*, s. 327.

¹⁹³ S. Rospond, *Język i artyzm językowy Jana Kochanowskiego*, *ibidem*, s. 73.

¹⁹⁴ M. Karpluk, *ibidem*, s. 42.

¹⁹⁵ M. Karpluk, *Regionalizmy w języku Jana Cervusa z Tucholi*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1971, s. 21.

¹⁹⁶ M. Cybulski, *ibidem*, s. 21-22.

¹⁹⁷ Z. Kurzowa, *ibidem*, s. 147.

¹⁹⁸ B. Kuryłowicz, *ibidem*, s. 22-23.

¹⁹⁹ M. Kamińska, *ibidem*, s. 81.

²⁰⁰ I. Szlesiński, *ibidem*, s. 370-371.

²⁰¹ *Ibidem*, s. 371.

²⁰² R. Pawłowska, *ibidem*, s. 70.

²⁰³ A. Pihan-Kijasowa, *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku*, *ibidem*, s. 181-182.

²⁰⁴ *Polszczyzna XVII wieku*, *ibidem*, s. 68.

artykulacji przedstawił Jan Łoś w *Gramatyce polskiej*²⁰⁵. Natomiast jednym z opracowań szczegółowych, w których omówiono problem asymilacji, jest praca Stanisława Rodponda poświęcona językowi Seklucjana, Murzynowskiego, Sandeckiego-Maleckiego i Orszaka. Tendencja do stosowania ubezdźwięcznień charakterystyczna jest dla Stanisława Murzynowskiego – reprezentanta ziemi dobrzyńskiej. Rospond zwraca uwagę na jego konsekwentną pisownię fonetyczną polegającą na stosowaniu bezdźwięcznej *-sz-* zamiast *-ż-* przed głóską bezdźwięczną (np. *cięższk-*, *lekcewaszcie*) oraz w wygłosie (np. *tesz*, *przetosz*)²⁰⁶. Ponadto pojawia się u niego ubezdźwięczniająca fonetyka międzywyrazowa przed otwartymi i półotwartymi²⁰⁷.

O nielicznych zapisach z ubezdźwięcznieniami występującymi w śląskich zeznaniach sądowych z 1561 roku wspomina Stefan Reczek²⁰⁸. W tekstach tych zdarzają się bowiem zapisy bezdźwięcznej wymowy w wygłosie przyimka *przez*. Pojawiają się także przykłady ubezdźwięcznień wewnątrzwyrazowych, np. *przekajfki* ('przekażki'). Problem fonetyki międzywyrazowej pojawiającej się w rękopisach z pierwszej połowy XVI wieku został omówiony przez Marię Bargieł. Stwierdza ona upowszechnienie wymowy udźwięczniającej w Wielkopolsce i ubezdźwięczniającej w Małopolsce²⁰⁹. Maria Karpluk natomiast notuje jednostkowe poświadczenie ubezdźwięczniającej fonetyki międzywyrazowej u Jana Cervusa z Tucholi (zapis ósmina zamiast *oźmina)²¹⁰.

Upodobnienia pod względem dźwięczności notuje także Zofia Kurzowa w tekstach pochodzących z Kresów Północno-Wschodnich. Oprócz asymilacji postępowej w grupie *chw-* (zagadnienie omówione wyżej), zjawisko wystąpiło także w grupie *kw > kf* (*Kfacyński*), co jest – jak dodaje Kurzowa, „[...] pewną osobliwością w dialekcie kresowym, w którym grupy *tv*, *sv*, *kv* utrzymują na ogół dźwięczność drugiej spółgłoski analogicznie do języków ruskich”²¹¹. W tekstach kresowych występują też ubezdźwięcznienia wsteczne pod względem miejsca artykulacji: *šč > ść*, stopnia otwarcia: *stš > šč*, *tš > čš*, jak i udźwięcznienia. Kurzowa notuje również przykłady hiperpoprawnych oznaczeń dźwięczności²¹².

Przykłady upodobnień można też znaleźć w księgach miejskich Knyszyna z XVI wieku²¹³. Najczęściej spotykanym upodobnieniem są asymilacje pod względem dźwięczności, a wśród nich najliczniejszą grupę stanowią ubezdźwięcznienia, choć, jak informuje Kuryłowicz, występują także formy udźwięcznione, np. *doztatek*. Rzadziej w podlaskich rękopisach pojawiają się upodobnienia pod względem miejsca artykulacji, np. *ućciwy*²¹⁴.

Problemowi asymilacji w drukach XVI i pierwszej połowy XVII wieku poświęcony jest artykuł Anny Pyrkosz²¹⁵, z którego dowiadujemy się, że w analizowanych tekstach

²⁰⁵ J. Łoś, *ibidem*, s. 165-192.

²⁰⁶ S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI w.*, *ibidem*, s. 321

²⁰⁷ *Ibidem*, s. 325.

²⁰⁸ S. Reczek, *Pięć polskich zeznań sądowych ze Śląska z r. 1561* [w:] *Rozprawy Komisji Językowej WTN*, Wrocław 1959.

²⁰⁹ M. Bargieł, *ibidem*, s. 128-130.

²¹⁰ M. Karpluk, *Regionalizmy w języku Jana Cervusa z Tucholi*, *ibidem*, s. 14.

²¹¹ Z. Kurzowa, *ibidem*, s. 151.

²¹² *Ibidem*, s. 151.

²¹³ B. Kuryłowicz, *ibidem*, s. 41-42.

²¹⁴ *Ibidem*, s. 42.

²¹⁵ A. Pyrkosz, *Asymilacje pod względem dźwięczności w grupach spółgłoskowych w polszczyźnie XVI i I. poł. XVII wieku (na podstawie druków krakowskich)*, [w:] *Poznańskie Studia Polonistyczne*, Seria Językoznawcza T. XV (XXXV), 2010 r., s. 227-239.

dominują ubezdźwięcznienia. W pierwszym pięćdziesięcioleciu szesnastego stulecia (O1) stanowią one około 2,1% wszystkich zapisów grup spółgłoskowych niejednorodnych pod względem dźwięczności, w drugim pięćdziesięcioleciu (O2) zauważalny jest spadek liczby zapisów z ubezdźwięcznieniem do 1,5%. W pierwszej połowie XVII wieku (O3) stanowią one zaledwie 0,3%. Zbadano też tendencje do pisowni fonetycznej w poszczególnych drukarniach. W tekstach Wietora zapisy z ubezdźwięcznieniem stanowią 3% niejednorodnych grup pod względem dźwięczności, w tekstach drukach Hallera stanowią one 2,7%, Heleny Unglerowej – 2,2%, Unglera – 2,1%, u Macieja Szarffenberga zaś 0,7%. W przypadku druków z O2 teksty wydane przez Łazarza Andrysowica oraz Mikołaja Szarffenberga wykazują dwuprocentowy udział zapisów z ubezdźwięcznieniem. U Piotrkowczyka odsetek przykładów wynosi 1%, natomiast u Wirzbięty 0,6%. W O3 odnotowano zaledwie 12 poświadczений zapisów z ubezdźwięcznieniem, z czego najwięcej wystąpiło w druku Franciszka Cezarego (6 przykładów). U Skalskiego odnaleźć można 4 zapisy, w druku Kempiniego – 2.

Problem asymilacji poruszany był również w opracowaniach poświęconych okresom wcześniejszym. Maria Kamińska odnotowała przykłady usuwania opozycji dźwięczna : bezdźwięczna w *Psalterzu floriańskim*²¹⁶. W śródgłosie pojawiły się poświadczЕНИЯ asymilacji $dk \geq tk$, $d\acute{c} \geq t\acute{c}$, $dc \geq tc$, $zsk \geq csk$, $d\check{c} \geq t\check{c}$, $bt \geq pt$, w wygłosie natomiast ubezdźwięczniono całą grupę $\check{z}\check{z}$ (w leksemie *deszcz*).

Przykłady ubezdźwięcznień wynotowane zostały również z Modlitw Wacława. W zażytku pojawiły się następujące poświadczЕНИЯ asymilacji: $dk \geq tk$, $bc \geq pc$, $zsk \geq csk$ oraz $\acute{c}b \geq \check{z}b$ ²¹⁷.

Maria Trawińska, badaczka wielkopolskich rot sądowych²¹⁸, omawia problem upodobnienia co do miejsca artykulacji w grupie $\acute{c}s$ zasymilowanej do cs . Przykłady ubezdźwięcznień przedstawia na przykładzie połączeń spółgłoskowych: *zwarta + zwarto-szczelinowa*, *zwarta + szczelinowa*, *zwarta + zwarta*, *szczelinowa + szczelinowa* i *szczelinowa + zwarto-szczelinowa*. Przy połączeniach typu *zwarta + zwarto-szczelinowa* analizuje sposoby prezentacji grupy $-d\acute{c}-$, która najczęściej zapisywana była jako $-t(h)cz-$ (1432x), i $-dcz-$ (410x)²¹⁹. Autorka zwraca uwagę na dźwięczną postać zbitki głosowej występującej na granicy przedrostka *pod-* i rdzenia ze względu na pojawiające się formy udźwięcznione występujące w obrębie nazw urzędników. Stwierdza dalej, iż przewaga form dźwięcznych jest pochodną ich przyimkowej genezy²²⁰. Omawia też kwestię konsekwentnie zapisywanej dźwięcznej postaci leksemu *obsyłać*²²¹. Przewaga form bezdźwięcznych odnotowana została w przypadkach zależnych wyrazów *przodek* i *świadek*, natomiast w leksemie *parobka* dominuje postać dźwięczna grupy, tak jak w połączeniu z *ob-*. W przypadku połączeń *szczelinowa + zwarta* (np. *rozkazować*, *rozprawa*) na 16 przykładów 13 zostało zapisanych z ubezdźwięcznieniem. Zanik dźwięczności – jak podaje Trawińska – objął również spółgłoski właściwe w pozycji wygłosowej przed półotwartą, która również ulega ubezdźwięcznieniu (i znika), co najbardziej widoczne było przed wygłosowym $-l$.

²¹⁶ M. Kamińska, *ibidem*, s. 81-82

²¹⁷ Z. Staszewska, *ibidem*, s. 86-88.

²¹⁸ M. Trawińska, *ibidem*, s. 151-164.

²¹⁹ *Ibidem*, s. 154.

²²⁰ *Ibidem*, s. 159.

²²¹ *Ibidem*, s. 160.

W rotach proces ten zaznaczył się tylko w przypadku połączenia *-dl*. Zapisy typu *ukratl* stanowią 6% analizowanego połączenia²²².

W małopolskich rotach sądowych²²³ przykłady asymilacji zachodzącej w obrębie typu zwarta + zwarto-szczelinowa można odnaleźć w zapisach leksemów *świadczyć* i *rządca*. Łącznie, dla całej Małopolski odnotowano 80 przykładów z zachowaniem dźwięczności *d*, co stanowi 54,4% oraz 67 potwierdzeń z ubezdźwięcznieniem (45,6%)²²⁴. Dla połączenia zwarta + szczelinowa znaleziono niewiele poświadczeń. Autorka zwraca jednak uwagę na zachowanie dźwięczności głosek nawet w zbitkach trójgłoskowych, np. *wy-schedwschy*²²⁵. W przypadku zapisów z grupą zwarta + zwarta zaobserwowano zachowywanie dźwięczności *b* i *d*. Tylko jeden zapis wskazuje na proces ubezdźwięcznienia – *paropka*²²⁶. Połączenia szczelinowa + szczelinowa reprezentowane są przede wszystkim przez formy przymiotników i zbitkę trójgłoskową –*wski*, w których głoska *v* jest zawsze dźwięczna²²⁷.

Problem asymilacji poruszany był oczywiście i w pracach poświęconych siedemnastowiecznej polszczyźnie. Jedną z cech języka Wielkopolanina Samuela Twardowskiego²²⁸ była wymowa udźwięczniająca. Jej przykłady pojawiły się w końcówce *-źmy* (*-zmy*), w zakończeniu tematu form czasu teraźniejszego czasownika *być*, np. *jędem* oraz przed partykułą *-li* w wyrazie *jeźli*²²⁹. Odnotowano także przykłady ubezdźwięcznień postępowych po spółgłosce bezdźwięcznej, np. *Otfinowskiemu*, oraz upodobnień wstecznych tam, gdzie istniały warunki do asymilacji, np. *cięfzko*, *prozbq*²³⁰. Szlesiński zaobserwował również przykłady tendencji hiperpoprawościowej oraz brak upodobnień pod względem dźwięczności spółgłoski stanowiącej przedrostek na granicy morfemów, np. *otnogi*²³¹. Autor notuje również przykłady upodobnień pod względem miękkości i stwierdza, że w wielu wypadkach zmiękzczały się spółgłoski *s*, *z*, *c* na granicy morfemów przez spółgłoską miękką. Ponadto w tekstach Twardowskiego pojawiły się zapisy z upodobnieniami pod względem miejsca artykulacji spółgłosek *s*, *z* w pozycji przez *ś*, *ź*, *ć*²³².

Upodobnienia pod względem dźwięczności wystąpiły również u reprezentanta Mazowsza, Wojciecha Chrościńskiego²³³. Oprócz ubezdźwięcznień, które w drukach pojawiły się wyłącznie w rymach (np. *brzytki* – *zbytki*), Siekierska również dostrzegła przykłady udźwięcznień przed spółgłoską dźwięczną oraz wahania wymowy spółgłosek w środku wyrazu przed półotwartymi. W wygłosie zaś często pojawia się spółgłoska ubezdźwięczniona, głównie przed bezdźwięczną rozpoczynającą następny wyraz²³⁴. Ponadto w przypadku wygłosowych spółgłosek przed następną półotwartą lub samogłoską rozpoczynającą drugi wyraz realizowane są zapisy świadczące o ubezdźwięcznianiu wygłosu, choć

²²² *Ibidem*, s. 162.

²²³ S. Pręcerek-Kisielak, *ibidem*, s. 132-137.

²²⁴ *Ibidem*, 134-135.

²²⁵ *Ibidem*, 136.

²²⁶ *Ibidem*, s. 136-137.

²²⁷ *Ibidem*, s. 137.

²²⁸ I. Szlesiński, *ibidem*, s. 377.

²²⁹ *Ibidem*, s. 376.

²³⁰ *Ibidem*, s. 377.

²³¹ *Ibidem*, s. 377-378

²³² *Ibidem*, s. 378.

²³³ K. Siekierska, *ibidem*, s. 62-63.

²³⁴ *Ibidem*, s. 62.

pojawiają się także przykłady z udźwięcznieniem. Przed ruchomymi końcówkami oraz partykułą *-li* również realizowano dźwięczność²³⁵.

Przeanalizowana przez Reginę Pawłowską pisownia gdańskich podręczników z XVII²³⁶ wieku także unaocznia procesy asymilacyjne zachodzące w obrębie grup spółgłoskowych. Pojawiają się tu przede wszystkim upodobnienia pod względem dźwięczności, zarówno udźwięcznienia (np. *wielgi, szczybły*), jak i ubezdźwięcznienia (np. *roślewam*). Autorka zaznacza, iż zapisy poświadczające upodobnienia wsteczne są znacznie częstsze²³⁷. Ponadto wystąpiły tu przykłady upodobnień pod względem miękkości, jednak pojawiły się one dość późno i obocznie wobec zapisów etymologicznych, np. *czwierć*. Natomiast upodobnienia spółgłosek dźwięcznych do następnej miękkiej zwarto-szczelinowej lub półotwartej są dość powszechne, np. *poćciwy*. Pawłowska stwierdza też, że powszechnie, ale niekonsekwentnie zapisywano upodobnienie spółgłosek dźwięcznych pod względem miękkości w wyrazach obcych, np. *śpieg*. O powszechności zjawiska autorka mówi również w przypadku zapisów spółgłosek szczelinowych przed następnymi miękkiemi. Niekonsekwentnie natomiast zapisywano zmiękczenie spółgłoski szczelinowej przez *l*, np. *roźlewam*²³⁸. W tekstach gdańskich wystąpiły także przykłady upodobnienia pod względem miejsca artykulacji, np. *więtszy*²³⁹. Autorka notuje również zapisy o charakterze hiperpoprawnościowym²⁴⁰.

W chełmińskich księgach kamlarskich z XVII wieku nie odnotowano zapisów odzwierciedlających udźwięczniającą fonetykę międzywyrazową²⁴¹.

W całościowym opracowaniu dotyczącym siedemnastego stulecia do powszechnych przekształceń asymilacyjnych zakwalifikowane zostały udźwięcznienia typu *jezdem*, ubezdźwięcznienia w obrębie wyrazu i w wygłosie, w szczególności w odniesieniu do przedrostka *roz-* w sąsiedztwie spółgłoski bezdźwięcznej oraz partykuły *-ż*. Zakwalifikowane zostały tu również upodobnienia pod względem miejsca artykulacji, np. *dźć > ćć*²⁴².

Kolejnym zagadnieniem przykuwającym uwagę badaczy polszczyzny historycznej są uproszczenia grup spółgłoskowych. W przypadku opracowań dotyczących druków szesnastowiecznych na uwagę zasługuje między innymi praca Stanisława Rosponda poświęcona językowi Seklucjana, Murzynowskiego, Sandeckiego-Maleckiego oraz Orszaka²⁴³. Redukcje grup spółgłoskowych Rospond notuje w *Katechizmie* Seklucjana. Obejmują one formy takie, jak: *bogastwo, brastwo* i inne²⁴⁴.

Rękopisy śląskie z okresu habsburskiego odzwierciedlają charakterystyczną dla południowo-zachodnich regionów tendencję do upraszczania grup spółgłoskowych²⁴⁵. Grupy trójspółgłoskowe *brn, rdl, rnc, rnk* przekształcane były w *bn, rl, rc, rk*. W drugim okresie badawczym (lata 1621-1742) uproszczenie polegające na zaniku środkowej spółgłoski zachodzi również w grupach: *rwś, śln, stn, stk*²⁴⁶. Rzadziej natomiast zanika pierwsza

²³⁵ *Ibidem*, s. 62-63.

²³⁶ R. Pawłowska, *ibidem*, s. 75-79.

²³⁷ *Ibidem*, s. 77.

²³⁸ *Ibidem*, s. 79.

²³⁹ *Ibidem*, s. 75.

²⁴⁰ *Ibidem*, s. 78.

²⁴¹ A. Wróbel, *ibidem*, s. 111.

²⁴² U. Burzywoda, *ibidem*, s. 68.

²⁴³ S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI wieku, ibidem*.

²⁴⁴ *Ibidem*, s. 116.

²⁴⁵ A. Kowalska, *ibidem*, s. 65.

²⁴⁶ *Ibidem*, s. 65-66.

spółgłoska w grupie *rčk, rčm, rčn, rnc* > *čk, čm, čn, nc* oraz w grupach dwufonemowych *dč, dl, rk*²⁴⁷. Odnotowano również uproszczenie grupy poprzez zanik ostatniej spółgłoski w formach czasu przeszłego rodzaju męskiego oraz w grupie *ml-* w wyrazie *młynarz* i pochodnych. Jak podaje Alina Kowalska, niektóre przykłady uproszczeń przedostały się z rękopisów do druków, jednak w porównaniu z rękopisami liczba przykładów w drukach jest niewielka²⁴⁸.

Również w tekstach północnokresowych analizowanych przez Zofię Kurzową pojawiają się przykłady uproszczeń. Występują one między innymi w zapisach z geminatą, w których dochodzi najpierw do asymilacji dwóch identycznych spółgłosek, a następnie do redukcji. Uproszczeniom ulegają grupy *nm, dd, kk, šš* (< *žš*)²⁴⁹. Przykłady redukcji odnotowano także w grupach:

a) *vsk* > *sk, rnc* > *nč, skš* > *kš, ścs* > *s, śc* > *ć* (zanik pierwszej głoski);

b) *stń* > *śn* > *śń, zdn* > *zn, śln* > *śn, rnc* > *rc, brn* > *bn, rdl(l)* > *rl(l), rvš* > *rš, zvl* > *zl, nčŹ* > *nč, śčŹ* > *śč, ščc* > *šč, sšč* > *sc, mbsk* > *msk, χvst* > *χst* (zanik środkowej);

Ponadto odnotowano przykłady redukcji ostatniej spółgłoski w formach czasu przeszłego rodzaju męskiego²⁵⁰. O silnej tendencji do uproszczeń w gwarach wielkopolskich i licznych tego poświadczeniach oraz formach hiperpoprawnościowych w tekstach informuje Wojciech Ryszard Rzepka²⁵¹. Dowodzi, że najwyższą frekwencję wykazują redukcje grup *-žš-*, *-zš-*. Przykłady uproszczeń zaobserwować można również w podlaskich rękopisach z XVI wieku. Wystąpiły one w grupach: *gw* > *g, dn* > *n, dwš* > *wš, swš* > *wš, stń* > *śń, nč* > *c, rwš* > *rš, dč* > *č, stš* > *sš, stc* > *sc* oraz w przypadku ostatniej spółgłoski w formach czasu przeszłego rodzaju męskiego²⁵².

Przykłady redukcji grup spółgłoskowych zostały odnotowane również w odniesieniu do wcześniejszych okresów badawczych. Według Marii Trawińskiej w przypadku grupy *žsz* (w leksemach *bliźszy, wyższy*) w wielkopolskich rotach sądowych postać graficzna nie zawsze umożliwia jednoznaczne określenie, czy dany zapis poświadcza geminatę *šš*, czy też uproszczoną postać grupy²⁵³. Stwierdza jednak, iż „Przeprowadzona analiza wykazuje, że większość oznaczeń grupy *šš* poświadcza jej redukcję, czyli podważa interpretowanie [...] zapisów jako *žsz* czy *szsz*, przy czym może to być i redukcja fonetyczna, i graficzna”²⁵⁴. W przypadku zaś geminaty *nn* występującej w leksemach: *dzienny, jedennaście, młynny, niewinnie, panna, przez winno, rówieśnik, rzemienny, siecinne, sukieny, wienny, wojenny* autorka zauważa tendencję do jej utrzymywania²⁵⁵. Kolejnym przykładem uproszczenia odnotowanym w wielkopolskich rotach sądowych jest spłynięcie głoski zwartej i szczelinowej w jedną zwarto-szczelinową *tř* > *č*. Jak dowodzi autorka, analiza form typu *crzy*, stanowiących zaledwie 2,5% poświadczeń grupy *tř*, wykazuje, że mają one charakter ambiwalentny, ponieważ dopuszczają zarówno interpretację fonetyczną, jak

²⁴⁷ *Ibidem*, s. 66.

²⁴⁸ *Ibidem*, s. 66-67.

²⁴⁹ Z. Kurzowa, *ibidem*, s. 147.

²⁵⁰ *Ibidem*, s. 148-149.

²⁵¹ W.R. Rzepka, *Odrębność regionalna polszczyzny literackiej w Wielkopolsce w XVI-XVII wieku*, [w:] *Munera Linguistica Ladislao Kuraszkiewicz dedicata*, red. M. Basaj, Z. Zagórski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1993s. 278.

²⁵² B. Kuryłowicz, *ibidem*, s. 42-43.

²⁵³ M. Trawińska, *ibidem*, s. 176.

²⁵⁴ *Ibidem*, s. 177.

²⁵⁵ *Ibidem*, s. 178.

i graficzną²⁵⁶. Autorka podaje również inne przykłady możliwych uproszczeń, jednak interpretacja zapisów rękopiśmiennych jest utrudniona.

W rotach małopolskich zaś jako przykład uproszczeń wykazany został proces przejścia $\acute{c}s > cs > c$. Wedle autorki, odsetek zapisów wskazujących na zachowanie zębowej *s*, zatem stan przed uproszczeniem grupy spółgłoskowej, wynosi 71,7%, zaś 28,3% stanowi podstawę do snucia przypuszczeń na temat uproszczenia grupy. Są to jednak zapisy niejednoznaczne²⁵⁷.

Problem uproszczeń omawiany był również przez badaczy skupiających się na tekstach siedemnastowiecznych. Redukcje zachodzące w obrębie grup spółgłoskowych u Samuela Twardowskiego wykazuje Iwo Szlesiński. Podaje on przykłady uproszczeń następujących grup: $bw > b$, $bn > n$, $dcz > cz$, $gd > g$, $kk > k$, $kwitn > kwn$, $pn > n$, $rczm > czm$, $rđl > rđ$, $rść > rć$, $stn > sn$ ²⁵⁸. Przykłady uproszczeń pojawiających się u Chrościńskiego prezentuje Krystyna Siekierska. W przypadku redukcji pierwszej głoski z grupy najliczniejsze przykłady stanowią przymiotniki dzierżawcze, w których często zanika ubezdźwiecznione *w* w grupie $-wsk$ ²⁵⁹. Ponadto uproszczenia wystąpiły w grupach: $zś > ś$ ($zs > s$), $zš > š$, $\chiš > š$, $dl > l$, $dč > č$ ²⁶⁰. Głoska środkowa zanika w grupach: $rđl > rđ$, $stn > sn$, $zdn > zn$, $šln > šn$, $rnk > rk$, $rnc > rc$. Do sporadycznych należą przypadki zaniku spółgłoski w grupie wygłosowej²⁶¹.

Zmiany ilościowe w obrębie grup spółgłoskowych odnotowano również w gdańskich podręcznikach z XVII wieku. Regina Pawłowska stwierdza, że w grupach dwuspółgłoskowych najbardziej nietrwale okazują się spółgłoski wargowe, a przy zbiegu dwóch wargowych słabszą jest szczelinowa: $bw > b$, $chw > f$, $gw > g$, $gd > d$ ²⁶². Słabe okazują się także głoski *k*, *r* w połączeniu ze zwartoszczelonową i dziąsłową. Najczęściej zaś upraszczają się ilościowo grupy dwu spółgłosek szczelinowych, zwłaszcza po procesach upodobnienia pod względem dźwięczności i miejsca artykulacji, np. $\acute{z}sz > sz$ ²⁶³. Rzadziej spotyka się przykłady uproszczeń dwóch szczelinowych. Geminata *nn* na ogół jest utrzymywana. Połączenie zwartej lub zwarto-szczelinowej ze szczelinową występuje tu zarówno w postaci uproszczonej, jak i nieuproszczonej, np. $tsk || ck$ ²⁶⁴.

Przykłady uproszczeń odnotowano również w chełmińskich księgach kamlarskich. Adam Wróbel informuje, że poświadczenia są dość liczne i prezentuje tylko niektóre z nich: $rnc > rc$, $rnk > rk$, $šln > šn$, $blk > pk$, $rfs > rš$, $stl > sl$, $stl > sl$, $stf > sf$, $fst > st$, $\acute{s}ćc > c$, $bv > v$, $dl > l$, $gv > g$ ²⁶⁵. Część przykładów znalazła też oczywiście potwierdzenie u innych badaczy. Ponadto odnotowano liczne zapisy wskazujące na zanik wygłosowego $-l$ w formach czasu przeszłego rodzaju męskiego²⁶⁶. Przykłady uproszczeń notuje również Alicja Pihan-Kijasowa w siedemnastowiecznych drukach z Kresów Północno-Wschodnich. Autorka stwierdza, że do częstszych poświadczeń należą redukcje: $stn > sn$, $rść > rć$,

²⁵⁶ *Ibidem*, s. 181-183.

²⁵⁷ S. Pręcak-Kisielak, *ibidem*, s. 218.

²⁵⁸ I. Szlesiński, *ibidem*, s. 379.

²⁵⁹ K. Siekierska, *ibidem*, s. 56.

²⁶⁰ *Ibidem*, s. 57.

²⁶¹ *Ibidem*, s. 58.

²⁶² R. Pawłowska, *ibidem*, s. 73.

²⁶³ *Ibidem*, s. 73.

²⁶⁴ *Ibidem*, s. 74.

²⁶⁵ A. Wróbel, *ibidem*, s. 114.

²⁶⁶ *Ibidem*.

*śéc > śc(fe), zgn > zn, rstw > stw, rnc > rc, rdl > rł, śłh > śń, dl > l*²⁶⁷. W opracowaniu pod redakcją Danuty Ostaszewskiej zostały wymienione najczęściej powtarzające się grupy ulegające redukcjom, ale potwierdzają one wcześniejsze ustalenia²⁶⁸.

Są to najczęściej poruszane przez badaczy zagadnienia dotyczące procesów zachodzących w obrębie grup spółgłoskowych w polszczyźnie doby średniopolskiej, szczególnie XVI i XVII wieku.

²⁶⁷ A. Pihan-Kijasowa, *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku*, *ibidem*, s. 179.

²⁶⁸ U. Burzywoda, *ibidem*, 68.

1. Grupy spółgłoskowe w drukach krakowskich XVI wieku

1.1. Asymilacje

Asymilacje fonetyczne polegają na częściowym lub pełnym dostosowaniu artykulacji danej głoski do artykulacji głosek sąsiednich. Wyróżnia się upodobnienia postępowe (progresywne), następujące pod wpływem poprzedzającej głoski, oraz wsteczne (regresywne), zachodzące pod wpływem głoski następującej, a także asymilacje pod względem dźwięczności, miejsca artykulacji i sposobu artykulacji oraz międzywyrazowe i wewnątrzwyrazowe²⁶⁹. Witold Mańczak, nawiązując do problemu asymilacji fonetycznych stwierdza, że: „Obok nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją istnieje inny, od dawna znany nieprawidłowy rozwój fonetyczny, na który składają się asymilacje, dysymilacje, metatezy, zmiany spowodowane ekspresywnością czy hiperpoprawnością. Otóż zmiany te mają to do siebie, że w różnych językach zachodzą one w najprzeróżniejszych wyrazach. Np. polski *zmierzch* (z *ch* zamiast *k*) wykazuje nieregularną zmianę spowodowaną hiperpoprawnością, ale wątpliwe jest, czy w jakim innym języku indoeuropejskim wyraz o tym znaczeniu uległ również zmianie spowodowanej hiperpoprawnością. W pol. *pokrzywa* zaszła metateza i znowu możliwe jest, że mało jest języków na świecie, w których by wyraz o tym znaczeniu uległ metatezie. W niektórych gwarach polskich w przypadkach zależnych od *las* zachodzi podwojenie spółgłoski, np. *lassa*, tłumaczone ekspresywnością. I znowu zachodzi możliwość, że zmiana ta jest zjawiskiem odosobnionym, że nie ma innego języka indoeuropejskiego, w którym by wyraz znaczący ‘las’ wykazywał rozwój spowodowany ekspresywnością. W pol. *księga* zaszła dysymilacja *ń*, które przed nosówką zmieniło się w *ś*. I znowu nie jest wykluczone, że w żadnym innym języku indoeuropejskim w wyrazie o tym znaczeniu nie zaszła dysymilacja. Tymczasem nieregularne zmiany spowodowane frekwencją charakteryzują się tym, że w różnych językach często przebiegają paralelnie, co się tłumaczy faktem, że pomimo różnic, jakie dzielą społeczności językowe, najczęściej używane wyrazy są wszędzie mniej więcej takie same”²⁷⁰.

1.1.1. Ubezdźwięcznienia

Celem niniejszego podrozdziału jest zbadanie problemu upodobień pod względem dźwięczności, występujących w wybranych grupach spółgłoskowych oraz określenie uzu-

²⁶⁹ Na podstawie: [hasło]: *Upodobnienia fonetyczne*, [w:] *Encyklopedia języka polskiego*, wyd. 3 popr. i uzup., Wrocław-Warszawa-Kraków, 1999.

²⁷⁰ W. Mańczak, *Słowiańska fonetyka historyczna a frekwencja*, Kraków 1974, s. 21

su ortograficznego i stopnia normalizacji w tym zakresie w poszczególnych drukarniach krakowskich oraz regionach szesnastowiecznej Polski. W analizowanym materiale najliczniej poświadczane są ubezdźwięcznienia.

Podstawę do badań stanowi materiał własny uzyskany z szesnastowiecznych druków oraz z kartoteki Pracowni Słownika Polszczyzny XVI wieku.

1.1.1.1. Grupa *żk/szk* (oraz *żc/szc*)

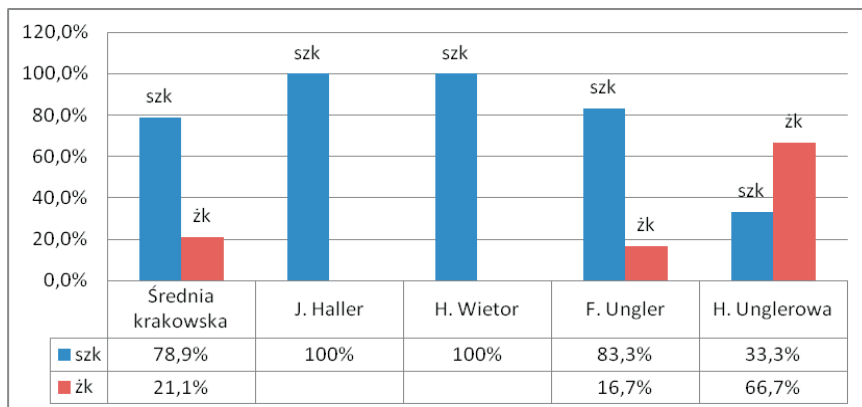
A. Materiał własny

Łącznie wynotowano 27 poświadczeń z grupą *żk/szk* z dziesięciu leksemów. Dziewiętnaście przykładów pojawiło się w drukach z pierwszego okresu badawczego, w tekstach wydanych w drugiej połowie wieku wystąpiło 8 zapisów.

Pierwszy okres badawczy

W drukach z pierwszego okresu badawczego zdecydowanie dominują postaci z asymilacją pod względem dźwięczności, które stanowią aż 78,9% (15 poświadczeń), zaś przykłady bez upodobnienia stanowią 21,1% (4 zapisy). Średnia krakowska wykazuje więc stopień niepełnej normalizacji.

Ubezdźwięczniona grupa *żk/szk* pojawiła się w trzech leksemach: *ciężki* i pochodnych – 13 poświadczeń: (HalPow 311 x2, OpecŻywW 21b, 51a, 100a, 101a, 101b, 102a, 104a; FalZioł 100b, 101b, 103a, 405a), *łyżka* – 1 zapis (FalZioł 101b) oraz *ścieżka* – 1 potwierdzenie (CresKs 323). Grupa *żk* z zachowaną dźwięcznością wystąpiła w pojedynczych zapisach: *iakieżkolwiek* (CresKs 328), *któżkolwiek* (Tob 11), *porażka* (FalZioł 405a), *wieżka* (CresKs 328). Należy zwrócić uwagę na fakt, iż z ubezdźwięcznieniami pojawiły się takie wyrazy, które występują w codziennym, powszechnym użyciu i mogą wykazywać wyższą frekwencję.

Wykr. 1. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową (ubezdźwięcznionej) w grupie spółgłoskowej *żk*.

Rozpatrując problem asymilacji pod względem dźwięczności w grupie spółgłoskowej *żk* w poszczególnych drukarniach, można zauważyć, że w trzech z nich: Hallera (2 poświadczenia), Wietora (7 przykładów) i Szarffenberga (1 potwierdzenie) stosowano

wyłącznie zapisy z ubezdźwięcznieniem. Nieco inaczej przedstawia się uzus panujący w oficynach Unglerów. U Floriana dominantę stanowi forma ubezdźwięczniona *szk*, która osiąga poziom 83,3% (5 poświadczeń). Zapisy bez upodobnienia to 16,7% (1 przykład). U Heleny Unglerowej dominują natomiast postaci bez asymilacji, z zachowaną grupą *żk*. Stanowią one 66,7% (są to jednak tylko dwa potwierdzenia), zaś procentowy udział form z ubezdźwięcznieniem wynosi 33,3% (1 zapis).

Porównując średnią krakowską ze średnimi z poszczególnych drukarni, można zauważyć podobieństwo z uzusem panującym w oficynie Floriana Unglera, natomiast najbardziej odbiegają od niej rozwiązania ortograficzne stosowane przez Helenę Unglerową, u której dominantę stanowią zapisy bez asymilacji pod względem dźwięczności. Dominanta występująca w drukach Hallera i Wietora pokrywa się z regionalną, jednak udział procentowy zapisów z ubezdźwięcznioną grupą *żk* jest w tych tekstach wyższy i osiąga 100%.

Porównując zaś średnią regionalną – krakowską ze średnimi wyliczonymi dla poszczególnych leksemów, można zaobserwować spore różnice. Asymilacje pojawiły się w dwóch leksemach: *ciężki* (13 poświadczeń) i *łyżka* (1 potwierdzenie), które zapisywano w ten sposób ze stuprocentową konsekwencją. Natomiast we wszystkich pozostałych leksemach grupa nie była ubezdźwięczniana. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż odnotowano wyłącznie pojedyncze ich poświadczenia.

Tabela 1. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grupy *żk/szk* w poszczególnych leksemach i średniej krakowskiej (materiał własny)

Grupa	Średnia krakowska	<i>ciężki</i>	<i>iakieźkolwie</i>	<i>ktoźkolwiek</i>	<i>łyżka</i>	<i>ścieżka</i>	<i>wieżka</i>
<i>szk</i>	78,9%	100%			100%		
<i>żk</i>	21,1%		100%	100%		100%	100%

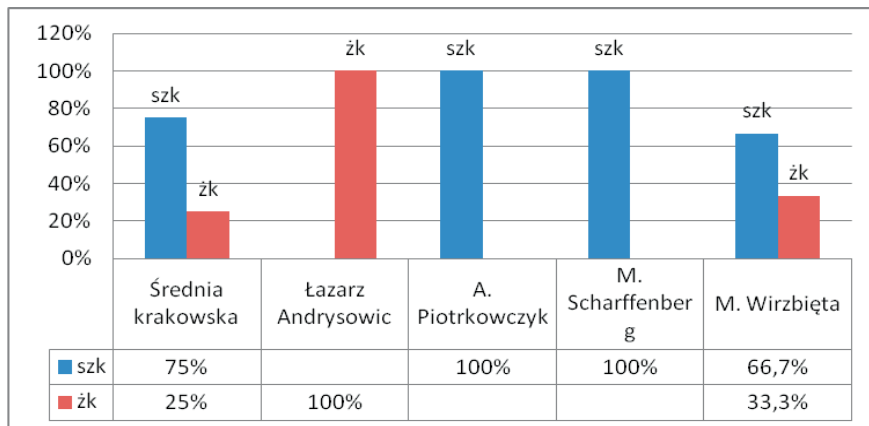
Drugi okres badawczy

Z tekstów z drugiej połowy XVI wieku odnotowano łącznie osiem poświadczeń z grupą *żk/szk*. Dominantę w tym okresie stanowią również zapisy z ubezdźwięcznieniem, które osiągają poziom 75% (6 potwierdzeń), zaś udział procentowy przykładów z zachowaną grupą *żk* wynosi 25% (2 zapisy). Można zatem stwierdzić, że średnia krakowska utrzymała poziom niepełnej normalizacji.

Porównując natomiast uzus panujący w poszczególnych drukarniach ze średnią regionalną, można zauważyć pewne różnice. W większości oficyn panuje ta sama dominanta – zasymilowana pod względem dźwięczności grupa *szk*, co pokrywa się ze średnią. Najmniejsze różnice w stosunku do niej występują u Wirzbięty, gdyż zapisy z ubezdźwięcznioną grupą stanowią tu 66,7% (2 poświadczenia: PhilMił 41a x2), natomiast przykłady bez upodobnienia to 33,3% (PhilMił 40b). U Piotrkowczyka (SkarŻywP 998) i Szarffenberga (3 przykłady: SienHerb 182a, 182b, 184b) stosowano zaś wyłącznie zapisy z *szk*. Najbardziej od średniej odbiega uzus stosowany przez Łazarza Andrysowica. Stosował on bowiem tylko postać etymologiczną *żk* (MrowSta 3b).

W drukach dwóch oficyn – Piotrkowczyka i Szarffenberga, w zakresie stosowania ubezdźwięcznionej grupy *żk* osiągnięto stopień pełnej normalizacji, u Andrysowica zaś

stopień pełnej normalizacji wykazują zapisy bez ubezdźwięcznienia, natomiast w przypadku uzusu panującego u Wirzbięty można mówić o wstępnej normalizacji dotyczącej ubezdźwięcznienia omawianej grupy.

Wykres 2. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową (ubezdźwięcznionej) w grupie spółgłoskowej żk.

Niewielka liczba poświadczeń nie pozwala na szczegółowe zbadanie uzusu ortograficznego dotyczącego poszczególnych leksemów. Na podstawie zebranych danych można jednak zauważyć spore różnice pomiędzy średnią krakowską a średnimi wyznaczonymi dla poszczególnych leksemów. Średnia regionalna informuje o tym, iż $\frac{3}{4}$ poświadczeń zapisano z asymilacją pod względem dźwięczności. Jednak jedynie w przypadku leksemu *książka* stosowano obie postaci grupy (2 poświadczenia: *żk* – 1, *szk* – 1). W pozostałych leksemach zastosowano wyłącznie jeden wariant: *szk* – *ciężki* (3 poświadczenia), *żk* – *ia-kieżkolwie* (1 przykład), *wróżka* (1 potwierdzenie).

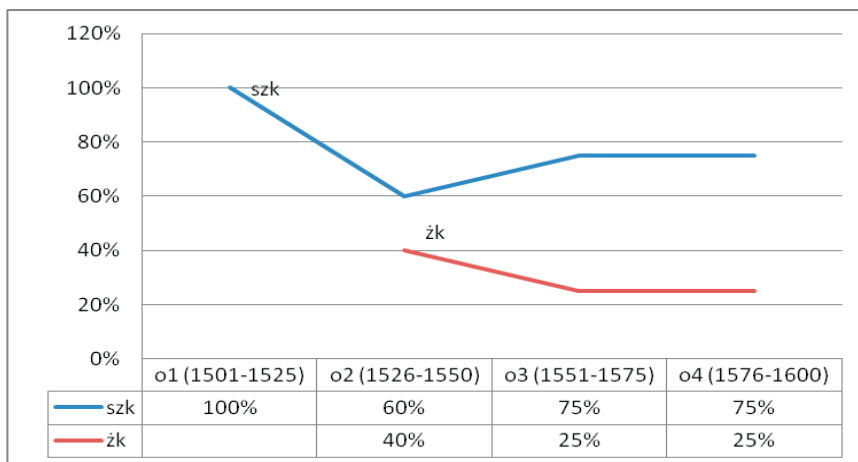
Tabela 2. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grupy *żk/szk* w poszczególnych leksemach i średniej krakowskiej (materiał własny)

Grupa	Średnia krakowska	<i>ciężki</i>	<i>ia-ieżkolwie</i>	<i>książka</i>	<i>wróżka</i>
szk	75%	100%		50%	
żk	25%		100%	50%	100%

Ujęcie diachroniczne – materiał własny

W pierwszym podokresie badawczym, obejmującym lata 1501-1525, zapisy z ubezdźwięcznieniem stanowiły stuprocentową dominantę. W następnym ćwierćwieczu można zaobserwować osłabienie tendencji do stosowania zapisu zgodnego z wymową – do 60% użyć i tym samym nasilenie się tendencji do utrzymywania pisowni etymologicznej. W kolejnych dwóch podokresach badawczych obejmujących drugą połowę stulecia odsetek poświadczeń z ubezdźwięcznioną grupą *żk/szk* utrzymywał się na poziomie 75%.

W stosunku do o3 nastąpiło tu więc ponowne umocnienie się tendencji do stosowania pisowni fonetycznej.

Wykres 3. Stosowanie wariantów źk/szk – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał własny)

B. Materiał słownikowy

Do badań zakwalifikowano materiał zebrany na podstawie fiszek znajdujących się w Pracowni Słownika Polszczyzny XVI wieku, obejmujący dwa leksemy – *łyżka* oraz *wróżka*. Łącznie odnotowano 132 poświadczenia, w tym 85 zapisów wyrazu *łyżka* z grupą *źk/szk* oraz 47 wyrazu *wróżka*. Różnice dotyczące sposobu zapisywania grupy spółgłoskowej *źk/szk* oraz *źc/szc* w obu leksemach są spore i wyniki ich szczegółowych analiz zostaną zaprezentowane w odrębnych częściach.

Pierwszy okres badawczy

W drukach z pierwszego okresu badawczego odnotowano łącznie 52 zapisy omawianych leksemów, w tym 46 z grupą *źk/szk* i 6 grupą *źc/szc*. Uśrednione wyniki w przypadku *źk/szk* wskazują na dominantę formy ubezdźwięcznionej, która osiąga poziom 73,9% (34 poświadczenia), zaś zapisy z zachowaną dźwięcznością osiągnęły w O1 26,1% (12 przykładów). Przykłady z grupą *źc/szc* występują jedynie w wyrazie *łyżka* (*łyżce*).

Średnia krakowska niewiele odbiega od ogólnopolskiej, gdyż odsetek form z asymilacją pod względem dźwięczności wynosi 73,3% (33 przykłady), natomiast zapisów z postacią etymologiczną grupy – 26,7% (12 potwierdzeń).

Zatem w przypadku średniej zarówno ogólnopolskiej, jak i regionalnej – krakowskiej zapisy z ubezdźwięcznioną grupą *źs* (>*szk*) osiągnęły stopień wstępnej normalizacji.

leksem *łyżka*

1) średnia ogólnopolska

W pierwszym okresie badawczym odnotowano łącznie 41 poświadczeń grupy *źk/szk* w leksemie *łyżka*. Dominantą w przypadku średniej ogólnopolskiej są zapisy z asymila-

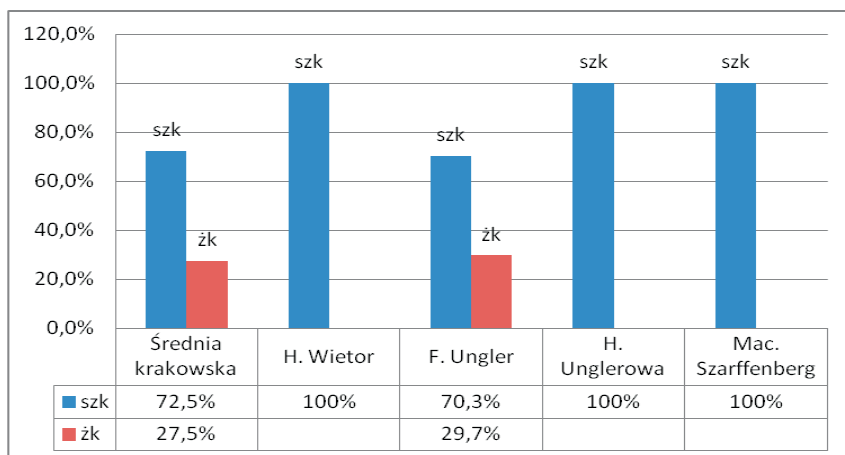
cją pod względem dźwięczności, które stanowią 73,2% (30 poświadczeń), zaś przykłady z zachowaną dźwięcznością to 26,8% (11 potwierdzeń). Można zatem mówić o wstępnej normalizacji w przypadku zapisów ubezdźwięcznionych.

Dla grupy *żc/szc* (*łyżce*) wynotowano 6 poświadczeń, w których przypadku zdecydowanie przeważają przykłady z zachowaną dźwięcznością *żc*. Pojawiło się ich bowiem 5, co daje 83,3%. Z ubezdźwięcznieniem wystąpił jeden zapis (16,7%). Można zatem zauważyć tu odwrotną niż w przypadku grupy *żk/szk* tendencję dążącą do zachowania dźwięczności i stopień niepełnej normalizacji w zakresie stosowania postaci etymologicznej grupy.

2) średnia krakowska

W pierwszym okresie badawczym z druków krakowskich wynotowano 40 potwierdzeń dla grupy *żk/szk* w wyrazie *łyżka*. Przeważają tu – podobnie, jak w przypadku średniej ogólnopolskiej, zapisy z ubezdźwięcznieniem, które stanowią 72,5% (29 przykładów). Odnotowano również 11 potwierdzeń, w których nie doszło do asymilacji (27,5%). Można zatem stwierdzić, iż w przypadku zapisów z asymilacją został osiągnięty poziom wstępnej normalizacji.

Porównując zaś średnią regionalną ze średnimi z poszczególnych drukarni można oczywiście zauważyć różnice. Najmniejsze rozbieżności występują u Unglera, u którego zapisy z ubezdźwięcznieniem stanowią 70,3% (26 poświadczeń: FalZioł x26), natomiast z grupą *żk* – 29,7% (11 przykładów: FalZioł x11). Tak znaczna zgodność jest uwarunkowana dużą liczbą poświadczeń wyekscerpowanych z tekstu Falimirza. Z pozostałych drukarni: Wietora (Murm x1), Unglerowej (RejJóz x1) oraz Szarffenberga (Mymer x1) wynotowano pojedyncze przykłady – wszystkie z ubezdźwięcznieniem.

Wykres 4. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową (ubezdźwięcznionej) w grupie spółgłoskowej *żk* – materiał słownikowy.

Można zatem stwierdzić, iż w trzech oficynach – Wietora, Unglerowej oraz Szarffenberga został osiągnięty stopień pełnej normalizacji w zakresie stosowania ubezdźwięcz-

nionej grupy *szk*, która wykazuje tu stuprocentową frekwencję. Należy jednak zwrócić uwagę na to, iż są to pojedyncze zapisy. U Unglera zaś udział procentowy postaci ubezdźwiężnionej grupy wskazuje na wstępną normalizację.

3) pozostałe regiony

Z druków pozakrakowskich wynotowano wyłącznie jedno poświadczenie z ubezdźwiężnieniem, które pojawiło się w tekście wydany w Królewcu przez Aujezdeckiego – *RejKup* x1.

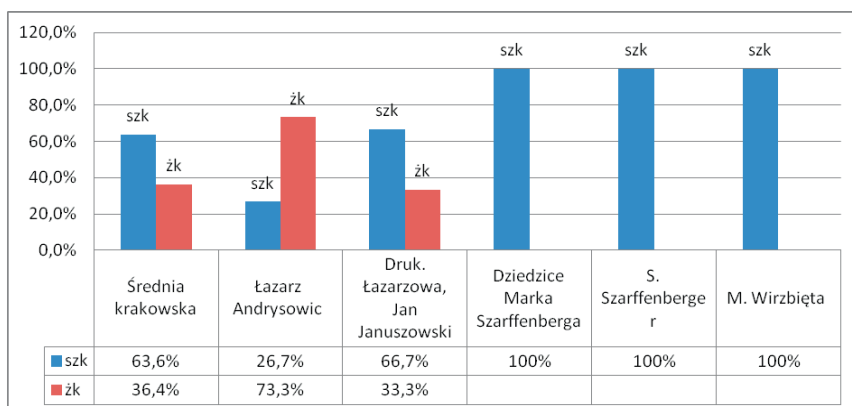
Drugi okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

W drugim pięćdziesięcioleciu XVI wieku pojawiły się łącznie 44 przykłady z grupą *żk/szk*. Dominantę w przypadku średniej ogólnopolskiej stanowią zapisy z asymilacją pod względem dźwięczności, które osiągnęły poziom 63,6% (28 potwierdzeń). Przykłady z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy to 36,4% (16 potwierdzeń). Zatem w drugim okresie badawczym postaci z ubezdźwiężnioną grupą *żk* wykazują stopień wstępnej normalizacji. W stosunku do pierwszego okresu badawczego można zaobserwować wzrost odsetka poświadczeń z zachowaną postacią etymologiczną grupy.

2) średnia krakowska

Z druków krakowskich wyekscerpowano łącznie 33 poświadczenia z grupą spółgłoskową *żk/szk*. Udział procentowy wariantów z ubezdźwiężnieniem i pisownią etymologiczną jest identyczny jak w średniej ogólnopolskiej i wynosi 63,6% w przypadku zapisów z asymilacją pod względem dźwięczności i 36,4% w przypadku potwierdzeń z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy.

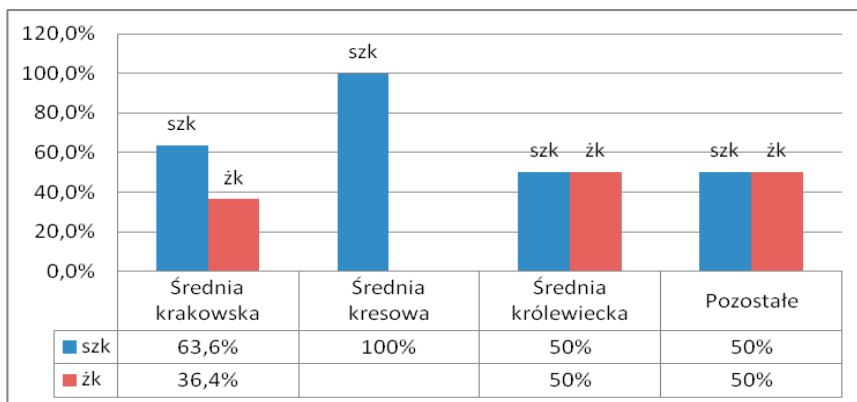
Wykres 5. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową (ubezdźwiężnionej) w grupie spółgłoskowej *żk* w drugim okresie badawczym – materiał słownikowy.

Najbardziej zbliżony do średniej regionalnej jest uzus panujący w drukarni Łazarzowej J. Januszowskiego – odsetek poświadczzeń z ubezdźwięcznieniem wynosi 66,7%, natomiast zapisów z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy – 33,3%. Odnotowano dwa zapisy z *szk* (JanNKar x1, SarnStat x1), i jeden z *żk* (Oczko x1). W drukach Dziedziców Marka Szarffenberga, S. Szarffenbergera oraz Wirzbięty grupa z asymilacją pod względem dźwięczności wykazuje stu procentową frekwencję. Odnotowano odpowiednio jedno poświadczanie u pierwszego z wymienionych wydawców (Leop x1), u drugiego dwa przykłady (BierEz x2) i u trzeciego – 12 (RejAp x2, RejPos x1, RejWiz x4, RejZwierc x5). Największe różnice w stosunku do średniej regionalnej wykazuje ortografia druków Łazarza Andrysowica. Dominują tam bowiem postaci z zachowaną dźwięcznością w grupie *żk*, które stanowią 73,3% (11 poświadczzeń: SienLek x11), zaś przykłady z ubezdźwięcznieniem to 26,7% (4 potwierdzenia: SienLek x4).

Można zatem stwierdzić, iż w trzech oficynach: Dziedziców Marka Szarffenberga, S. Szarffenbergera oraz Wirzbięty, zapisy z asymilacją pod względem dźwięczności osiągnęły stopień pełnej normalizacji, u Januszowskiego zaś wykazują one zaledwie poziom wstępnej normalizacji. U Andrysowica natomiast stopień wstępnej normalizacji osiągnęły zapisy z zachowaną dźwięcznością w obrębie omawianej grupy spółgłoskowej.

3) pozostałe regiony

Porównując średnią krakowską ze średnimi innych regionów, można zauważyć rozbieżności. W drukach kresowych stu procentową frekwencję wykazują zapisy z ubezdźwięcznieniem (3 poświadczania), w tekstach królewieckich (*szk* x3, *żk* x3) oraz „pozostałych” (*szk* x3, *żk* x3) formy z ubezdźwięcznieniem stanowią 50%.

Wykres 6. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi w innych regionach w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową (ubezdźwięcznionej) w grupie spółgłoskowej *żk* w drugim okresie badawczym – materiał słownikowy.

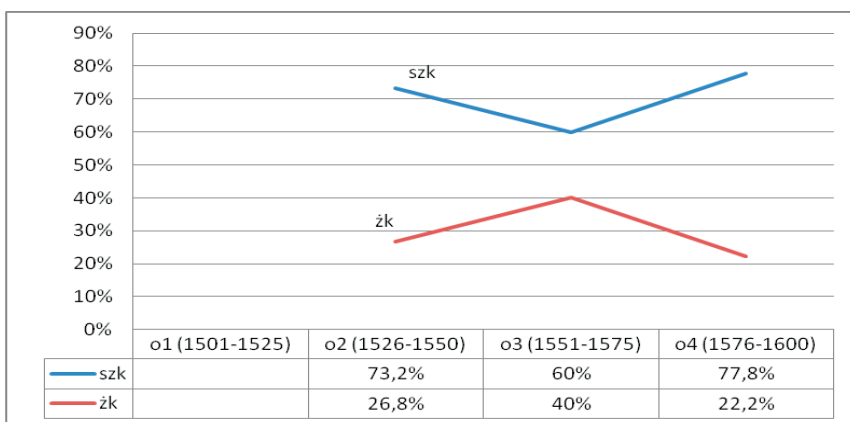
Ujęcie diachroniczne – materiał słownikowy

1) średnia ogólnopolska

Na podstawie obszernego materiału słownikowego zbadano kształtowanie się uzusu ortograficznego w poszczególnych ćwierćwieczach w zakresie stosowania pisowni zgod-

nej z wymową (ubezdźwięcznionej) bądź etymologicznej (z zachowaniem dźwięczności) grupy *żk/szk* w leksemie *łyżka*.

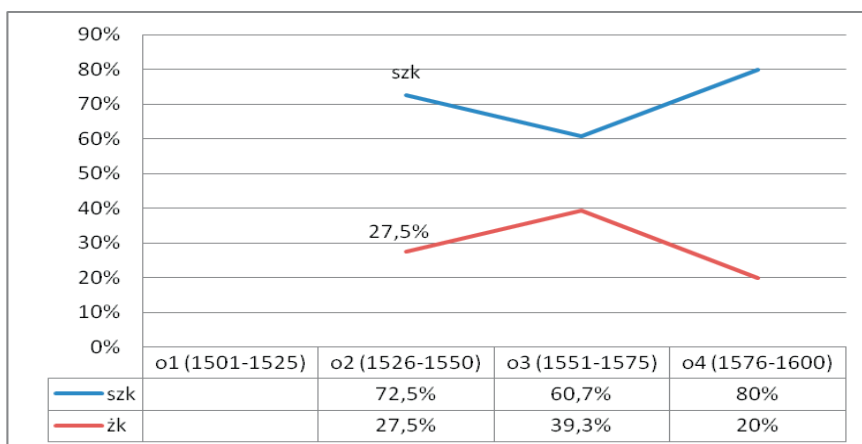
Pierwsze poświadczenia pojawiły się w podokresie drugim, obejmującym lata 1526-1550. Zapisy z asymilacją pod względem dźwięczności stanowiły 73,2% wszystkich poświadczeń. W kolejnym dwudziestopięcioleciu nastąpiło osłabienie tendencji do stosowania pisowni fonetycznej i odsetek poświadczeń z ubezdźwięcznieniem spadł do 60%. Tym samym udział procentowy przykładów z utrzymaną postacią etymologiczną grupy *żk* wzrósł do 40%. W ostatnim ćwierćwieczu nastąpiło kolejne wzmocnienie tendencji do stosowania pisowni zgodnej z wymową. W o4 zapisy z ubezdźwięcznieniem stanowią bowiem 77,8%.

Wykres 7. Stosowanie wariantów *żk/szk* w leksemie *łyżka* – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)

Można zatem zauważyć wahania w zakresie stosowania pisowni z asymilacją pod względem dźwięczności, choć tendencja do zapisywania grupy *żk* z ubezdźwięcznieniem (*szk*) w leksemie *łyżka* jest w całym stuleciu dominująca.

2) średnia krakowska

Wykres 8. Stosowanie wariantów *żk/szk* w leksemie *łyżka* – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał słownikowy)

Różnice między średnią ogólnopolską a krakowską są w ujęciu diachronicznym niewielkie i sprowadzają się do zaledwie kilku procent. W drugim ćwierćwieczu udział procentowy postaci z asymilacją pod względem dźwięczności w przypadku druków krakowskich wynosi 72,5%. W kolejnym podokresie badawczym spada on do 60,7%, zaś odsetek poświadczzeń z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy wzrasta do 39,3%. W o4 następuje kolejne umocnienie tendencji do stosowania zapisów z asymilacją.

leksem *wrózka* ('wrózba')

A. Materiał własny

Wykscerpowano wyłącznie dwa poświadczenia leksemu *wrózka* – oba z tekstów wdanych w drugim okresie badawczym (PhilMił 41a, SienHerb 184b). W każdym z przykładów grupa *żk* została zapisana zgodnie z wymową, z asymilacją pod względem dźwięczności (jako *szk*).

B. Materiał słownikowy

Pierwszy okres badawczy

Z tekstów pierwszego okresu badawczego wynotowano zaledwie pięć poświadczzeń, w tym 4 z asymilacją pod względem dźwięczności, które stanowią 80%, i jedno z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy *żk* (20%). Wszystkie przykłady wystąpiły w drukach wydanych przez Unglera. W *Zielniku* Falimirza pojawiły się wyłącznie zapisy z ubezdźwięcznieniem (FalZioł x3), natomiast w tekście Miechowity wystąpiły obie postaci grupy (*żk* MiechGłab x1, *szk* MiechGłab x1). Można zatem stwierdzić, że średnia wyznaczona na podstawie druków Unglera wykazuje stan niepełnej normalizacji w zakresie stosowania postaci ubezdźwięcznionej omawianej grupy w wyrazie *wrózka*.

Drugi okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

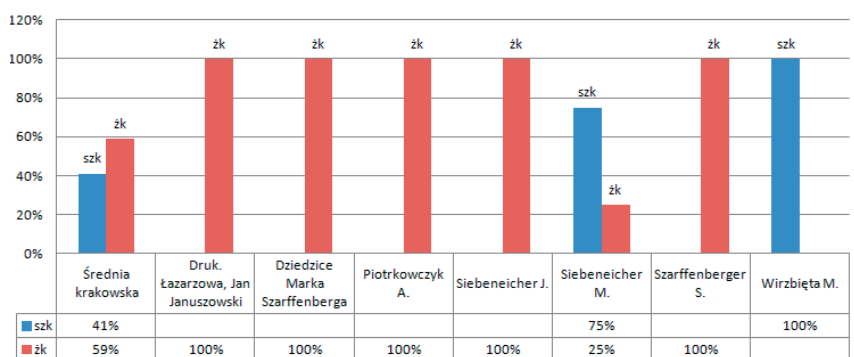
Łącznie odnotowano 42 poświadczenia, w tym 25 z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy, co stanowi 59,5% oraz 17 z ubezdźwięcznioną głoską *ż* jako *szk* (40,5%). Zatem w przypadku średniej ogólnopolskiej można mówić o wstępnej normalizacji w zakresie stosowania zapisów bez asymilacji pod względem dźwięczności.

2) średnia krakowska

Średnia krakowska pokrywa się w znacznym stopniu z ogólnopolską. Różnice są bowiem nieznaczne i sprowadzają się zaledwie do 0,5%. Odsetek poświadczzeń bez ubezdźwięcznień wynosi w przypadku druków krakowskich 59%, natomiast zapisów z asymilacją w obrębie grupy *żk* – 41%.

Uzus ortograficzny panujący w poszczególnych drukarniach wyraźnie odbiega od średniej regionalnej. W tekstach wydanych przez pięć oficyn: Januszowskiego (KochJez x1, KochProp x1, KochWr x9, SarnStat x2), Dziedziców Marka Szarffenberga (Leop x1), Piotrkowczyka (LatHar x1), J. Siebeneichera (BielSjem x2, PowodPr x2) oraz S. Szarffenberga (BierEz x1) stosowano wyłącznie zapisy z zachowaną dźwięcznością w obrębie

grupy. Zdecydowanie inaczej przedstawia się uzus panujący w drukach M. Siebeneichera i Wirzbięty. W przypadku pierwszego z wymienionych drukarzy, 75% zapisów stanowią poświadczenia z asymilacją pod względem dźwięczności w obrębie omawianej grupy (9 potwierdzeń: BielKron x9), zaś odsetek przykładów bez ubezdźwięcznień wynosi 25% (3 potwierdzenia: BielSat x1, BielSpr x2). W tekstach wydanych przez Wirzbięte stu-procentową frekwencją wykazują postaci z upodobnieniem pod względem dźwięczności (GórnDworz x2, PaprPan x2, RejAp x1, RejZwierz x2).

Wykres 9. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową (ubezdźwięcznionej) w grupie spółgłoskowej *żk* w drugim okresie badawczym, w leksemie *wrózka* – materiał słownikowy.

Można zatem stwierdzić, że wyznaczona średnia regionalna nie odzwierciedla zwyczajów ortograficznych panujących w poszczególnych oficynach. W pięciu drukarniach osiągnięty został stopień pełnej normalizacji w zakresie stosowania grupy z głoską dźwięczną *żk*, w jednej poziom pełnej normalizacji osiągnęły zapisy z ubezdźwięcznieniem. Również niepełna normalizacja w zakresie stosowania grupy z asymilacją pod względem dźwięczności ujawniła się w przypadku jednej oficyny. Średnia krakowska wykazuje poziom wstępnej normalizacji w przypadku zapisów bez upodobnień.

3) pozostałe regiony

Tło porównawcze z innych regionów jest niewielkie i ogranicza się tylko do trzech poświadczeń, w tym dwóch pochodzących z *Odprawy posłów greckich* Kochanowskiego, wydanych przez Mikołaja Szarffenbergera w Warszawie (*żk* x1, *szk* x1). Ponadto wynotowano jedno poświadczenie z głoską dźwięczną w grupie *żk* z tekstu wydanego w Nieświeżu (BudBib x1).

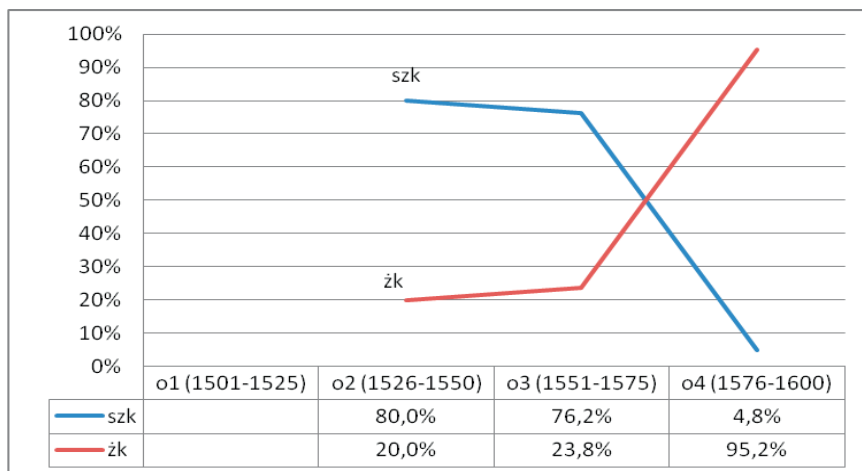
Ujęcie diachroniczne – materiał słownikowy

1) średnia ogólnopolska

Obserwując kształtowanie się uzusu ortograficznego dotyczącego stosowania grupy *żk/szk* w ciągu całego stulecia, można zauważyć stopniowe odchodzenie od pisowni fo-

netycznej, a więc z asymilacją pod względem dźwięczności w obrębie grupy, ku pisowni etymologicznej, z dźwięczną głoską szczelinową *ż*.

W drugim i trzecim podokresie badawczym tendencja do stosowania zapisów zgodnych z wymową utrzymuje się na zbliżonym poziomie. Notuje się jedynie niewielki, około czteroprocentowy spadek odsetka użyczeń zapisów z asymilacją pod względem dźwięczności. Gwałtowne umocnienie się tendencji do utrzymywania dźwięcznej formy grupy *żk* w leksemie *wróżka* i tym samym wzrost udziału procentowego zapisów bez asymilacji obserwuje się w ostatnim ćwierćwieczu XVI wieku, kiedy to formy te przekraczają próg pełnej normalizacji. Można zatem stwierdzić, iż wariant ubezdźwięczniony ma charakter wyraźnie regresywny w drugim i trzecim okresie badawczym²⁷¹.

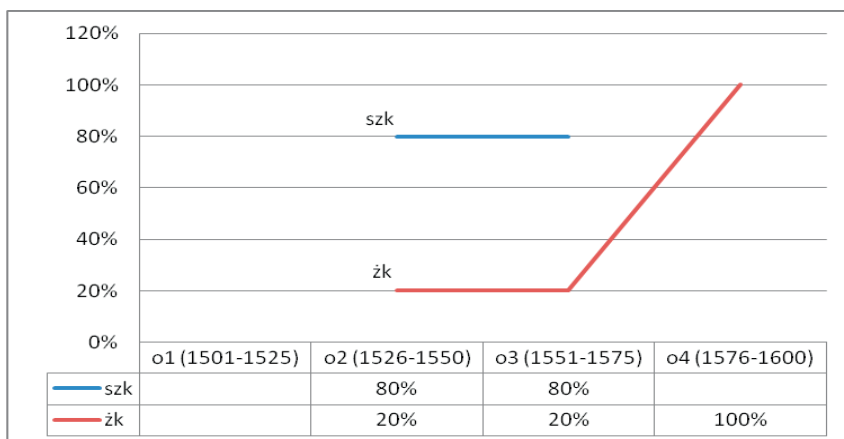

Wykres 10. Stosowanie wariantów *żk/szk* w leksemie *wróżka* – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)

1) średnia krakowska

Średnia krakowska w znacznym stopniu pokrywa się ze średnią ogólnopolską. W podokresie drugim, obejmującym lata 1526-1550, oraz trzecim (lata 1551-1575) tendencja do stosowania pisowni fonetycznej utrzymuje się na stałym osiemdziesięcioprocentowym poziomie. W o4 następuje zaś gwałtowne odbicie i zapisy utrzymujące dźwięczność w grupie *żk* osiągają stu procentową frekwencję.

²⁷¹ Por.: W. Książek-Bryłowa, *ibidem*.

Wykres 11. Stosowanie wariantów źk/szk w leksemie wróżka – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał słownikowy)

Material własny a materiał słownikowy – porównanie wyników analiz

Porównanie wyników analiz materiału własnego ze słownikowym jest dla leksemów *łyżka* i *wróżka* dość problematyczne ze względu na bardzo małą liczbę poświadczeń wyekscerpowanych bezpośrednio z druków. Zaledwie trzy przykłady (*łyżkę* FalZioł 101b, *wrófzki* SienHerb 184b, *wrófzkę* PhilMił 41a) nie dają pełnego obrazu i nie pozwalają wnioskować o uzusie ortograficznym panującym w XVI wieku. Wyliczenia wykonane na podstawie materiału własnego dla leksemu *wróżka* (2 poświadczenia) nie pokrywają się z wynikami analiz materiału słownikowego, gdyż wskazują na inną dominantę w drugim okresie badawczym.

Tabela 3. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich (leksem *wróżka*)

Rodzaj materiału	Grupa	O1	O2
mat. własny	źk		
	szk		100%
mat. słownikowy	źk	20%	59%
	szk	80%	41%

Porównując uzus ortograficzny dotyczący sposobu zapisywania grupy źk/szk w leksemach *łyżka* oraz *wróżka*, można stwierdzić, że w pierwszym okresie badawczym, zarówno w przypadku średniej ogólnopolskiej, jak i regionalnej – krakowskiej, nie występują większe różnice, gdyż w przypadku obu leksemów dominantę stanowią zapisy z asymilacją pod względem dźwięczności. Rozbieżności występują natomiast w drugim okresie badawczym. W wyrazie *łyżka* nadal utrzymuje się dominantą z ubezdźwięcznieniem w gru-

pie spółgłoskowej, natomiast w leksemie *wróżka* wyższą frekwencję wykazują zapisy bez upodobnienia (zarówno w średniej ogólnopolskiej, jak i krakowskiej).

1.1.1.2. Grupa *zk/sk*

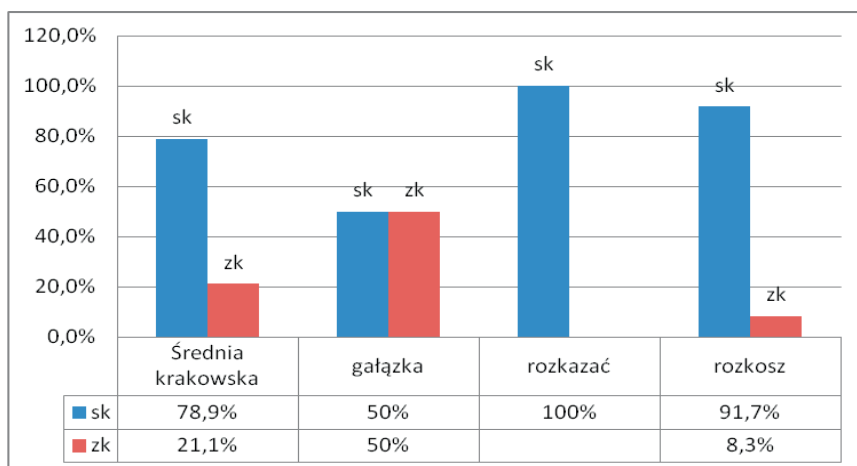
a) materiał własny

Łącznie odnotowano 45 poświadczeń z grupą *zk/sk*, w tym 19 z druków wydanych w pierwszej połowie XVI wieku i 26 z tekstów wydanych w drugim pięćdziesięcioleciu. Materiał obejmuje trzy leksemy *gałązka* (i pochodne), *rozkazać* oraz *rozkosz* (i pochodne).

Pierwszy okres badawczy

W drukach z pierwszego okresu badawczego wystąpiły wszystkie wymienione leksemy. Odnotowano 6 poświadczeń wyrazu *gałązka*, 1 – *rozkazać* oraz 12 poświadczeń dla leksemu *rozkosz*. Dominantę w O1 stanowią zapisy z asymilacją pod względem dźwięczności w obrębie grupy *zk*, które osiągają poziom 78,9% (15 potwierdzeń), zaś odsetek poświadczeń bez upodobnień wynosi 21,1% (4 zapisy). Można zatem stwierdzić, iż został osiągnięty stopień niepełnej normalizacji w zakresie stosowania ubezdźwięcznionej grupy *sk*.

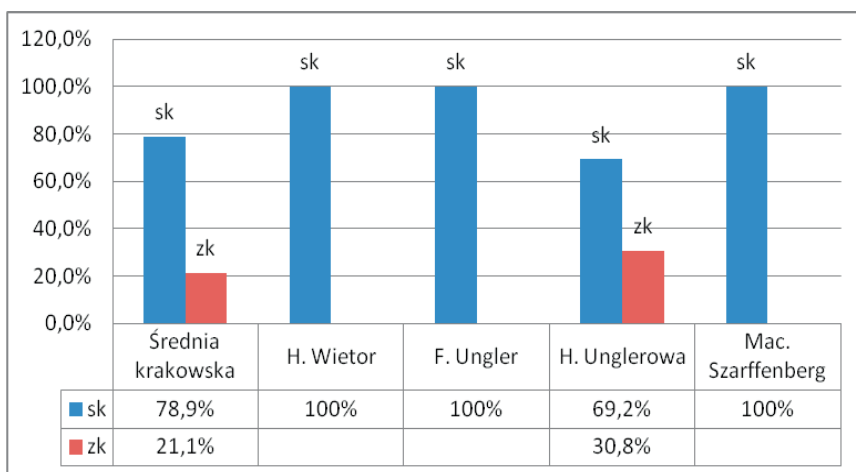
Uzus ortograficzny dotyczący poszczególnych leksemów wyraźnie różni się od średniej krakowskiej. W przypadku wyrazu *gałązka* zapisy z ubezdźwięcznieniem stanowią 50% (3 przykłady), natomiast w przypadku leksemu *rozkosz* (i pochodnych) dominują zapisy z ubezdźwięcznieniem, stanowiąc 91,7% (11 potwierdzeń). Odnotowano też jedno poświadczenie wyrazu *rozkazać* zapisane z upodobnieniem pod względem dźwięczności w obrębie grupy *zk* (jako *sk*).

Wykres 12. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grupy *zk/sk* w poszczególnych leksemach i średniej krakowskiej (materiał własny)

Stopień pełnej normalizacji w zakresie stosowania postaci ubezdźwięcznionej grupy *zk* (>*sk*) wykazuje zatem leksem *rozkazać* (1 poświadczenie), a wstępnej normalizacji – wyraz *rozkosz*. O braku normy można zaś mówić w przypadku leksemu *gałązka*.

Porównując zaś średnią regionalną ze średnimi wyznaczonymi dla poszczególnych drukarni, można zauważyć spore różnice. W trzech oficynach: Wietora (4 poświadczenia: OpecŻywW 20a, 20b, 51a, 51b), Unglera (1 przykład: FalZioł 200a) oraz Szarffenberga (1 potwierdzenie: Tob 22) stosowano wyłącznie zapisy z asymilacją pod względem dźwięczności. Niestabilizowany uzus występuje w druku Unglerowej, w którym zapisy z asymilacją stanowią 69,2% (9 przykładów: CresKs 676 x2, 677 x3, 678 x4), zaś z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy spółgłoskowej – 30,8% (4 poświadczenia: CresKs 323, 327, 328 x2).

Wykres 13. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grupy *zk/sk* w poszczególnych drukarniach krakowskich (materiał własny)

Z druku Wietora wynotowano cztery potwierdzenia leksemu *rozkosz*, z tekstu wydane przez Unglera pojedynczy zapis wyrazu *gałzki*, natomiast z druku Szarffenberga – *rozkazał* (1 przykład). Wszystkie zapisano z ubezdźwięcznieniem. Z tekstu wydanego w oficynie Heleny Unglerowej wyekscerpowano najwięcej poświadczeń. Obejmują one bowiem dwa leksemy, w których zapis grupy *zk/sk* jest wyraźnie zróżnicowany nawet w obrębie jednego druku. W przypadku leksemu *gałzka* sześćdziesięcioprocentową dominantę stanowią przykłady z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy (3 potwierdzenia), zaś odsetek poświadczeń z asymilacją wynosi 40% (2 przykłady). Uzus ortograficzny w zakresie stosowania postaci ubezdźwięcznionej bądź z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy w leksemie *rozkosz* wskazuje na dominantę wariantu z upodobnieniem. Zapisy z asymilacją pod względem dźwięczności w grupie *zk/sk* stanowią 87,5% (7 poświadczeń), zaś bez upodobnienia – 12,5% (1 przykład).

Drugi okres badawczy

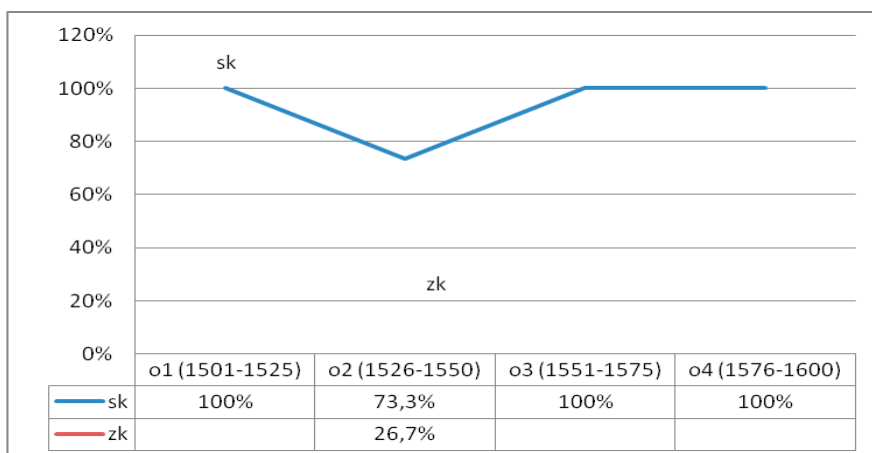
Z druków wydanych w drugiej połowie XVI wieku wynotowano łącznie 26 poświadczeń dwóch leksemów z grupą *zk/sk*: *rozkazać* (19 przykładów) oraz *rozkosz* (7 przykładów). Bezwzględna dominantę w drugim okresie badawczym stanowią zapisy z asymilacją pod względem dźwięczności, które wykazują stu procentową frekwencję.

Tym samym średnia krakowska pokrywa się całkowicie ze średnimi wyznaczonymi dla poszczególnych drukarni: Andrysowica (16 poświadczeń: MrowSta 5b, 6a, 7a x2, 7b,

8b, 9b, 16a x2, 17b, 21a, 22a, 27a, 29a, 32b, 33b,), Piotrkowczyka (6 zapisów: SkarŻywP 273, 602 x2, 603, 999 x2) oraz Wirzbięty (4 potwierdzenia: PhilMił 21b, 40b, 42b, 62a).

Ujęcie diachroniczne – materiał własny

W przypadku grupy *zk/sk* można zauważyć silną tendencję do stosowania pisowni zgodnej z wymową. Jej osłabienie zaobserwowano jedynie w drugim podokresie badawczym (lata 1526-1550), w którym odsetek form z ubezdźwięcznieniem spadł do 73,3%. W pozostałych ćwierćwieczach wykazują one stuprocentową frekwencję.

Wykres 14. Stosowanie wariantów grupy *zk/sk* – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał własny)

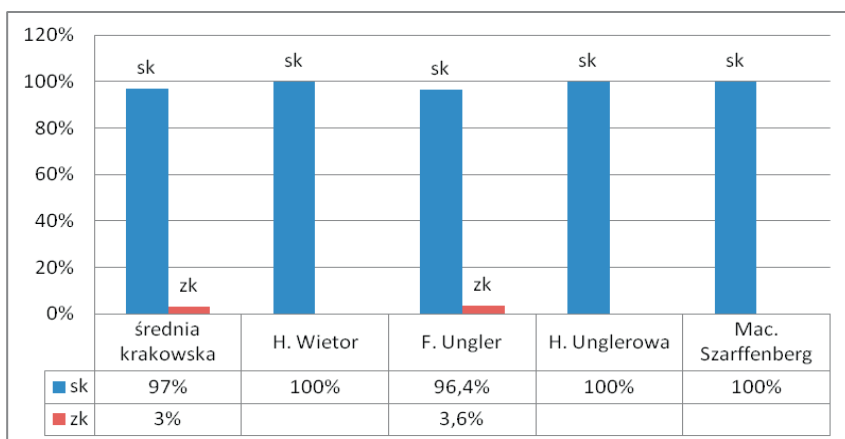
b) materiał słownikowy

Kontrolnie przeprowadzono analizę uzusu ortograficznego w obrębie grupy spółgłoskowej *zk/sk* na przykładzie większego materiału słownikowego dla leksemu *gałzka*. Dane zostały wyekscerpowane z kartotek wyrazowych znajdujących się w Pracowni Słownika *Polszczyzny XVI wieku*. Łącznie odnotowano 124 poświadczenia badanego wyrazu.

Pierwszy okres badawczy

Materiał z pierwszej połowy XVI wieku obejmuje 33 poświadczenia leksemu *gałzka* pochodzące wyłącznie z druków krakowskich, w tym 32 z asymilacją pod względem dźwięczności i jedno bez ubezdźwięcznienia. Zatem dominantę osiągającą poziom 97% stanowią zapisy z upodobnieniem (*gałaska*), zaś postaci regresywne z dźwięczną głoską z zaledwie 3%. Tym samym można stwierdzić, iż forma ubezdźwięczniona osiągnęła poziom pełnej normalizacji.

Różnice między średnią krakowską a średnimi wyznaczonymi dla poszczególnych oficyn są raczej niewielkie. Najbardziej zbliżony do średniej regionalnej uzus można zaobserwować u Unglera, gdyż zapisy z asymilacją stanowią u niego 96,4% (27 poświadczeń: FalZioł x27), zaś bez ubezdźwięcznienia – 3,6% (1 potwierdzenie: FalZioł x1). W tekstach wydanych przez pozostałych drukarzy: Wietora (Murm x1), Unglerową (HistAl x1, WróbbZołt x1) oraz Szarffenberga (RejPs x2) stosowano wyłącznie ubezdźwięcznioną postać grupy.

Wykres 15. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grupy *zk/sk* w leksemie *galązka*, w poszczególnych drukarniach i średniej krakowskiej w pierwszym okresie badawczym (material słownikowy)

Można zatem stwierdzić, iż we wszystkich drukarniach został osiągnięty stopień pełnej normalizacji w zakresie stosowania zapisów z asymilacją pod względem dźwięczności.

Drugi okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

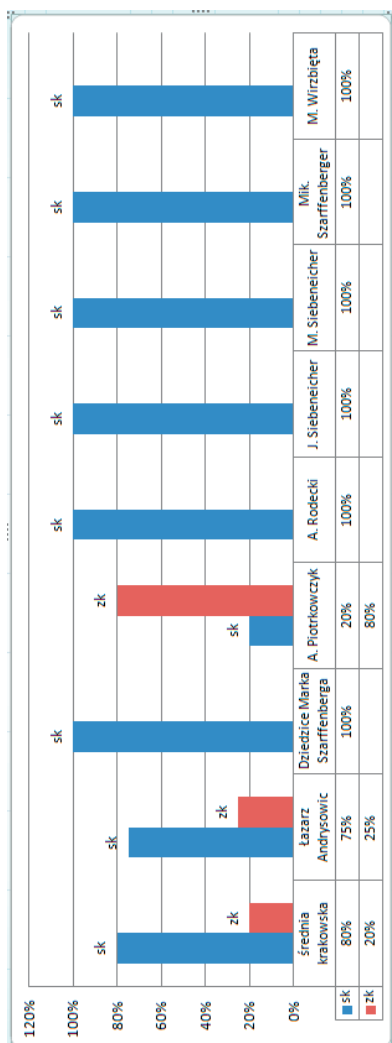
Z tekstów wydanych w drugiej połowie XVI wieku wynotowano łącznie 91 poświadczeń leksemu *galązka* z grupą *zk/sk*, w tym 68 z druków krakowskich. Dominantę w przypadku średniej ogólnopolskiej stanowią zapisy z asymilacją pod względem dźwięczności, które osiągnęły 76,9% (70 potwierdzeń), zaś odsetek przykładów z zachowaną dźwięczną głoską *z* wynosi 23,1% (21 poświadczeń). Tym samym można stwierdzić, iż w przypadku średniej ogólnopolskiej postać zasymilowana grupy wykazuje stopień niepełnej normalizacji.

2) średnia krakowska

Materiał wyekscerpowany z druków krakowskich obejmuje 68 poświadczeń wyrazu *galązka* z grupą *zk/sk*, w tym 52 z asymilacją pod względem dźwięczności, co stanowi wyraźną, bo osiemdziesięcioprocentową dominantę. Zapisy bez asymilacji wykazują dwudziestoprocentową frekwencję (13 przykładów). Można zatem stwierdzić, iż średnia regionalna (krakowska) pokrywa się w znacznym stopniu z krajową – forma z ubezdźwięcznieniem osiągnęła poziom niepełnej normalizacji.

Porównując średnią regionalną ze średnimi wyznaczonymi dla poszczególnych drukarni, można stwierdzić, iż stan najbardziej zbliżony do przeciętnej krakowskiej panował w tekście Andrysowica, gdyż różnice sprowadzają się do 5%. Odnotowano bowiem 75% poświadczeń z asymilacją pod względem dźwięczności w grupie (3 przykłady: *SienLek x3*) i 25% bez ubezdźwięcznienia (1 zapis: *SienLek*). W tekstach pochodzących z czterech oficyn: *Dziedziców Marka Szarffenberga (Leop x2)*, *Rodeckiego (NiemObr x1)*, *J. Sie-*

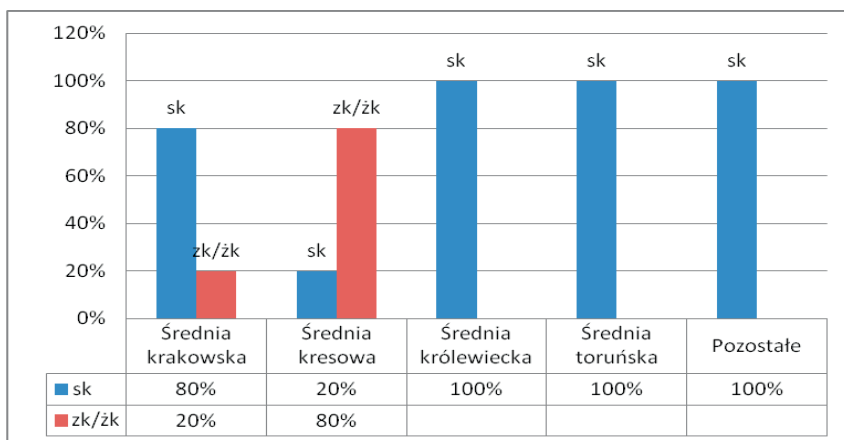
beneichera (GrochKal x1, PowodPr x1), M. Siebeneichera (BielKron x1), Mik. Szarffenbergera (WujJud x1) oraz Wirzbięty (LubPs x1, RejAp x1, RejFig x1, RejPos x18, RejPosWstaw x1, RejWiz x6, RejZwierc x11, RejZwierz x2) stosowano wyłącznie postać ubezdźwięcznioną grupy. Na szczególną uwagę zasługują druki wydane przez Wirzbięty, w których, pomimo stosunkowo dużej liczny poświadczeń (z ośmiu druków wynotowano 38 przykładów), konsekwentnie stosowano postać *sk*. Należy jednak mieć na uwadze to, iż siedem druków to teksty jednego autora – Mikołaja Reja. Na tym tle zdecydowanie wyróżnia się Piotrkowczyk. W jego drukach dominantę stanowią bowiem zapisy z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy spółgłoskowej *zk*. Ich odsetek wynosi 80% (12 poświadczeń: GrabowSet x6, LatHar x1, WujNT x5), zaś przykładów z ubezdźwięcznieniem – 20% (3 potwierdzenia: GrabowSet x1, LatHar x1, WujNT x1). Zatem udział procentowy postaci z asymilacją i bez ubezdźwięcznienia jest u Piotrkowczyka odwrotny niż w przypadku średniej krakowskiej. Zapisy z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy osiągnęły tu stopień niepełnej normalizacji.

Wykres 16. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grupy *zk/sk* w leksemie *gatłzka*, w poszczególnych drukarniach i średniej krakowskiej w drugim okresie badawczym (materiał słownikowy)

3) pozostałe regiony

W przypadku pozostałych regionów stuprocentową frekwencję zapisów z asymilacją pod względem dźwięczności odnotowano w tekstach wydanych w Królewcu (11 poświadczeń) i Toruniu (3 przykłady). W drukach kresowych zaś osiemdziesięcioprocentową dominantę stanowią zapisy z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy spółgłoskowej *zk* (8 poświadczeń). Tym samym odsetek przykładów z asymilacją wynosi 20% (2 potwierdzenia).

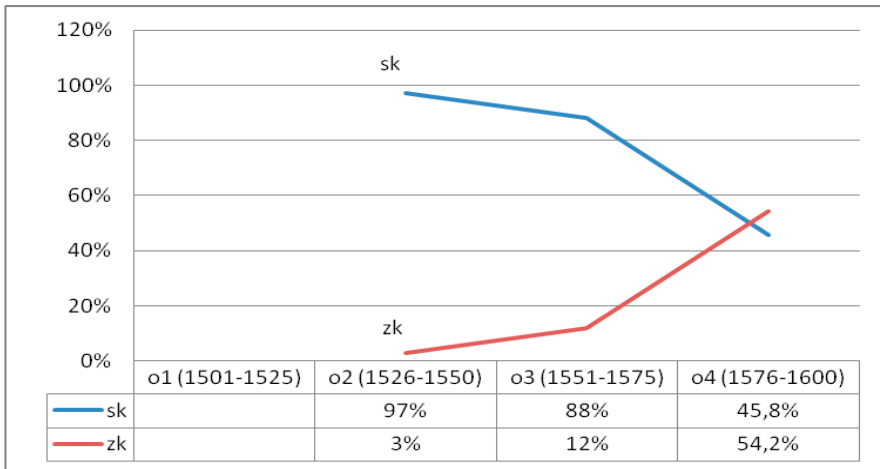
Wykres 17. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi pozostałych regionów w zakresie stosowania grupy *zk/sk* w leksemie *galązka* w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy).

Można zatem stwierdzić, iż w drukarniach z Królewca i Torunia zapisy z ubezdźwięcznieniem wykazują stan pełnej normalizacji, zaś na Kresach stopień normalizacji niepełnej wykazuje postać z zachowaną dźwięcznością w grupie *zk*.

Ujęcie diachroniczne – materiał słownikowy

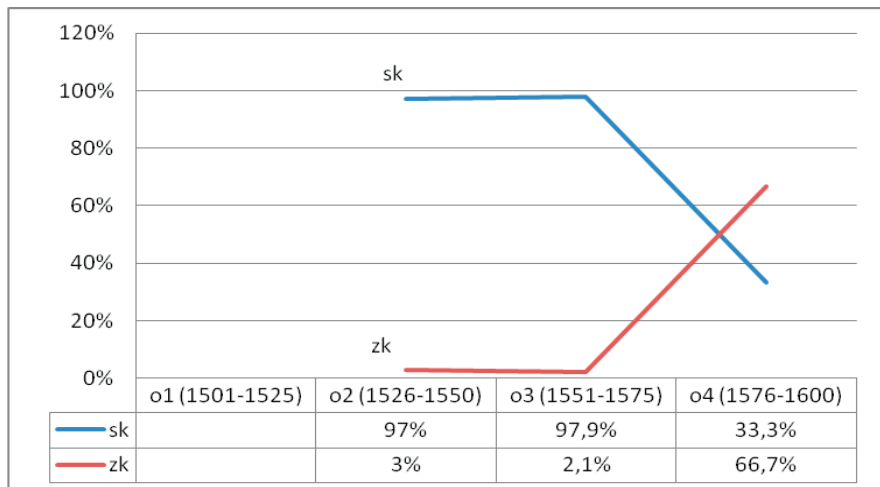
W przypadku średniej ogólnopolskiej można w ciągu stulecia zaobserwować osłabienie tendencji do zapisywania grupy *zk* z ubezdźwięcznieniem. W pierwszej połowie wieku przykłady z asymilacją stanowiły 97%, zaś w drugiej odnotowano spadek do 76,9%. Zmiana trendu jest bardziej widoczna w poszczególnych dwudziestopięcioletniach. W drugim podokresie badawczym odsetek poświadczeń z asymilacją wyniósł 97%, w kolejnym ćwierćwieczu ich udział procentowy spadł o 9%, natomiast w o4 (lata 1576-1600) nastąpiło wyraźne nasilenie tendencji do utrzymywania pisowni etymologicznej w grupie *zk* w leksemie *galązka*. Wariant ubezdźwięczniony miał zatem charakter regresywny od trzeciego okresu badawczego²⁷².

²⁷² Por. W. Książek-Bryłowa, *ibidem*.

Wykres 18. Stosowanie wariantów grupy *zk/sk* w leksemie *galqzka* – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)

Rozkład zmian w czasie wyznaczony dla druków krakowskich w nieznacznym stopniu odbiega od linii rozwojowej średniej ogólnopolskiej. W drugim okresie badawczym są one zbieżne i wykazują dziewięćdziesięciosiedmioprocentowy udział poświadczeń z asymilacją pod względem dźwięczności. W kolejnym ćwierćwieczu obserwuje się nieznaczące umocnienie tendencji do stosowania zapisów zgodnych z wymową, zaś w ostatnim jej gwałtowne osłabienie do poziomu 33,3% i tym samym wzrost zapisów z postacią etymologiczną grupy *zk*.

Wykres 19. Stosowanie wariantów grupy *zk/sk* w leksemie *galqzka* – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał słownikowy)

Materiał własny a materiał słownikowy – porównanie wyników analiz

Porównanie wyników analiz obu typów materiałów musi zostać ograniczone do poświadczeń wyekscerpowanych z druków wydanych w O1. Nie odnotowano bowiem przykładów zapisu leksemu *gałzka* w materiale własnym z drugiego okresu badawczego. Różnice pomiędzy rezultatami badań materiału słownikowego i własnego są duże, około pięćdziesięcioprocentowe.

Tabela 4. Porównanie wyników analiz uzyskanych na podstawie obu typów materiału w zakresie stosowania grupy spółgłoskowej *sk/zk* w leksemie *gałzka* w O1

Grupa	Materiał własny	Materiał słownikowy
sk	50%	97%
zk	50%	3%

1.1.1.3. Grupa *dk/tk*

Kształtowanie się uzusu ortograficznego w obrębie grupy spółgłoskowej *dk* i jej wariantu ubezdźwięcznionego zbadano na podstawie materiału własnego. Ponadto została przeprowadzona analiza zapisów wybranego leksemu z grupą *dk/tk* w oparciu o materiał słownikowy.

a) materiał własny

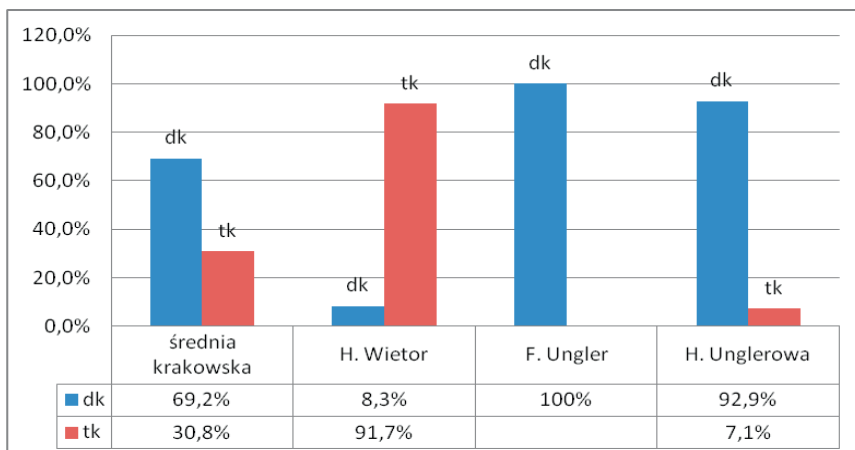
Łącznie wynotowano 80 poświadczeń z grupą *dk/tk* w 19 leksemach: *dudkowy* (1 przykład), *gładki* i pochodne (4 potwierdzenia), *lebiodka* (1 zapis), *odkupić* i poch. (x2), *ogródkach* (x1), *porządkować* (x1), *pośrzodku* i poch. (x4), *prędko* i poch. (x4), *przedkowie* (x2), *przedku* (x1), *rozsądku* (x1), *rzadki* i poch. (x10), *skądkolwiek* (x2), *słodki* i poch. (x 17), *świadkom* (x1), *upadków* (x1), *wódka* i poch. (x 21), *zadkiem* (x2), *żołądku* (x4).

Pierwszy okres badawczy

Z druków wydanych w pierwszym pięćdziesięcioleciu XVI wieku wyekscerpowano łącznie 39 poświadczeń, w tym 27 z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy *dk*, co stanowi 69,2%, oraz 12 z głośką ubezdźwięcznioną (30,8%). Można zatem w przypadku średniej krakowskiej mówić o wstępnej normalizacji w zakresie stosowania wariantu dźwięcznego grupy *dk*.

Porównując średnią regionalną z uzusem ortograficznym panującym w poszczególnych drukarniach, można zauważyć znaczne różnice. Dominanta w drukach Unglera i Unglerowej jest taka jak w przypadku średniej, jednak ich zakresy są różne. W tekście wydanym przez Unglera zapisy z dźwięczną grupą *dk* wykazują stu procentową frekwencję (13 poświadczeń), zaś u Unglerowej stanowią one 92,9% (również 13 zapisów), zaś przykłady z asymilacją pod względem dźwięczności to 7,1% (1 potwierdzenie). Inne rozwiązanie ortograficzne jest preferowane przez Wietora. W jego druku dominuje po-

stać ubezdźwięczniona grupy *dk* (>*tk*). Zapisy z tym wariantem stanowią 91,7% (11 poświadczeń), natomiast przykłady z postacią etymologiczną grupy wykazują stosunkowo niewielki odsetek – 8,3% (1 potwierdzenie). Zatem pełną normalizację w zakresie stosowania nieupodobnionej pod względem dźwięczności grupy *dk* wykazuje jedynie druk Unglera, druk Unglerowej zaś normalizację niepełną. W przypadku druku Wietora można mówić o normalizacji niepełnej w zakresie stosowania wariantu ubezdźwięcznionego *tk*.

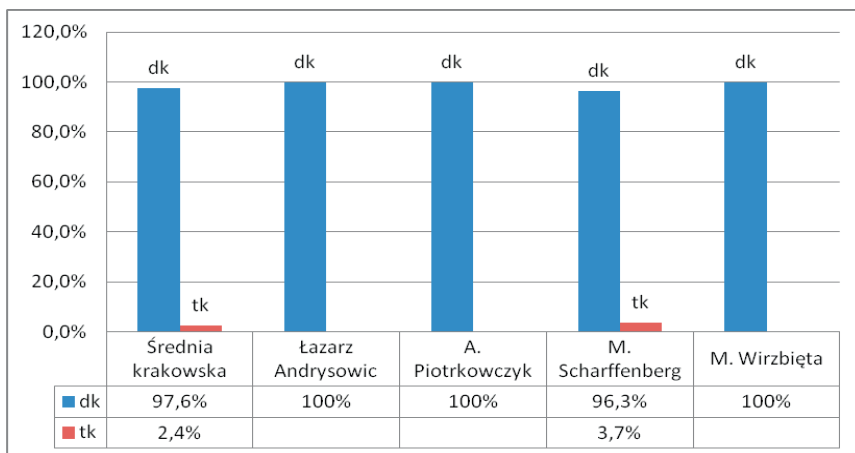
Wykres 20. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni grupy spółgłoskowej *dk/tk* w pierwszej połowie XVI wieku (materiał własny)

W przypadku uzusu ortograficznego dotyczącego poszczególnych leksemów różnice we frekwencji zapisów bez ubezdźwięcznienia wahają się od 100% do 26,7%. Większość, bo 10 na 12 leksemów, zapisywano konsekwentnie bez asymilacji pod względem dźwięczności. Są to wyrazy: *Dudkową* (FalZioł 404b), *gładkość* (CresKs 133), *odkupił* (OpecŻywW 20a), *ogrodkach* (CresKs 676), *pojrzedku* (3 poświadczenia: CresKs 328, FalZioł 104b, 200b), *rzadki* i poch. (7 przykładów: CresKs 132, 324, 328 x2, 676, 679, FalZioł 203a), *skądkolwie* (CresKs 678), *wodką* (x3: FalZioł 103b, 201b, 401b), *zadkiem* (x2: FalZioł 204b, 400b), *żołądku* (x2: FalZioł 103b, 201b). Wariant ubezdźwięczniony wystąpił w leksemach *prędko* oraz *słodki*. W przypadku pierwszego z wymienionych wyrazów zapisy z asymilacją pod względem dźwięczności stanowią 50% – 1 potwierdzenie: *prętkością* CresKs 680 (dk: *prędko* CresKs 135), w przypadku wyrazu *łotki* – 73,3% (11 poświadczeń: OpecŻywW 20a x6, 20b x2, 21a x2, 54b). Przykłady z etymologiczną postacią grupy w tym leksemie to 26,7% (4 potwierdzenia: CresKs 135 x2, FalZioł 200a, 200b). Należy zwrócić uwagę na fakt, iż wszystkie wynotowane poświadczenia leksemu *słodki* z asymilacją pod względem dźwięczności pochodzą z *Zywota Pana Iezu Krysta* wydanego przez Wietora, natomiast zapisy z zachowaną grupą *dk* z innych wydawnictw – Unglerowej oraz Unglera.

Drugi okres badawczy

Z tekstów wydanych w drugiej połowie XVI wieku wyekscerpowano łącznie 41 przykładów z grupą *dk/tk*, w tym aż 40 zapisów bez ubezdźwięcznienia, stanowiących

97,6%: *glądką* (3 przykłady: MrowSta 30b, 31a, SienHerb 378); *Odkupienia* (MrowSta 4a); *porządkow* (MrowSta 3b); *pośrzodką* (PhilMił 22b); *przedko* (2 zapisy: SienHerb 184, SkarŻywP 603); *przodkowie* (2 zapisy: MrowSta 3a x2); *przodku* (PhilMił 40a); *rozśqdku* (PhilMił 42b); *rzadko* i poch. (3 potwierdzenia: MrowSta 22b, 30b, SienHerb 577); *śkqdkolwiek* (SienHerb 183); *fwiądkom* (PhilMił 40b); *vpadkow* (PhilMił 60b); *wodką* (18 zapisów: SienHerb 182b, 184b, 377b x2, 378b, 576b, 577 x6, 577b x4, 578 x2); *żołądką* (2 przykłady: SienHerb 182a, 377b). Odnotowano tylko jedno poświadczenie z asymilacją pod względem dźwięczności: *Lebiotką* (2,4%). Zatem w drugim okresie badawczym zapisy z grupą *dk* wykazują stan pełnej normalizacji. W związku z tym uzus ortograficzny w tym zakresie panujący w poszczególnych drukarniach nie odbiega od średniej regionalnej. Druki wydane przez Andrysowica, Piotrkowczyka oraz Wirzbiętę wykazują stu-procentową frekwencję postaci nieubezdźwięcznionej, zaś w druku Macieja Scharffenberga pojawił się jeden zapis z ubezdźwięcznieniem (3,7%). Przykłady bez asymilacji stanowią tu 96,3%.

Wykres 21. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni grupy spółgłoskowej *dk/tk* w drugiej połowie XVI wieku (materiał własny)

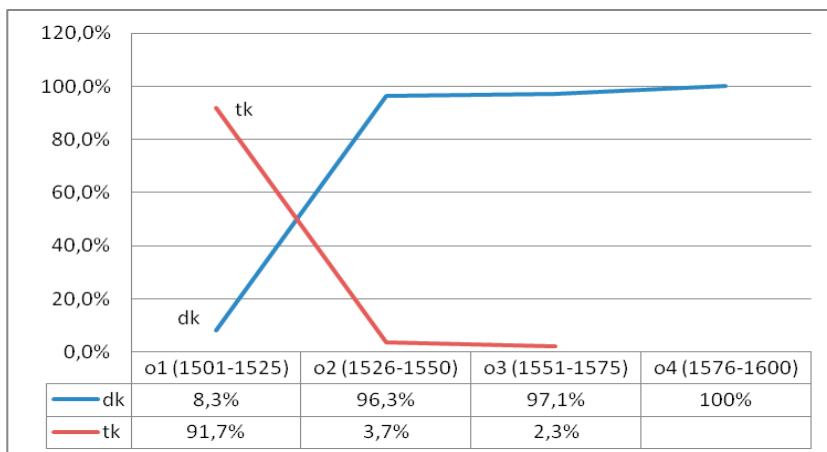
Porównując natomiast rozwiązania ortograficzne stosowane w przypadku poszczególnych leksemów, można zauważyć, że odsetek poświadczeń z ubezdźwięcznieniem waha się od zera (w przypadku większości wyrazów) do 100% (*lebiodka* – 1 poświadczenie).

Ujęcie diachroniczne – materiał własny

Aby lepiej unaocnić przebieg zmian w czasie w odniesieniu do kształtowania się uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grupy *dk* i jej wariantu ubezdźwięcznionego *tk*, wprowadzono dodatkowy podział na ćwierćwiecza.

W podokresie pierwszym (lata 1501-1525) ponad dziewięćdziesięcioprocentową dominantę (91,7%) stanowią zapisy z upodobnieniem pod względem dźwięczności, zaś przykłady z etymologiczną postacią grupy *dk* wykazują niewielki udział procentowy – 8,3%. W kolejnym ćwierćwieczu nastąpiło odwrócenie tendencji i począwszy od podokresu drugiego dominują zapisy z dźwięczną głoską *d* w obrębie grupy. W o2 ich odsetek wynosi

96,3%, w o3 (lata 1551-1575) – 97,1%, natomiast w o4 – 100%. Można zaobserwować zatem systematyczne umacnianie się tendencji do utrzymywania dźwięczności w omawianej grupie spółgłoskowej i tym samym odchodzenie od stosowania pisowni zgodnej z wymową.

Wykres 22. Stosowanie wariantów *dk/tk* – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał własny)

b) materiał słownikowy

Dodatkowo przeprowadzoną szczegółową analizę porównawczą uzusu ortograficznego stosowanego w obrębie grupy spółgłoskowej *dk/tk* w wyrazie *słodki* na podstawie materiału słownikowego. Podstawę materiałową stanowiły kartoteki wyrazowe (fiszki) znajdujące się w Pracowni Słownika Polszczyzny XVI wieku.

Pierwszy okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

Z tekstów wydanych w pierwszej połowie szesnastego stulecia wynotowano łącznie 150 poświadczeń leksemu *słodki*, w tym 145 z niejednorodną pod względem dźwięczności grupą spółgłoskową *dk*, co stanowi 96,7%. Ponadto w badanym materiale wystąpiło 5 przykładów z ubezdźwięcznieniem (3,3%).

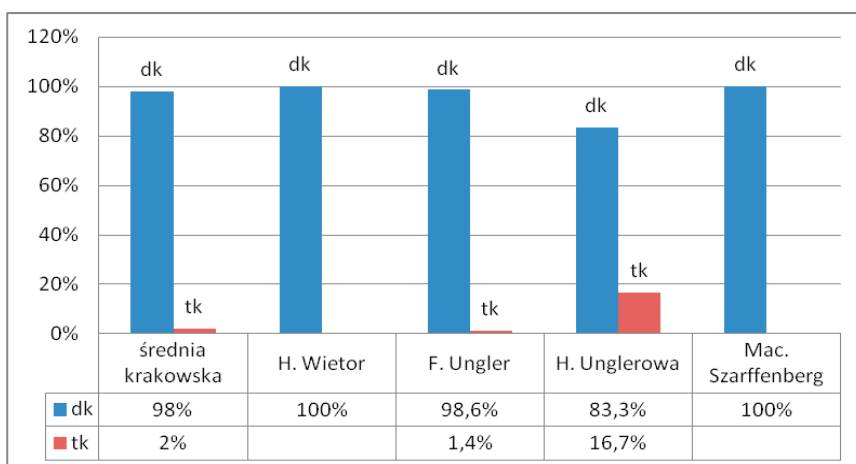
Zatem zapisy bez ubezdźwięcznienia wykazują tu stopień pełnej normalizacji.

2) średnia krakowska

Z druków krakowskich wyekscerpowano 148 poświadczeń. Zapisy bez asymilacji pod względem dźwięczności stanowią tu 98% (145 potwierdzeń), zaś upodobnione – 2% (3 przykłady). Postać z zachowaną dźwięcznością w grupie *dk* w leksemie *słodki* wykazuje więc poziom pełnej normalizacji.

Porównując zaś średnią regionalną ze średnimi wyznaczonymi dla poszczególnych drukarni, można stwierdzić, iż różnice są niewielkie – dominanty pokrywają się, różny

jest jedynie ich zakres. Odsetek zapisów z grupą *dk* najbliższy średniej krajowej występuje w drukach Unglera i wynosi 98,6% (136 przykładów: BielŻyw x3, FalZioł x81, GłabGad x18, MiechGłab x2, OpecŻyw x29, TarDuch x3), zaś z ubezdźwięcznieniem – 1,4% (2 potwierdzenia: FalZioł x1, GłabGad x1). Druki Wietora (ForCnR x1) oraz Macieja Szarffenberga (x3: Mymer x1, RejPs x1, RejRozpr x1) wykazują stuprocentową frekwencję zapisów z postacią etymologiczną grupy. W przypadku druków wydanych przez te trzy oficyny można mówić o pełnej normalizacji w zakresie stosowania postaci dźwięcznej grupy *dk* w leksemie *słodki*. Jedynie w drukach Unglerowej odsetek ten jest nieco mniejszy i wynosi 83,3% (5 potwierdzeń: HistAl x1, RejJóz x2, WróbŻołt x2), natomiast z ubezdźwięcznieniem 16,7% (1 zapis: HistAl x1). Tym samym średnia uzyskana na podstawie druków Unglerowej wskazuje na stopień niepełnej normalizacji.

Wykres 23. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni grupy spółgłoskowej *dk/tk* w pierwszej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)

3) pozostałe regiony

Z druków pozakrakowskich wynotowano zaledwie dwa poświadczenia leksemu *słodki*. Oba poświadczenia wystąpiły w druku wydanym w Królewcu przez Aujezdeckiego i w obu zapisach zastosowano wariant ubezdźwięczniony grupy (RejKup x2).

Drugi okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

Łącznie odnotowano 214 poświadczeń leksemu *słodki*, w tym 177 z niejednorodną pod względem dźwięczności grupą *dk*, co stanowi 82,7%, oraz 37 przykładów z asymilacją pod względem dźwięczności (17,3%).

Zapisy bez ubezdźwięcznienia wykazują tu zatem stopień niepełnej normalizacji.

2) średnia krakowska

Z druków krakowskich wyekscerpowano 147 zapisów wyrazu *słodki*, w tym 121 z zachowaną etymologiczną postacią grupy *dk* (82,3%) i 26 ze zasymilowaną pod względem dźwięczności *tk* (17,7%). W przypadku średniej krakowskiej, podobnie jak w przypadku średniej krajowej, można mówić o niepełnym stopniu normalizacji w zakresie stosowania niejednorodnej pod względem dźwięczności postaci grupy *dk*.

Porównując zaś uzus ortograficzny panujący w poszczególnych drukarniach ze średnią regionalną, można zauważyć pewne różnice. W jedenastu drukarniach na dwanaście oraz w drukach krakowskich o nieustalonym wydawcy dominanta jest zbieżna z dominantą wyznaczoną dla regionu, różny jest zaś odsetek poświadczeń. Średnią najbardziej zbliżoną do krakowskiej wykazują druki Łazarza Andrysowica. Udział procentowy zapisów z grupą *dk* wynosi tu 82,4% (14 potwierdzeń: BiałKat x3, KromRozm I x1, OrzRozm x1, SienLek x9), natomiast z ubezdźwięcznieniem – 17,6% (3 przykłady: BiałKat x1, SienLek x2). W drukach Dziedziców Marka Szarffenberga oraz Wirzbięty zapisy z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy stanowią 80%, z ubezdźwięcznieniem – 20%. Z druku Dziedziców Marka Szarffenberga wynotowano 8 poświadczeń z *dk* (Leop x8) i 2 z *tk* (Leop x2), z druków Wirzbięty natomiast 20 z grupą niejednorodną (GórnDworz x6, KlónKr x1, LubPs x1, RejAp x5, RejPos x4, RejZwierc x2, RejZwierz x1) i 5 z jednorodną pod względem dźwięczności (GórnDworz x1, RejAp x1, RejPos x2, SarnUzn x1). W drukach wydanych przez Januszowskiego odsetek poświadczeń z etymologiczną postacią grupy *dk* jest nieco wyższy i wynosi 92% (23 przykłady: GosłCast x6, KochFr x3, KochPieś x2, KochPs x3, Oczko x5, OstrEpit x1, ZawJeft x3), zaś z ubezdźwięcznieniem – 8% (2 potwierdzenia: KochPieś x1, KochPs x1). Druki z siedmiu oficyn wykazują natomiast stuprocentową frekwencję zapisów bez ubezdźwięcznienia, czyli z grupą *dk*: Piotrkowczyka (27 przykładów: GrabowSet x2, LatHar x7, SkarKaz x5, SkarKazSej x1, WerGość x1, WujNT x11), Rodeckiego (8 potwierdzeń: CzechEp x5, CzechRozm x3), J. Siebeneichera (BielSen x1), Kr. Siebeneichera (GliczKsiąż x3), Sternackiego (KlónFlis x1), Mik. Szarffenberga (5 poświadczeń: HistRzym x1, KuczKat x1, WujJud x3), S. Szarffenbergera (BierEz x3). Postać nieubezdźwięcznioną zastosowano również w druku krakowskim o nieznanym wydawcy (KlónŻal x1).

Inna dominanta – wariant ubezdźwięczniony grupy spółgłoskowej *dk* występuje jedynie w drukach M. Siebeneichera. Zapisy z asymilacją pod względem dźwięczności stanowią tu 66,7% (14 potwierdzeń: BielKron x13, KochSat x1), zaś nieubezdźwięcznione – 33,3% (7 przykładów: BielKron x7).

Można zatem stwierdzić, iż w przypadku druków z siedmiu oficyn (Piotrkowczyka, Rodeckiego, J. Siebeneichera, Kr. Siebeneichera, Sternackiego, Mik. Szarffenbergera, Wirzbięty) oraz w drukach o nieustalonym wydawcy uzus w zakresie stosowania dźwięcznej grupy *dk* w leksemie *słodki* osiągnął stopień pełnej normalizacji, w trzech natomiast (Andrysowica, Januszowskiego i Dziedziców Marka Szarffenberga) wykazuje on stopień niepełnej normalizacji. W przypadku druków M. Siebeneichera stopień wstępnej normalizacji wykazuje ubezdźwięczniony wariant grupy *tk*.

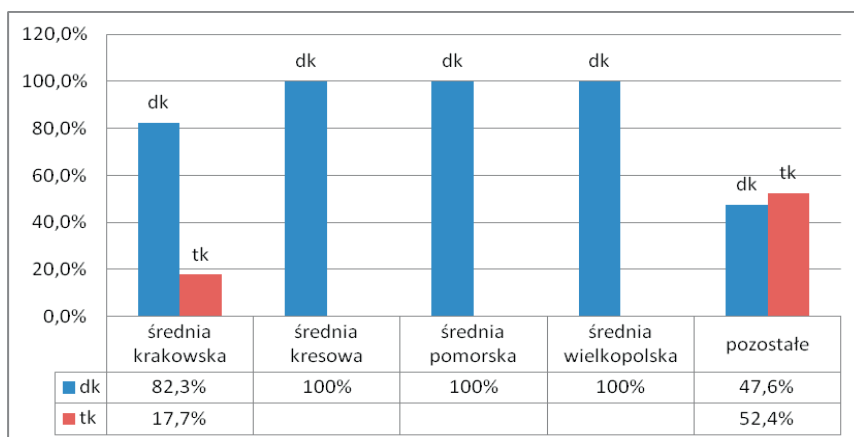
3) pozostałe regiony

W wydawnictwach pozakrakowskich również dominuje postać bez asymilacji pod względem dźwięczności. W drukach kresowych, pomorskich (królewieckich i toruńskich)

Wykres 24. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni grupy spółgłoskowej *dk/tk* w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)

oraz wielkopolskich stosowano wyłącznie zapisy bez ubezdźwięcznienia w obrębie grupy *dk*. Jedyne w tekstach spoza głównych regionów odnotowano wyższy odsetek poświadczeń z asymilacją (52,4%, 11 poświadczeń)²⁷³.

Wykres 25. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi w innych regionach w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową (ubezdźwięcznionej) w grupie spółgłoskowej *dk* w leksemie *słodki* w drugim okresie badawczym – materiał słownikowy.

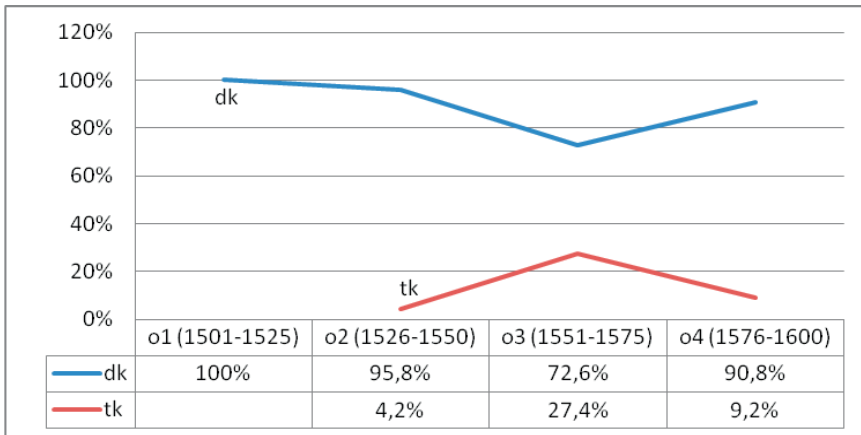
Ujęcie diachroniczne – materiał słownikowy

1) średnia ogólnopolska

W ciągu szesnastego stulecia można zaobserwować wahania tendencji do utrzymywania pisowni etymologicznej w obrębie grupy *dk* w leksemie *słodki*. W podokresie pierwszym (lata 1501-1525) stu procentową frekwencję wykazuje postać dźwięczna grupy *dk*. W kolejnym ćwierćwieczu nastąpiło niewielkie osłabienie trendu i pojawiły się zapisy z asymilacją pod względem dźwięczności (4,2%). W trzecim podokresie (lata 1551-1575) odnotowano dalszy wzrost odsetka poświadczeń z upodobnieniem do 27,4%. Tym samym udział procentowy przykładów z zachowaną dźwięcznością spadł do 72,6%. W ostatnim ćwierćwieczu nastąpiło wzmocnienie tendencji do utrzymywania dźwięczności w grupie *dk* – odsetek poświadczeń z niejednorodną grupą spółgłoskową wzrósł do 90,8%. Można zatem stwierdzić, iż wariant *tk* jest wariantem regresywnym²⁷⁴.

²⁷³ Na wyższy odsetek poświadczeń z asymilacją pod względem dźwięczności rzutuje przede wszystkim tekst wydany w Lugdunum – Słownik Calepinusa, z którego wynotowano 8 przykładów z ubezdźwięcznieniem.

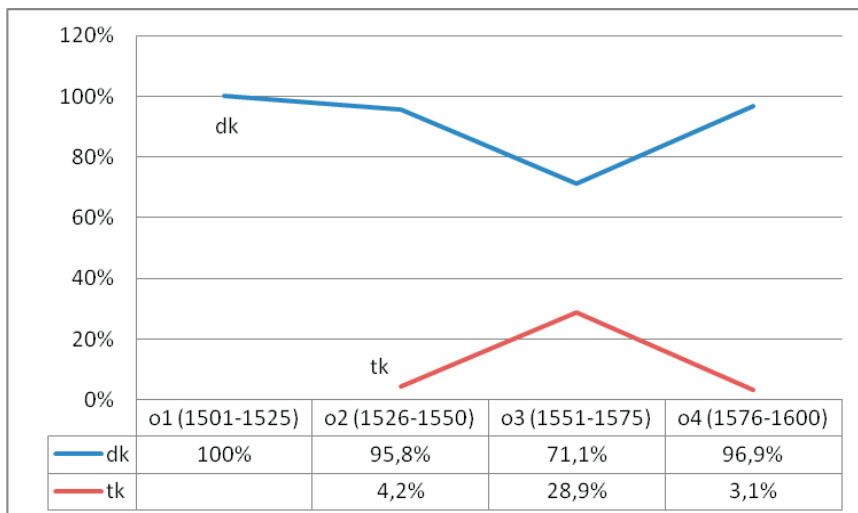
²⁷⁴ Por. W. Książek-Bryłowa, *ibidem*.

Wykres 26. Stosowanie wariantów *dk/tk* – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)

2) średnia krakowska

Średnia krakowska w znacznym stopniu pokrywa się ze średnią krajową. Można tu zauważyć nieco silniejsze wahania tendencji do utrzymywania dźwięczności w obrębie grupy *dk*, sprowadzające się do kilku procent. W podokresach pierwszym i drugim średnia regionalna jest identyczna jak ogólnopolska: w o1 odsetek poświadczeń bez ubezdźwięcznień wynosi 100%, w o2 – 95,8%. W kolejnym ćwierćwieczu (lata 1551-1575) udział procentowy zapisów bez asymilacji spadł do 71,7% i tym samym poświadczeń z upodobnieniem pod względem dźwięczności wzrósł do 28,9%, by w następnym dwudziestopięcioleciu spaść do 3,1%. Zapisy z grupą *dk* stanowiły w o4 96,9%.

Wykres 27. Stosowanie wariantów *dk/tk* – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał słownikowy)

Material własny a materiał słownikowy – porównanie wyników analiz

Porównując materiał własny ekscerpowany bezpośrednio ze starodruków z obszernym materiałem słownikowym, można zauważyć duże różnice w zakresie stosowania grupy *dk/tk* w leksemie *słodki*. W pierwszym okresie badawczym oba typy materiałów wykazują różne dominanty – materiał własny wskazuje na wariant ubezdźwięczniony grupy, zaś słownikowy na postać etymologiczną, z zachowaną dźwięcznością. Różnicę tę można tłumaczyć doborem tektów. W *Słowniku polszczyzny XVI wieku* zostało ujęte dzieło *Opeca Żywot pana Iezu Krysta* wydane przez Unglera, zaś w materiale własnym – wydanie Wietora, w którym leksem *słodki* zapisywano z ubezdźwięcznieniem. W przypadku materiałów z drugiego okresu badawczego dominanty zgadzają się, różny jest jednak ich zakres:

Tabela 5. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich

Rodzaj materiału	Grupa	O1	O2
mat. własny	dk	26,7%	100%
	tk	73,3%	
mat. słownikowy	dk	98%	82,3%
	tk	2%	17,7%

1.1.1.4. Pozostałe grupy spółgłoskowe

W badanym materiale własnym wystąpiło 16 innych niejednorodnych grup dwuspółgłoskowych, w których doszło do asymilacji pod względem dźwięczności. Ze względu na niewielką liczbę poświadczeń z ubezdźwięcznieniem nie zostały one włączone do szczegółowych badań, wszystkie zostały przedstawione w poniższej tabeli:

Tabela 6. Wykaz grup dwuspółgłoskowych z upodobnieniem pod względem dźwięczności, nieujętych w szczegółowych analizach

Grupa	Odsetek zapisów z asymilacją pod względem dźwięczności	Odsetek zapisów bez asymilacji pod względem dźwięczności	Liczba poświadczeń z asymilacją pod względem dźwięczności	Liczba poświadczeń bez asymilacji pod względem dźwięczności
bc/pc	22,2%	77,8%	2	7
bf/pf	33,3%	66,7%	1	2
chw/chf	1,7%	98,3%	1	57
dp/tp	1,8%	98,2%	1	54
dsz/tsz	17,6%	82,4%	3	14
dzć/cć	33,3%	66,7%	1	2

dzk/ck	2,3%	97,7%	1	42
św/śf	2,0%	97,9%	4	195
zch/sch	11,1%	88,9%	1	8
zc/śc	33,3%	66,7%	1	2
zsz/ssz	40%	60%	2	3
zt/st	35,3%	64,7%	6	11
źc/śc	100%		3	0
żcz/szcz	66,7%	33,3%	2	1
źc/szc	50%	50%	1	1
ższ/szsz	50%	50%	3	3

Można zauważyć, iż w większości przypadków dominantę stanowią formy niezasymlowane, których odsetek waha się od 60% do 98,3%, jedynie w przypadku dwóch grup: *źc/śc* oraz *żcz/szcz* przeważają zapisy z ubezdźwięcznieniem, zaś w przypadku *źc/szc* i *ższ/szsz* odsetek zapisów z asymilacją wynosi 50%.

Na podstawie zebranego materiału własnego wyznaczono skalę problemu ubezdźwięcznień w obrębie niejednorodnych grup dwuspółgłoskowych. Odsetek zapisów z ubezdźwięcznieniem w tej grupie wynosi 2,3%.

Ponadto wynotowano 6 grup trójspółgłoskowych z asymilacjami pod względem dźwięczności. W ich przypadku dominują zapisy z ubezdźwięcznieniami i wahają się od 66,7% do 100%. Należy jednak zwrócić uwagę na niewielką liczbę poświadczeń:

Tabela 7. Wykaz grup trójspółgłoskowych z upodobnieniem pod względem dźwięczności, nieujętych w szczegółowych analizach

Grupa	Odsetek zapisów z asymilacją pod względem dźwięczności	Odsetek zapisów bez asymilacji pod względem dźwięczności	Liczba poświadczeń z asymilacją pod względem dźwięczności	Liczba poświadczeń bez asymilacji pod względem dźwięczności
zkw/skw	100%		1	0
zpl/spł	66,7%	33,3%	4	2
zpr/spr	100%		4	0
zprz/sprz	100%		1	0
ztr/str	100%		2	0
ztw/stw	66,7%	33,3%	2	1

W przypadku grup trójspółgłoskowych złożonych z głosek dźwięcznej szczelinowej + bezdźwięcznej zwartej + dźwięcznej dominują zapisy ubezdźwięcznione, które stanowią

63,6%. Skala problemu jest w tym przypadku znaczna. W stosunku do wszystkich grup trójspółgłoskowych zbudowanych z dwóch głosek dźwięcznych, rozdzielonych bezdźwięczną, odsetek zapisów z asymilacją pod względem dźwięczności pierwszego członu grupy wynosi 19,2%, zaś w stosunku do grup trójspółgłoskowych niejednorodnych pod względem dźwięczności – 1,6%.

W materiale własnym nie odnotowano przykładów z upodobnieniem pod względem dźwięczności w grupach większych niż trójspółgłoskowe.

1.1.2. Ubezdźwięcznienia z dalszymi asymilacjami

1.1.2.1. Grupa *zp/sp/śp* (leksem *bezpieczny*)

Podstawę do badań nad kształtowaniem się uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grupy spółgłoskowej *zp* oraz jej wariantów powstałych w wyniku asymilacji pod względem dźwięczności oraz miejsca artykulacji stanowi materiał własny. Porównawczo przeprowadzono analizę zapisów wybranego leksemu z omawianą grupą w oparciu o materiał słownikowy.

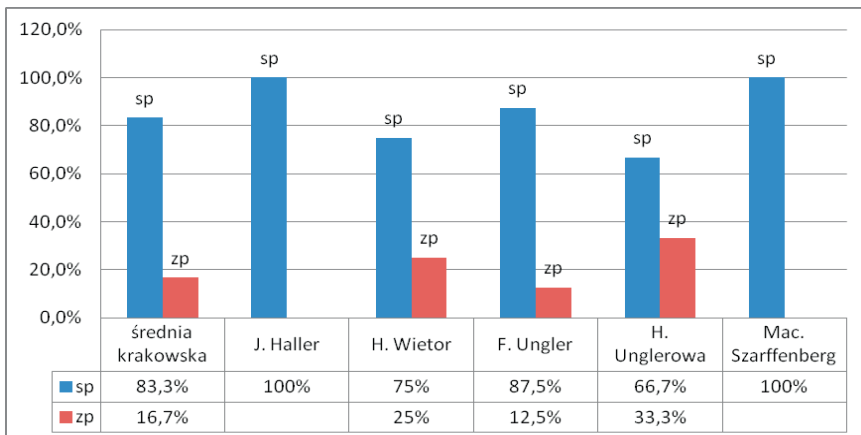
a) materiał własny

Łącznie wynotowano 44 poświadczenia z grupą *zp/sp/śp* z 9 leksemów: *bezpieczny* i pochodnych (15 przykładów), *rozpądzac* i poch. (x9), *rozpuszczać* (x8), *rozpalić* (x5), *rozpadliny* (x2), *rozpamiętać* (x2), *rozpacz* (x1), *rozpukać* (x1), *rozpusta* (x 1), przy czym wariant *śp* możliwy jest jedynie w wyrazie *bezpieczny* z uwagi na miękką spółgłoskę *p*.

Pierwszy okres badawczy

Z druków wydanych w pierwszym pięćdziesięcioleciu XVI wieku wyekscerpowano 18 zapisów leksemu *bezpieczny*, w tym 15 z asymilacją pod względem dźwięczności, które stanowią 83,3% i 3 bez ubezdźwięcznienia (16,7%). Można zatem stwierdzić, iż zapisy z upodobnieniem pod względem dźwięczności osiągnęły stopień niepełnej normalizacji. W pierwszym okresie badawczym nie odnotowano zapisów z asymilacją pod względem miejsca artykulacji $zp \geq sp \geq śp$, pomimo potencjalnych warunków dla dalszych upodobnień w obrębie grupy.

Choć uzus panujący w poszczególnych drukarniach nie pokrywa się całkowicie ze średnią krakowską, to we wszystkich zbadanych drukach dominantę stanowią zapisy z ubezdźwięcznieniem. Stan najbardziej zbliżony do średniej regionalnej wykazuje druk Unglera, w którym postaci z asymilacją pod względem dźwięczności stanowią 87,5% (7 zapisów: FalZioł 101a x2, 104a, 200b, 202a, 204a, 204b), zaś przykłady bez ubezdźwięcznienia to 12,5% (1 potwierdzenie: FalZioł 400b). Nieco większe różnice można zauważyć u Wietora. Odsetek zapisów z asymilacją pod względem dźwięczności wynosi tu 75% (3 poświadczenia: OpecŻywW 20a, 20b, 51b), natomiast przykładów z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy 25% (1 potwierdzenie: OpecŻywW 100a). W druku Unglerowej poświadczenia z ubezdźwięcznieniem stanowią 66,7% (2 przykłady: CresKs 325, 326), zaś z dźwięczną głoską z 33,3% (CresKs 135). W drukach Hallera (HalAg 38a, HalPow 312) i Szarffenberga (Tob 10) zapisy z asymilacją wykazują stu procentową frekwencję.

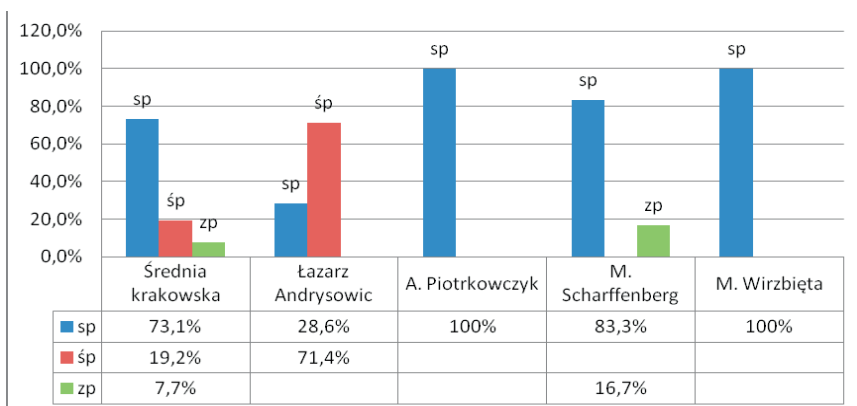
Wykres 28. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową (ubezdźwięcznionej) w grupie spółgłoskowej *zp* w pierwszej połowie XVI wieku (materiał własny)

W przypadku uzusu ortograficznego dotyczącego poszczególnych leksemów różnice odsetka zapisów z ubezdźwięcznieniem wahają się od 100% do 50%. Konsekwentnie, wyłącznie z asymilacją, zapisano pochodne wyrazu *bezpieczny* (2 poświadczenia: *Uprzeſpyeczenye* HalAg 38a, *nieprzeſpiecznofci* Tob 10), ponadto *rozpadliny* (2 potwierdzenia: 101a, 200b), *rozpądz* i poch. (3 przykłady: FalZioł 101a, 104a, 202a), *rozpuka* (CresKs 325), *rozpacz* (HalPow 312). Najmniejszy, bo pięćdziesięcioprocentowy udział poświadczeń z asymilacją pod względem dźwięczności odnotowano w leksemie *rozpa-miętawszy* (2 poświadczenia: *sp* – OpecŻywW 51b, *zp* – OpecŻywW 100a).

Drugi okres badawczy

Łącznie wynotowano 26 poświadczeń, w tym 19 z zasymilowaną pod względem dźwięczności grupą *sp* (73,1%), 5 z dalszym upodobnieniem pod względem miejsca artykulacji *śp* (19,2%) i 2 przykłady bez ubezdźwięcznienia (7,7%). Można zatem w przypadku zapisów z ubezdźwięcznieniem mówić o wstępnej normalizacji, zaś w przypadku pozostałych wariantów o braku normy.

Porównując uzus w zakresie stosowania wariantów grupy *zp* w poszczególnych drukarniach ze średnią regionalną, można oczywiście zauważyć różnice. W drukach pochodzących z trzech oficyn: Andrysowica, Piotrkowczyka (4 przykłady: SkarŻywP 272 x3, 273) i Wirzbięty (3 potwierdzenia: PhilMił 20a, 60a, 60b) nie wystąpiły zapisy z zachowaną dźwięcznością w grupie. W tekście wydany przez Andrysowica oprócz 2 poświadczeń z ubezdźwięcznieniem (28,6%; MrowSta 16a, 31a) odnotowano również 5 z asymilacją pod względem miejsca artykulacji (71,4%; MrowSta 4a, 8a, 8b, 9a, 29a). Zapisy bez asymilacji pojawiły się jedynie w druku Szarffenberga (2 potwierdzenia: SienHerb 182b, 183b). Stanowią one 16,7%, zaś dominantą są postaci z ubezdźwięcznieniem, których odsetek wynosi 83,3% (10 przykładów: SienHerb 182b, 184, 378 x3, 379 x2, 577b x2, 578).

Wykres 29. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową w grupie spółgłoskowej *zp* w drugiej połowie XVI wieku (materiał własny)

Można zatem stwierdzić, iż w drukach Piotrkowczyka oraz Wirzbięty panowała pełna normalizacja w zakresie stosowania wariantu ubezdźwięcznionego grupy *zp*, w druku Scharffenbergera zaś normalizacja niepełna. Zapisy z asymilacją pod względem miejsca artykulacji $zp \geq sp \geq śp$ pojawiły się tylko w jednym druku – wydanym przez Andrysowica i wykazują one stopień wstępnej normalizacji.

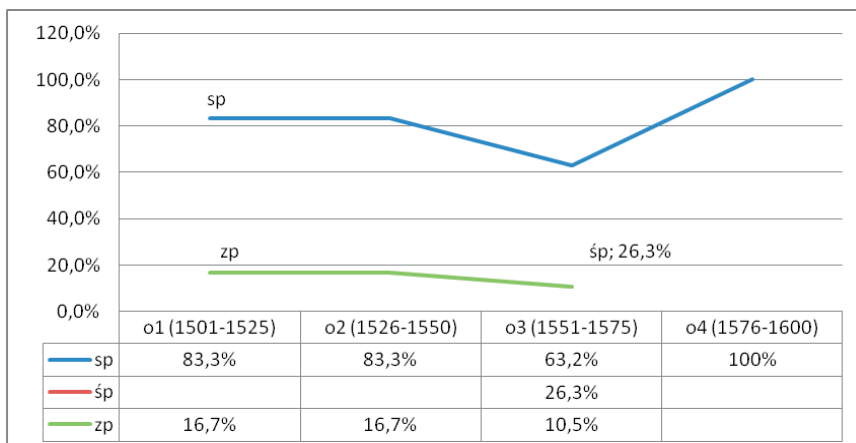
Porównując natomiast rozwiązania ortograficzne stosowane w przypadku poszczególnych leksemów można zauważyć, że odsetek poświadczzeń z ubezdźwięcznieniem waha się od 100% do 66,6%. Wyłącznie z ubezdźwięcznieniem zapisano wyrazy: *rozpalone* (2 przykłady: SienHerb 577b x2), *rozpustnej* (MrowSta 16a), *rozpuść* i poch. (4 poświadczania: MrowSta 31a, SienHerb 378 x2, 379). Poświadczania z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy pojawiły się tylko w jednym leksemie – *rozpądza* (i poch.). Odsetek poświadczzeń bez ubezdźwięcznienia wynosi w tym przypadku 33,3% (2 potwierdzenia: SienHerb 182b, 183b), zaś z upodobnieniem pod względem dźwięczności 66,6% (4 zapisy: SienHerb 182b, 184, 379, 578). Jedynym leksemem, w którym doszło w obrębie grupy *zp/sp* do dalszej asymilacji pod względem miejsca artykulacji są pochodne wyrazu *bezpieczny*. Przykłady z grupą *śp* stanowią tu 38,5% (5 poświadczzeń: MrowSta 4a, 8a, 8b, 9a, 29a), natomiast z ubezdźwięcznieniem 61,5% (8 potwierdzeń: SienHerb 378, SkarŻywP 272 x3, 273, PhilMił 20b, 60a, 60b).

Ujęcie diachroniczne – materiał własny

W ciągu szesnastego stulecia można zaobserwować spadek odsetka poświadczzeń z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy *zp* z 16,7% w O1 do 7,7% w O2.

Aby dokładniej prześledzić kształtowanie się zmian w czasie, wprowadzono dodatkowy podział i wyznaczono cztery podokresy obejmujące kolejne ćwierćwiecza. W podokresie pierwszym (lata 1501-1525) odnotowano 83,3% poświadczzeń z asymilacją pod względem dźwięczności i 16,7% bez ubezdźwięcznienia. W kolejnym ćwierćwieczu (lata 1526-50) stan ten utrzymał się. W następnym podokresie (1551-1575) odsetek poświadczzeń z ubezdźwięcznieniem spadł do 63,2%. Odnotowano natomiast zapisy z asymilacją pod względem miejsca artykulacji, których udział procentowy wynosi 26,3%. Osłabiła się

również tendencja do utrzymywania dźwięczności w grupie, gdyż zapisy z *zp* stanowią w tym okresie 10,5%. W ostatnim ćwierćwieczu umocniła się ponownie tendencja do stosowania wariantu z ubezdźwięcznieniem. Zapisy z asymilacją pod względem dźwięczności wykazują w latach 1576-1600 stu procentową frekwencję.

Wykres 30. Stosowanie wariantów *zp/sp/śp* – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał własny)

Można zatem stwierdzić, że dominantę w całym XVI wieku stanowią zapisy z ubezdźwięcznieniem, zaś wariant z asymilacją pod względem miejsca artykulacji *śp* ma charakter epizodyczny, natomiast wariant z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy *zp* ma charakter regresywny.

b) materiał słownikowy

Dodatkowo przeprowadzono szczegółową analizę porównawczą uzusu ortograficznego stosowanego w obrębie grupy spółgłoskowej *zp/sp/śp* w leksemie *bezpieczny* na podstawie materiału słownikowego. Podstawę materiałową stanowiły fiszki znajdujące się w Pracowni Słownika Polszczyzny XVI wieku.

Pierwszy okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

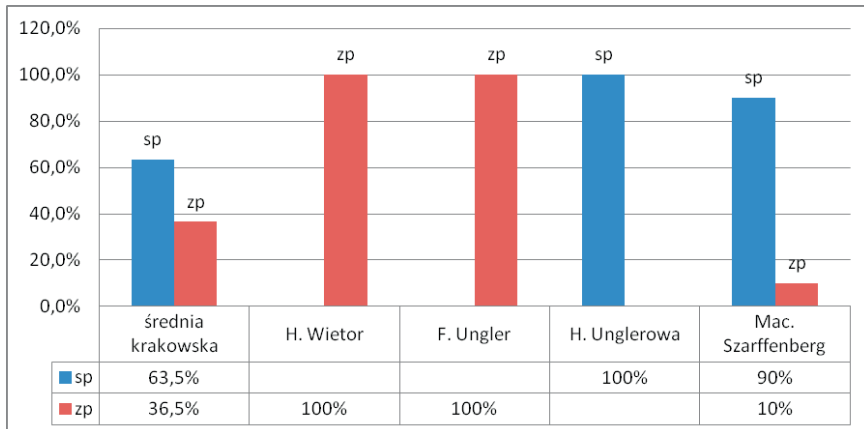
Z druków wydanych w pierwszej połowie XVI stulecia wynotowano łącznie 56 poświadczeń, w tym 36 z asymilacją pod względem dźwięczności, co stanowi 64,3% i 20 bez ubezdźwięcznienia w obrębie grupy *zp*, co stanowi 35,7%. Można zatem stwierdzić, iż w przypadku średniej ogólnopolskiej zapisy z upodobnieniem pod względem dźwięczności wykazują stopień wstępnej normalizacji.

Ponadto w drukach wydanych w O1 nie pojawiły się przykłady z asymilacją pod względem miejsca artykulacji w omawianej grupie.

2) średnia krakowska

Średnia krakowska w znacznym stopniu pokrywa się z ogólnopolską. Odsetek poświadczzeń z asymilacją wynosi 63,5% (33 potwierdzenia), zaś zapisów z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy wynosi 36,5% (19 przykładów). Średnia krakowska wykazuje stopień wstępnej normalizacji w zakresie stosowania zapisów z ubezdźwięcznieniem.

Wyznaczona średnia nie stanowi jednak odzwierciedlenia uzusu ortograficznego stosowanego w poszczególnych oficynach. W drukach Wietora (1 przykład: ForCnR x1) oraz Unglera (15 poświadczzeń: BielŻyw x7, GłabGad x2, MiechGłab x1, OpecŻyw x5) stosowano wyłącznie wariant z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy *zp*. W drukach Unglerowej i Macieja Szarffenberga dominantę stanowią zaś zapisy z ubezdźwięcznieniem – stuprocentową w przypadku Unglerowej (6 potwierdzeń: RejJóz x6) i dziewięćdziesięcioprocentową u Szarffenberga (*sp* – 27 poświadczzeń: RejPs x27, *zp* – 3: RejPs x3).

Wykres 31. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową w grupie spółgłoskowej *zp* w leksemie *bezpieczny* w pierwszej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)

Można zatem zauważyć, iż druki z dwóch oficyn – Wietora i Unglera wykazują stopień pełnej normalizacji w zakresie stosowania zapisów z etymologiczną postacią grupy *zp* w wyrazie *bezpieczny*, dwie kolejne zaś – pełną normalizację w zakresie stosowania zapisów z ubezdźwięcznieniem w przypadku Unglerowej i niepełną w przypadku Szarffenberga.

3) pozostałe regiony

W przypadku druków królewieckich dominantę stanowią zapisy z ubezdźwięcznieniem, których odsetek wynosi 75% (3 poświadczzenia), zaś udział procentowy przykładów bez asymilacji to 25% (1 przykład).

Drugi okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

Z druków wydanych w drugiej połowie XVI wieku wynotowano łącznie 534 poświadczenia, w tym 450 z upodobnieniem pod względem dźwięczności w grupie spółgłoskowej *zp/sp*, 61 z asymilacją pod względem miejsca artykulacji i 23 bez ubezdźwięcznienia. Udział procentowy poszczególnych wariantów jest następujący:

Tabela 8. Udział procentowy wariantów *zp/sp/śp* w drugiej połowie XVI wieku (średnia ogólnopolska; materiał słownikowy)

Grupa	Udział procentowy
sp	84,3%
śp	11,4%
zp	4,3%

Zapisy z ubezdźwięcznieniem wykazują zatem stopień niepełnej normalizacji, zaś pozostałe warianty *śp* oraz *zp* – braku normy.

2) średnia krakowska

Z druków krakowskich wynotowano łącznie 401 poświadczeń. Średnia wyliczona na tej podstawie odbiega od średniej ogólnopolskiej w nieznacznym stopniu. Odnotowano 360 poświadczeń z upodobnieniem pod względem dźwięczności, 39 z upodobnieniem pod względem miejsca artykulacji i zaledwie 2 z etymologiczną postacią grupy *zp*. Odsetek poszczególnych wariantów jest następujący:

Tabela 9. Udział procentowy wariantów *zp/sp/śp* w drugiej połowie XVI wieku (średnia krakowska; materiał słownikowy)

Grupa	Udział procentowy
sp	89,8%
śp	9,7%
zp	0,5%

Podobnie jak w przypadku przeciętnej krajowej, w przypadku zapisów z grupą *sp* można mówić o niepełnej normalizacji. Pozostałe postaci grupy wykazują zaś brak normy.

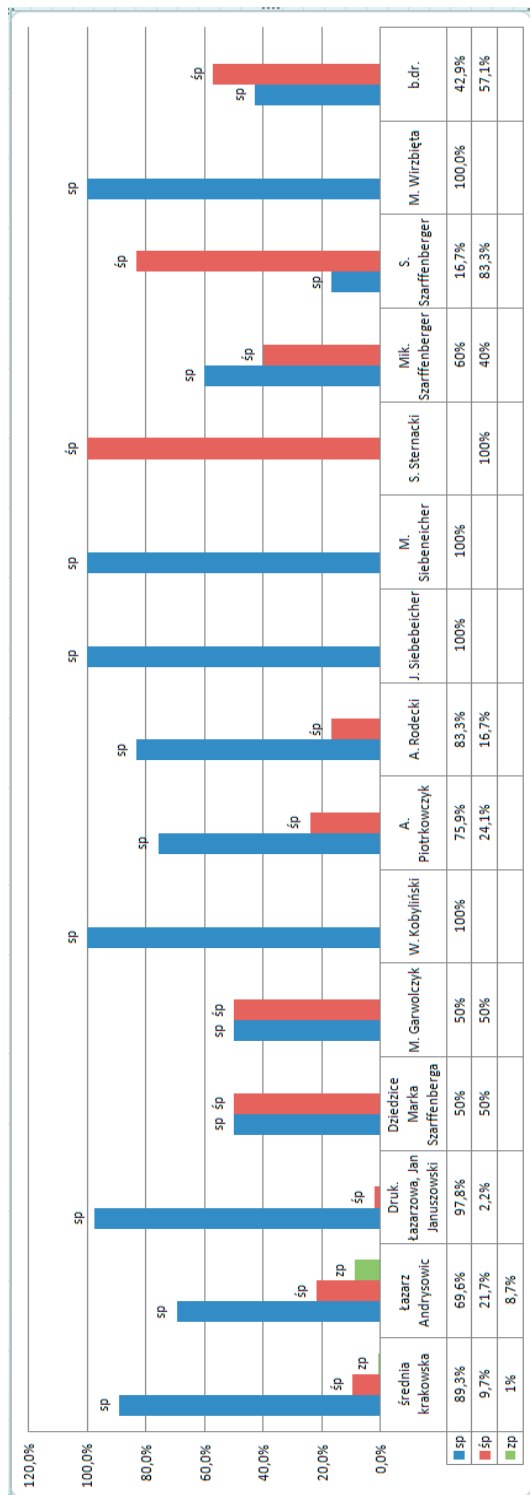
Porównując średnią regionalną ze średnimi wyznaczonymi dla poszczególnych drukarni, można zauważyć, iż uzus tam panujący odbiega w różnym stopniu od przeciętnej krajowej. W drukach Andrysowica dominantę stanowią postaci z ubezdźwięcznieniem.

Ich odsetek wynosi tu 69,6% (16 poświadczeń: GroicPorz x13, OrzQuin x3), przykłady z asymilacją pod względem miejsca artykulacji stanowią 21,7% (5 potwierdzeń: SienLek x5, Strum x1), zaś z dzwięczną głoską z w grupie – 8,7% (2 zapisy: BiałKat x2). Andrysowic jest jedynym wydawcą działającym w drugiej połowie XVI wieku, u którego pojawiły się zapisy bez asymilacji w grupie *zp*. U Januszowskiego stopień pełnej normalizacji wykazują postaci z ubezdźwięcznieniem (97,8%; 44 poświadczenia: GosłCast x2, GórnTr x1, GórnTroas x2, KochDz x1, KochFr x1, KochFrag x1, KochMarsz x1, KochMRot x1, KochPieś x5, KochPs x8, KochTr x3, KochWr x1, Oczko x3, OrzJan x5, PudłFr x2, SarnStat x4, ZawJeft x3). Odnotowano również jeden zapis z asymilacją pod względem miejsca artykulacji, stanowiący 2,2% (KochTr x1). W tekstach wydanych przez Dziedziców Marka Szarffenberga (*sp* – 2 zapisy: Leop x2, *śp* – 2 zapisy i Garwolzcyka (*sp* – 1: WisznTr x1, *śp* – 1: WisznTr x1) odsetek poświadczeń z ubezdźwięcznieniem i upodobnieniem pod względem miejsca artykulacji wynosi 50%. W drukach Piotrkowczyka dominantą są poświadczenia z ubezdźwięcznieniem, które stanowią 75,9% (41 potwierdzeń: GrabowSet x18, LatHar x18, WujNT x5), zaś odsetek zapisów z asymilacją pod względem miejsca artykulacji *śp* to 24,1% (13 przykładów: GrabowSet x8, LatHar x1, SkarKaz x4). W tekstach wydanych przez Rodeckiego poświadczenia z ubezdźwięcznieniem stanowią 83,3% (5 zapisów: CzechRozm x5), natomiast z grupą *śp* 16,7% (1 przykład: CzechEp x1). Z druków M. Szarffenbergera wynotowano 6 potwierdzeń z ubezdźwięcznieniem (60%) i 4 z upodobnieniem pod względem miejsca artykulacji (40%), natomiast u S. Szarffenbergera dominują zapisy z grupą zasymilowaną pod względem miejsca artykulacji *śp* (83,3%; 5 potwierdzeń: BierEz x5). Z ubezdźwięcznieniem w obrębie grupy *zp/sp* zapisano wyraz *bezpieczny* jednokrotnie (16,7%; BiałKaz x1). W grupie druków o nieustalonym wydawcy wyższą frekwencję wykazują postaci z asymilacją pod względem miejsca artykulacji, które stanowią 57,1% (4 potwierdzenia: GórnRozm x3, KlonŻal x1), zaś zapisy z ubezdźwięcznieniem to 42,9% (3 przykłady: GórnRozm x1, KlonŻal x2).

Stuprocentową frekwencję zapisów z upodobnieniem pod względem dzwięczności odnotowano w drukach: Kobylińskiego (1 poświadczenie: KmitaSpit x1), J. Siebeneichera (5 potwierdzeń: GostGosp x1, GrochKal x1, PowodPr x3), M. Siebeneichera (25 przykładów: BielKron x22, GliczKsiąż x3) oraz Wirzbięty (210 poświadczeń: GórnDworz x12, HistHel x1, KlonKr x1, LubPs x35, PaprPan x6, Phil x5, RejAp x7, RejFig x1, RejPos x33, RejWiz x19, RejZwierc x82, RejZwierz x4, SarnUzn x1).

Jedynie w drukach wydanych przez Sternackiego stosowano ze stuprocentową konsekwencją zapisy z asymilacją pod względem miejsca artykulacji (3 poświadczenia: KlonWor x2, KlonFlis x1).

Można zatem zauważyć, iż w drukach pochodzących z pięciu oficyn na uwzględnionych 14 (Drukarni Łazarzowej Jana Januszowskiego, Kobylińskiego, J. Siebeneichera, M. Siebeneichera oraz Wirzbięty), zapisy z ubezdźwięcznieniem w obrębie grupy *zp/sp* osiągnęły stan pełnej normalizacji, zaś w dwóch (Piotrkowczyka i Rodeckiego) normalizacji niepełnej. W przypadku dwóch innych natomiast (Andrysowica i Mik. Szarffenberga) można mówić o normalizacji wstępnej, zaś druki wydane przez Dziedziców Marka Szarffenberga oraz Garwolzcyka wykazują brak normy w tym zakresie. W tekstach wydanych przez Sternackiego, S. Szarffenberga oraz w drukach o nieustalonym wydawcy dominują postaci z asymilacją pod względem miejsca artykulacji. U Sternackiego można zatem stwierdzić stopień pełnej normalizacji, u Szarffenbergera – niepełnej, zaś w drukach o nieznanym wydawcy – wstępną normalizację.

Wykres 32. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową w grupie spółgłoskowej zp w leksemie bezpieczny w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)

3) pozostałe regiony

Porównując uzus ortograficzny w zakresie stosowania grupy *zp/sp/śp* w wyrazie *bezpieczny* w drukach pozakrakowskich, również można dostrzec różnice. W przypadku średniej pomorskiej (Toruń, Królewiec), wielkopolskiej oraz druków spoza wyznaczonych głównych obszarów, dominanta pokrywa się z krakowską. W przypadku druków kresowych nie można natomiast wyznaczyć pewnej dominanty, gdyż odsetek poszczególnych wariantów *zp/sp/śp* jest zbliżony.

Tabela 10. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi z innych regionów w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową (ubezdźwięcznionej) w grupie spółgłoskowej *zp* w leksemie *bezpieczny* w drugim okresie badawczym – materiał słownikowy.

Grupa	Średnia krakowska	Średnia kresowa	Średnia pomorska	Średnia wielkopolska	Pozostałe
sp	89,3%	35%	94,3%	100%	90%
śp	9,7%	35%			10%
zp	1%	30%	5,7%		

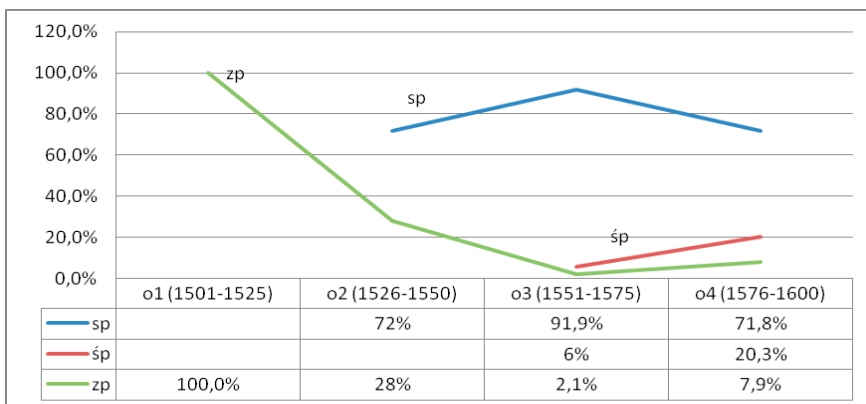
Średnia kresowa odbiega zatem najbardziej od pozostałych średnich regionalnych i charakteryzuje ją brak normy.

Ujęcie diachroniczne – materiał słownikowy

1) średnia ogólnopolska

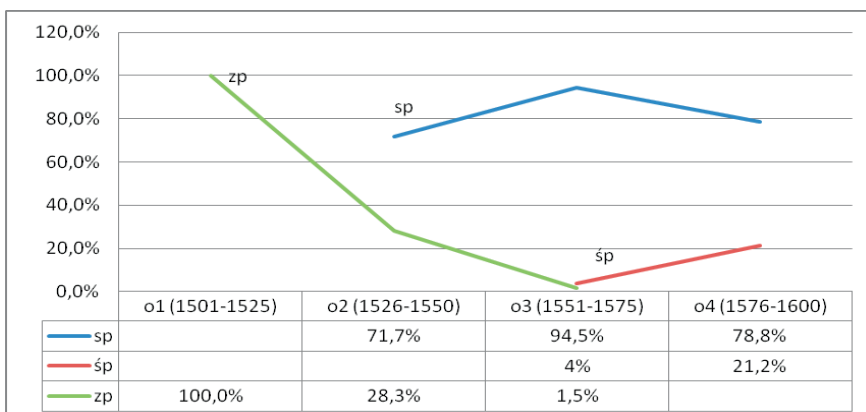
Aby lepiej unaocznic przebieg zmian w czasie, w zakresie wariantywności grupy spółgłoskowej *zp/sp/śp* w leksemie *bezpieczny*, wprowadzono dodatkowy podział na ćwierćwiecza.

W podokresie pierwszym (lata 1501-1525) stu procentową frekwencję wykazują zapisy z zachowaną dźwięcznością. W kolejnym dwudziestopięcioleciu odsetek poświadczeń z niejednorodną grupą *zp* spadł do 28%, pojawiły się zaś przykłady z upodobnieniem pod względem dźwięczności i stały się wariantem dominującym (72%). W podokresie trzecim (1551-1575) nastąpiło silniejsze umocnienie się tendencji do stosowania wariantu ubezdźwięcznionego, który w tym okresie osiągnął 91,9%. Pojawiły się też zapisy z asymilacją pod względem miejsca artykulacji, których odsetek wyniósł 6%. Tendencja do utrzymywania dźwięczności w grupie uległa dalszemu osłabieniu – do 2,1%. W ostatnim ćwierćwieczu odsetek zapisów z niejednorodną pod względem dźwięczności grupą *zp* wzrósł do 7,9%, zaś zapisów z asymilacją pod względem miejsca artykulacji do 20,3%. Tym samym udział procentowy zapisów z ubezdźwięcznioną grupą *sp* spadł do 71,8%.

Wykres 33. Stosowanie wariantów *zp/sp/śp* – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)

Średnia krakowska nie odbiega w sposób znaczny od ogólnopolskiej. W podokresie pierwszym (lata 1501-1525) ze stuprocentową konsekwencją stosowane były zapisy z etymologiczną postacią grupy *zp*. W o2 ich odsetek spadł do 28,3%, pojawiły się zaś przykłady z ubezdźwięcznieniem, których udział procentowy wyniósł 71,7%. W latach 1551-1575 doszło do dalszego umocnienia się tendencji do ubezdźwięczniania głoski *z* w grupie *zp/sp*. Odsetek zapisów z asymilacją pod względem dźwięczności wyniósł w tym okresie 94,5%. W tym samym ćwierćwieczu pojawiły się poświadczenia z upodobnieniem pod względem miejsca artykulacji, których udział procentowy wyniósł 4%. Doszło również do dalszego osłabienia tendencji do utrzymywania dźwięczności. Zapisy z postacią etymologiczną to zaledwie 1,5%. W o4 pojawiły się wyłącznie postaci zasymilowane grupy, zarówno z ubezdźwięcznieniem (78,8%), jak i z upodobnieniem pod względem miejsca artykulacji (21,2%).

Wykres 34. Stosowanie wariantów *zp/sp/śp* – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał słownikowy)

Material własny a material słownikowy – porównanie wyników analiz

Przeprowadzono również analizę porównawczą wyników uzyskanych na podstawie dwóch typów materiału: własnego, ograniczonego zaledwie do 15 poświadczeń leksemu *bezpieczny*, oraz słownikowego – wielokrotnie większego, obejmującego 455 przykładów. W obu przypadkach, zarówno w pierwszym, jak i w drugim okresie badawczym, dominanty pokrywają się (grupa *sp*), różny jest jednak ich odsetek. Ponadto materiał własny wskazuje na większy udział form z asymilacją pod względem miejsca artykulacji, zaś w O2 nie wykazuje wariantu o najniższej frekwencji – *zp*.

Tabela 11. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich

Rodzaj materiału	Grupa	O1	O2
mat. własny	sp	100%	61,5%
	śp		38,5%
	zp		
mat. słownikowy	sp	63,5%	89,3%
	śp		9,7%
	zp	36,5%	1%

1.1.2.2. Pozostałe grupy spółgłoskowe

W zebranych materiale własnym pojawiły się jeszcze dwie grupy dwuspółgłoskowe, w obrębie których doszło najpierw do asymilacji pod względem dźwięczności, a następnie pod względem miejsca artykulacji: *zc/śc/śc* oraz *zsz/ssz/szsz*.

W przypadku grupy *zc/śc/śc* zapisy z asymilacjami ograniczają się do jednego leksemu – *rozciąga* (i pochodnych). W pierwszym okresie badawczym, w materiale własnym, pojawiły się dwa poświadczenia, oba w tekście wydanym przez Wietora: *OpecŻywW* 100a, 102b. Wynotowano też dwa przykłady z grupą *zc* bez asymilacji, które wystąpiły w wyrazie *zciekła* *CresKs* 325 x2. Zatem w przypadku tej grupy odsetek poświadczeń z ubezdźwięcznieniem i dalszą asymilacją – pod względem miejsca artykulacji wynosi 50%.

Z tekstów wydanych w drugiej połowie szesnastego stulecia wynotowano również dwa przykłady z asymilacjami zachodzącymi w obrębie grupy *zc*. Podobnie jak w pierwszym okresie badawczym zapisy te pojawiły się w wyrazie *rozciąga* (*SkarŻywP* 272,603). W badanym materiale nie wystąpiły jednak poświadczenia bez upodobnienia. Można zatem domniemywać, że utrzymywanie procesów asymilacyjnych w wyrazie *rozciąga* może być wynikiem leksykalizacji. Należy jednak zauważyć, iż niewielka liczba poświadczeń nie daje pełnego obrazu uzusu panującego w badanym stuleciu. Na uwagę zasługuje również fakt, iż w materiale własnym nie odnotowano zapisów z wariantem rejestrującym jedynie ubezdźwięcznienie, czyli z grupą *śc*.

W badanym materiale własnym pojawiło się również jedno poświadczenie z zasymilowaną grupą *zsz/ssz/szsz*. Wystąpiło ono w tekście wydanym przez Unglera, w wyrazie

rojz/zerza (FalZioł 203b). W pierwszym okresie badawczym nie odnotowano przykładów bez upodobnienia w obrębie tej grupy. W drugim pięćdziesięcioleciu zaś omawiana grupa *zsz* zapisywana była w postaci etymologicznej, z zachowaną dźwięcznością. Odnotowano dwa jej poświadczenia (MrowSta 5b, SkarŻywP 603), obydwą wystąpiły w tym samym leksemie *rozszerza*.

1.1.3. Asymilacje pod względem miejsca artykulacji

W tej części pracy zaprezentowany i zinterpretowany będzie materiał ilustrujący asymilację pod względem miejsca artykulacji w grupie spółgłoskowej, w której jest to jedyny proces, a więc nie poprzedza go wcześniejsze upodobnienie pod względem dźwięczności. Przykłady, w których nałożyły się te dwa procesy, omówione zostały w rozdziale wcześniejszym.

1.1.3.1. Grupa *czć/ćć*

a) materiał własny

W materiale własnym wystąpiła wyłącznie jedna grupa spółgłoskowa, w której doszło do upodobnienia pod względem miejsca artykulacji (niepoprzedzone upodobnieniem pod względem dźwięczności) *czć > ćć*. Łącznie odnotowano 29 poświadczeń z tą grupą, w tym jedno z asymilacją.

Pierwszy okres badawczy

W pierwszym okresie badawczym przykłady z zachowaną grupą *czć* stanowią 83,3% zaś zasymilowane 16,7% (1 zapis). Wyekscerpowano bowiem 5 potwierdzeń bez asymilacji z dwóch leksemów: *czcić* (HalAg 70b, OpecŻywW 50a x2, 51a), *placzie* (OpecŻywW 101b). Upodobniona grupa wystąpiła w leksemie *czcić – ććilá* (Tob 26) w tekście wydanym przez Szarffenberga. Nie wynotowano innych poświadczeń z omawianą grupą w tym druku. Zatem w pierwszej połowie wieku został osiągnięty poziom niepełnej normalizacji w zakresie stosowania postaci nieupodobnionej.

Drugi okres badawczy

W drugim okresie badawczym omawiana grupa zapisywana była wyłącznie w postaci niezasymlowanej. Z tekstów wydanych w O2 wynotowano 23 przykłady z 5 różnych leksemów i ich derywatów (*czcić*: MrowSta 3b, 35a, PhilMił 60b, SkarŻywP 273; *uczciwy*: MrowSta 5b, 15a x2, 15b x2, 21a, PhilMił 40a, 40b, 42a x2, 60b, SkarŻywP 602; *pocziwy*: MrowSta 8b, 15b, PhilMił 40a x2, 61a, SkarŻywP 273; *placzie*: SkarŻywP 602; *sieczcie*: SkarŻywP 603). Na podstawie materiału własnego można zatem stwierdzić, iż w drugiej połowie stulecia została osiągnięta pełna normalizacja w zakresie stosowania grupy *czć*.

Ujęcie diachroniczne – materiał własny

Dane wyekscerpowane bezpośrednio z druków wskazują, iż w trzech podokresach badawczych: pierwszym, trzecim i czwartym stuprocentową dominantę stanowi postać niezasymlowana grupy. Jedynie w drugim ćwierćwieczu odnotowano przykład z asymilacją (tylko 1 poświadczenie, ale stanowiące 100% zapisów w tym okresie).

Tabela 12. Kształtowanie się uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grupy *czć* *ćć* w poszczególnych ćwierćwieczach (ujęcie diachroniczne)

Podokres badawczy	<i>czć</i>	<i>ćć</i>
o1 (1501-1525)	100%	
o2 (1526-1550)		100%
o3 (1551-1575)	100%	
o4 (1576-1600)	100%	

b) materiał słownikowy

Kontrolnie zbadano kształtowanie się uzusu ortograficznego w przypadku grupy *czć* na większym materiale słownikowym, zawierającym w sumie 432 poświadczenia. Jako podstawę badań obrano leksem *czcić*. Materiał ekscerpowano z indeksów do *Słownika polszczyzny XVI wieku* i uzupełniano je danymi z wydanego tomu *Słownika*.

Pierwszy okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

Z druków wydanych w pierwszym pięćdziesięcioleciu XVI wieku wynotowano łącznie 28 poświadczeń. W okresie tym pojawiły się cztery warianty grupy: *czć*, stanowiący dominantę i wykazujący najwyższy odsetek użycia, wynoszący 75% (21 przykładów), *ćć*, którego odsetek wynosi 14,3% (4 zapisy), *tć* – 7,1% (2 potwierdzenia) oraz *tcz* – 3,6% (1 poświadczenie). Postać *czć* przekroczyła więc w przypadku średniej ogólnopolskiej próg niepełnej normalizacji.

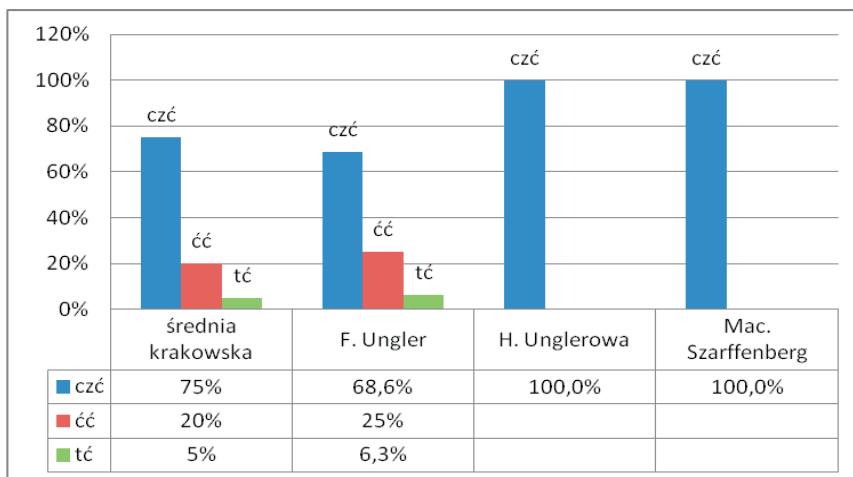
2) średnia krakowska

Z druków wydanych w Krakowie wyekscerpowano 20 przykładów. Wystąpiły tu trzy odmianki omawianej grupy spółgłoskowej: *czć* – 75% (15 poświadczeń), *ćć* – 20% (4 przykłady) oraz *tć* – 5% (1 zapis). Nie odnotowano przykładów z postacią *tcz*. Pozostałe różnice w stosunku do średniej ogólnopolskiej nie są znaczące, a dominanty w pełni się pokrywają.

Postać *czć*, podobnie jak w przypadku przeciętnej ogólnopolskiej, w drukach krakowskich przekroczyła próg niepełnej normalizacji.

Średnia krakowska nie odzwierciedla jednak w pełni uzusu ortograficznego panującego w poszczególnych drukarniach. Stan najbardziej zbliżony do przeciętnej regionalnej panuje w drukach wydanych przez Unglera. Występują tu bowiem wszystkie trzy warianty, z dominantą w postaci grupy *czć*, której udział procentowy wynosi 68,6% (11 poświadczeń: BielŻyw x6, FalZioł x1, OpecŻyw x4). Zapisy z grupą zasymilowaną *ćć* wynoszą 25% (4 przykłady: OpecŻyw x4), zaś w przypadku zbitki *tć* – 6,3% (1 potwierdzenie: MiechGłab x1).

W drukach pochodzących z oficyn H. Unglerowej (LudWież x1, WróbŻoIt x1) oraz Macieja Szarffenberga (RejRozpr x2) stosowano wyłącznie postać *czć*.

Wykres 35. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni grupy spółgłoskowej *czć/ćć/tć* w leksemie *czcić* w pierwszej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)

3) pozostałe regiony

W drukach królewieckich dominantę stanowią również zapisy z formą *czć* (75% – 6 poświadczeń). Ponadto pojawiły się tu pojedyncze zapisy ze zbitkami *tć* oraz *tcz*, których udział procentowy wynosi po 12,5%.

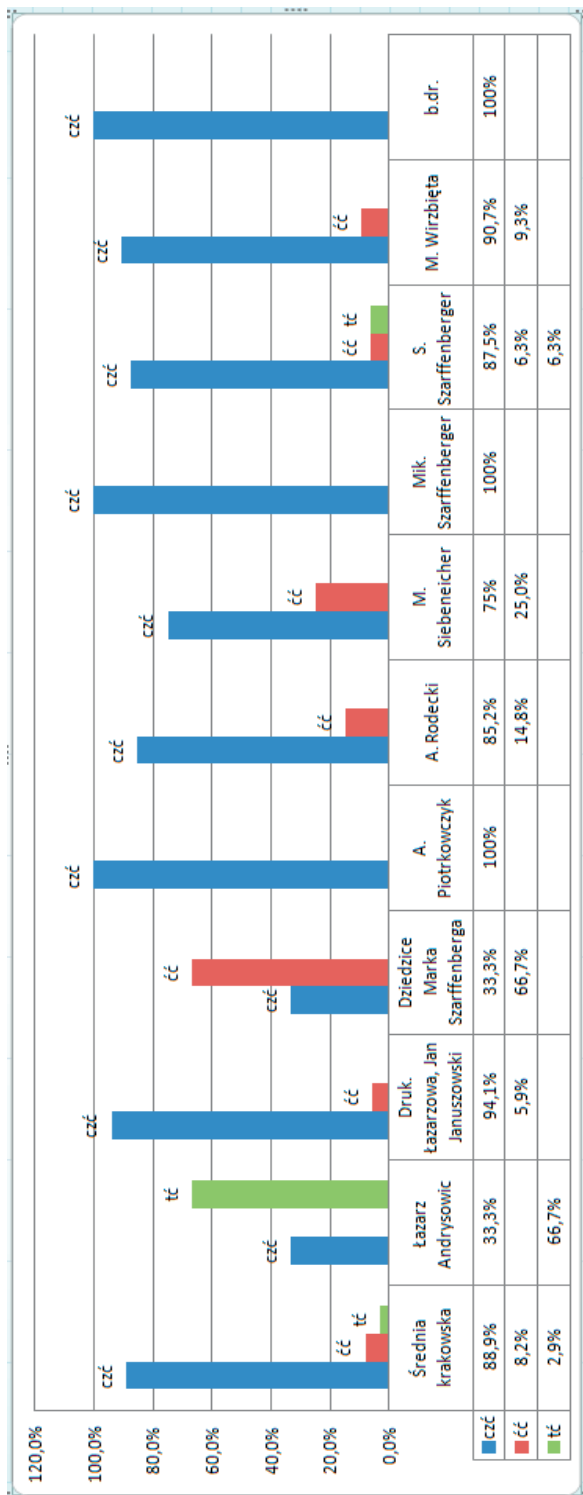
Drugi okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

Łącznie, ze wszystkich druków wydanych w drugim okresie badawczym, wynotowano 404 poświadczenia leksemu *czcić*, w tym 358 z grupą spółgłoskową *czć*, co stanowi 88,6%, oraz 35 z postacią zasymilowaną grupy *ćć* (8,7%), 9 z *tć* (2,2%) i 2 z *tcz* (0,5%). W przypadku średniej ogólnopolskiej zapisy z grupą *czć* wykazują stopień niepełnej normalizacji.

2) średnia krakowska

Materiał krakowski obejmuje 244 poświadczenia leksemu *czcić*. Zapisy z zachowaną grupą *czć* stanowią tu dominantę wynoszącą 88,9% (214 potwierdzeń), przykłady z asymilacją *ćć* – 8,2%, zaś z formą zdysymilowaną *tć* – 2,9% (7 potwierdzeń). Średnia krakowska zatem w niewielkim stopniu odbiega od ogólnopolskiej, choć nie odnotowano jednak tu przykładów z postacią *tcz*. Wariant *czć* również wykazuje stopień niepełnej normalizacji.

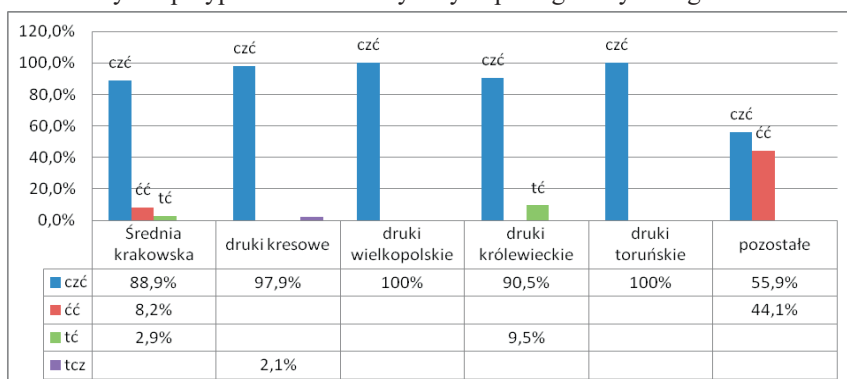
Wykres 36. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni grupy spółgłoskowej *czć/ćć/tć* w lexemie *czcić* w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)

Analizując natomiast sposób przedstawiania w piśmie badanej grupy, można odnieść wrażenie, że było to nieco problematyczne. Jedyne w drukach pochodzących z oficyn Piotrkowczyka (GrabowSet x6, LatHar x12, SkarKaz x12, SkarKazSej x20, VotSzl x1, WujNT x39), Mikołaja Szarffenberga (HistRzym x3, KuczbKat x6, WujJud x11) oraz w drukach krakowskich o nieustalonym wydawcy (GórnRozm x1, KlonŻal x1) stosowano konsekwentnie postać *czć*. W przypadku druków pochodzących z pozostałych siedmiu oficyn stosowano dwie (6 oficyn) bądź trzy postaci grupy (1 oficyna). W drukach wydanych przez Jana Januszowskiego (*czć* x16: GosłCast x3, GórnTroas x1, KochFr x1, KochPieś x1, KochPs x3, PudłFr x3, SarnStat x4, SiebRozmyśl x1; *ćć* x1: KochFr), Rodeckiego (*czć* x23: CzechEp x4, CzechRozm x7, NiemObr x12; *ćć* x4: CzechRozm x4), M. Siebeneichera (*czć* x6: BielKron x3, GliczKsiąż x3; *ćć* x2: BielKron x2), M. Wirzbięty (*czć* x39: GórnDworz x9, HistLan x2, KlonKr x2, LubPs x1, PaprPan x1, Phil x1, RejAp x5, RejPos x10, RejWiz x3, RejZwierc x4, RejZwierz x1; *ćć* x4: LubPs x2, RejZwierc x2) oraz S. Szarffenberga, u którego pojawiły się trzy warianty (*czć* x14: BierEz x14; *ćć* x1: KarnNap, *tć* x1: KarnNap) dominantę stanowi postać *czć*. W tekstach pochodzących z oficyny Łazarza Andrysowica (*czć* x3: KromRozm II x1, OrzList x1, OrzRozm x1; *tć* x6: GroicPorzRej x1, KromRozm I x2, KromRozm II x3) dominantę uzyskaną na podstawie średniej stanowią postaci z grupą *tć*. W przypadku druków wydanych przez Dziedziców Marka Szarffenberga przeważają zapisy z asymilacją (*czć* x4: Leop x4; *ćć* x8: Leop x8).

Można zatem stwierdzić, iż w tekstach z dwóch drukarni (Piotrkowczyka i Mik. Szarffenberga) oraz w drukach o nieustalonym wydawcy postać *czć* wykazuje stopień pełnej normalizacji, w przypadku druków z pięciu oficyn (Druk. Łazarzowej Jana Januszowskiego, Rodeckiego, M. Siebeneichera, S. Szarffenberga oraz M. Wirzbięty) – forma z asymilacją osiągnęła stopień normalizacji niepełnej. Druki Andrysowica wykazują stopień normalizacji wstępnej w zakresie stosowania wariantu *tć*, zaś druki Dziedziców Marka Szarffenberga osiągają ten sam pułap w przypadku postaci zasymilowanej *ćć*.

3) pozostałe regiony

Druki kresowe, wielkopolskie oraz toruńskie wykazują stopień pełnej normalizacji w zakresie stosowania grupy *czć* w leksemie *czcić*. W przypadku tekstów z Poznania i Torunia postać ta stanowi stuprocentową dominantę, w drukach kresowych natomiast pojawiają się jeszcze przykłady z grupą *tcz*, stanowiące 2,1%. W drukach wydanych w Królewcu przykłady z grupą *czć* osiągnęły pułap normalizacji niepełnej. Największe rozchwianie można zauważyć w przypadku druków wydanych poza głównymi regionami.

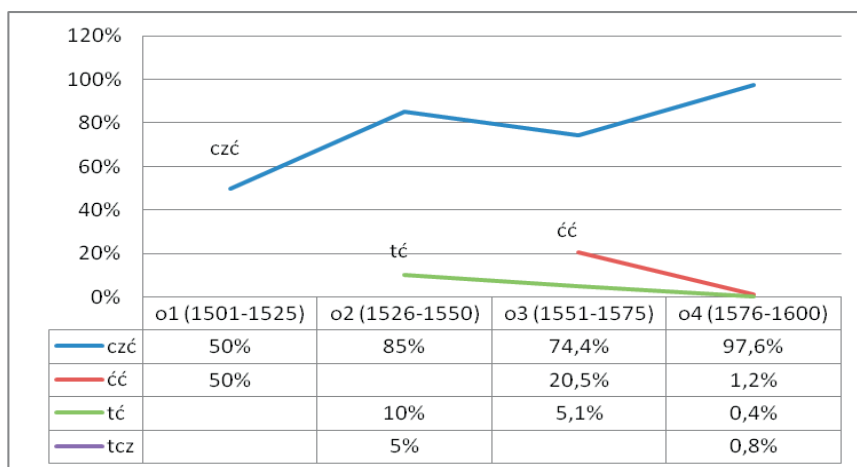

Wykres 37. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi z innych regionów w zakresie stosowania pisowni grupy *czć/ćć/tć* w leksemie *czcić* w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)

Ujęcie diachroniczne – materiał słownikowy

1) średnia ogólnopolska

W ciągu szesnastego stulecia, pomimo ogólnej tendencji wzrostowej w przypadku stosowania postaci *czć* w leksemie *czcić*, można zauważyć wahania. W pierwszym podokresie badawczym (lata 1501-1525) zapisy z formą *czć* stanowią 50%, zaś drugim konkurencyjnym wariantem jest *ćć*. W drugim ćwierćwieczu można zaobserwować nasilenie się tendencji do utrzymywania grupy *czć* – do 85%. Ponadto w o2 pojawiły się również *tć*, wykazujące dziesięcioprocentowy udział oraz *tcz* – 5%. W podokresie trzecim, obejmującym lata 1551-1575 nastąpiło osłabienie tendencji do utrzymywania formy *czć*, wzrosła zaś tendencja do stosowania zapisów z asymilacją pod względem miejsca artykulacji w jej obrębie – do 20,5%. Ponadto w okresie tym odnotowano spadek odsetka poświadczzeń z grupą *tć* – do 5,1%. W ostatnim ćwierćwieczu następuje ponowny wzrost odsetka poświadczzeń z *czć* – do 97,6% i tym samym spadek udziału procentowego pozostałych wariantów: *ćć* – do 1,2%, *tć* – do 0,4%, *tcz* – do 0,8%. Formy *ćć*, *tć*, *tcz* miały zatem charakter wyraźnie regresywny i nie utrzymały się w systemie²⁷⁵.

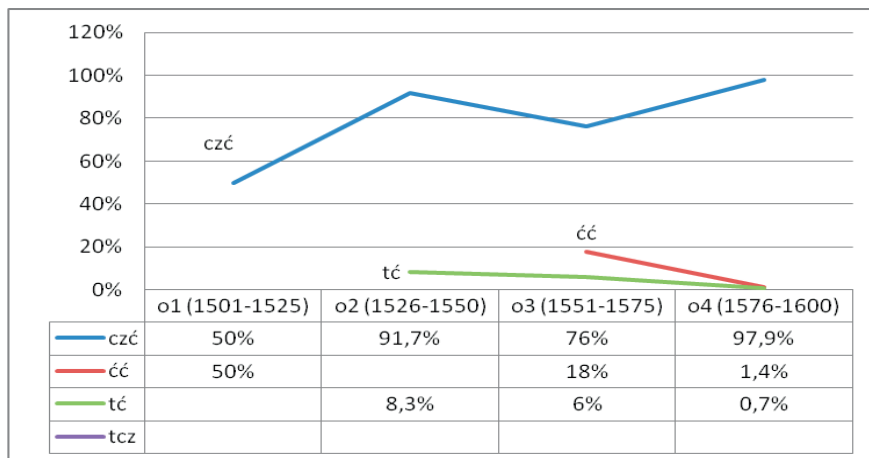
Wykres 38. Stosowanie wariantów *czć/ćć/tć* w leksemie *czcić* – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)

2) średnia krakowska

Średnia krakowska w znacznym stopniu pokrywa się z ogólnopolską. Nie pojawił się tu jednak wariant *tcz*, a wahania dominanty są nieco wyraźniejsze. W przypadku pierwszego okresu odnotowano pięćdziesięcioprocentowy udział form z *czć* i asymilacją – *ćć*. W drugim ćwierćwieczu nasiliła się tendencja do utrzymywania postaci etymologicznej grupy *czć* i zapisy z tą formą wykazują 91,7% odsetek użyc. Ponadto w o2 pojawiły się zapisy z *tć*, które stanowią 8,3%. W o3 następuje wyraźne osłabienie dominanty – do 76%, nasiliła się natomiast tendencja do stosowania zapisów ze zasymilowaną postacią grupy

²⁷⁵ Por. W. Książek-Bryłowa, *ibidem*.

ćć. Przykłady takie stanowią 18% w latach 1551-1575. Ponadto w tym okresie odnotowano zapisy z grupa *tć* (6%). W ostatnim ćwierćwieczu następuje ponowny wzrost udziału procentowego zapisów z postacią *czć* i spadek użyć pozostałych wariantów: *ćć* – do 1,4%, *tć* – do 0,7%.

Wykres 39. Stosowanie wariantów *czć/ćć/tć* w leksemie *czcić* – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał słownikowy)

Materiał własny a materiał słownikowy – porównanie wyników analiz

Porównując wyniki analiz dotyczących sposobu zapisu grupy *czć* w leksemie *czcić* na przykładzie niewielkiego materiału własnego oraz obszernego słownikowego, ograniczonego do druków krakowskich, można zauważyć, iż w przypadku pierwszego okresu badawczego wyniki są zbieżne. Różnica w przypadku dominanty wynosi zaledwie 5%. Ponadto materiał słownikowy pozwolił uchwycić zapisy o charakterze epizodycznym, w tym przykłady z dysymilacją. W drugim okresie badawczym oba typy materiałów wskazują na tę samą dominantę, choć różny jest jej udział procentowy. Ponadto, podobnie jak w O1, materiał słownikowy umożliwił ogląd i analizę frekwencji form rzadszych.

Tabela 13. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich (leksem *czcić*)

Rodzaj materiału	Grupa	O1	O2
mat. własny	<i>czć</i>	80,0%	100%
	<i>ćć</i>	20%	
mat. słownikowy	<i>czć</i>	75%	88,9%
	<i>ćć</i>	20%	8,2%
	<i>tć</i>	5%	2,9%

1.2. Redukcje

W niniejszym rozdziale przedstawione zostaną grupy spółgłoskowe, w obrębie których doszło do redukcji jednego z komponentów. W analizowanym materiale własnym wystąpiły poświadczenia redukcji w grupach dwuspółgłoskowych i trójspółgłoskowych, zarówno w nagłosie, śródgłosie, jak i wygłosie. Materiał słownikowy posłuży do porównawczej prezentacji wybranych leksemów z danymi zbitkami, w których doszło do uproszczenia: *bl/b* w wyrazie *błogosławić/błogosławić*, *rdl/rł* w wyrazie *gardło/garło*, *chr/r* w *chrobak/robak*, *mń/m* w *sumnienie/sumienie*.

1.2.1. Grupa *bl/b* (leksem *błogosławić*)

a) materiał własny

Łącznie odnotowano 62 poświadczenia z grupą *bl*, w tym 53 z grupą nagłosową (np. *bloto*, *blonka*, *błogosławić*) i 9 z grupą śródgłosową lub wygłosową (*diabła*, *pogrzebł*). Zapisy z redukcją ograniczają się do pochodnych leksemu *błogosławić* z nagłosową zbitką *bl*, których wyekscerpowano łącznie 42. W związku z uwarunkowaniem leksykalnym tej zmiany, badania ograniczać się będą wyłącznie do tego wyrazu. Jest to wyraz – jak stwierdza Wiesław Borys – ogólnosłowiański, do języka polskiego zapożyczony ze staroczeskiego *blahoslaviti*. Dalej sugeruje, że postać *bogosławić* (z pierwszym członem *bogo-*) powstała zapewne na drodze fonetycznej, przez zanik pierwszego *l* w wyniku dysymilacji na odległość $l-l > \emptyset-l$, a skojarzenie z wyrazem *Bóg* jest wtórne²⁷⁶. Na asocjacje wskazuje również Janusz Siatkowski, dodając, iż formy *bogosławić*, *bogosławienie*, *bogosławiony* powstawały w staropolszczyźnie i były częste również w XVI wieku²⁷⁷. Ponadto obie formy są notowane przez *Słownik staropolski*²⁷⁸.

Pierwszy okres badawczy

Z tekstów wydanych w pierwszym pięćdziesięcioleciu XVI wieku wynotowano 34 poświadczenia leksemu *błogosławić*. Zapisy z redukcją w obrębie grupy *bl* stanowią aż 88,2% (30 przykładów). Wszystkie wystąpiły w druku Macieja Szarffenberga (Tob 6, 8, 9 x2, 11, 17 x2, 18, 19 x2, 20, 21 x3, 22, 23 x2, 24, 27, 29, 30 x3, 31 x2, 32 x5) Odsetek postaci nieuproszczonych wynosi 11,8% (4 potwierdzenia: OpecŻywW 20b, 50a, 51a, 101b). Zatem postaci z redukcją wykazują stopień niepełnej normalizacji. W obu oficynach, Wietora i Szarffenberga, stosowany jest odmienny uzus ortograficzny w zakresie stosowania wariantów omawianej grupy, a brak poświadczeń z tekstów wydanych przez innych drukarzy uniemożliwia uzyskanie pełnego obrazu zwyczajów ortograficznych. Na podstawie danych pochodzących z zaledwie dwóch tekstów trudno wyznaczyć jednoznacznie i pewną tendencję dotyczącą całego okresu badawczego.

²⁷⁶ [hasło:] *błogosławić*, [w:] W. Borys, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005

²⁷⁷ J. Siatkowski, *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim*, cz. 1: 1. Grupy *trat*, *tlat*, 2. *h* zamiast *g*. 3. *Spółgłoski twarde przed i, e*, Wrocław 1965, s. 108.

²⁷⁸ [hasło:] *błogosławić*, [w:] *Słownik Staropolski*, t. 1, pod red. S. Urbańczyka, Wrocław 1953; [hasło:] *bogosławić*, [w:] *ibidem*.

Drugi okres badawczy

W drugim okresie badawczym występuje wyłącznie forma niezredukowana grupy. Wymotowano łącznie 8 poświadczeń leksemu *blogosławić*, w tym 7 z druku Andrysowica (MrowSta 29a, 33b, 34a x4, 34b) i 1 z druku Piotrkowczyka (SkarŻywP 603). Postaci etymologiczne grupy wykazują więc stopień pełnej normalizacji.

Ujęcie diachroniczne – materiał własny

W ujęciu diachronicznym, w podokresach pierwszym, trzecim i czwartym, bezwzględną dominantę stanowią zapisy z nieuproszczoną grupą *bl*, w podokresie drugim zaś stu procentową frekwencją wykazują zapisy zredukowane. Niestety, zbyt mała liczba poświadczeń nie pozwala zaprezentować pewnych wniosków. Można jednak domniemywać, iż wystąpienie postaci uproszczonych może mieć charakter epizodyczny, ograniczony do pojedynczych druków.

Tabela 14. Stosowanie wariantów uproszczonego i nieuproszczonego grupy *bl*- w leksemie *blogosławić* (ujęcie diachroniczne)

Podokres badawczy	<i>bl</i>	<i>b</i>
o1 (1501-1525)	100%	
o2 (1526-1550)		100%
o3 (1551-1575)	100%	
o4 (1576-1600)	100%	

a) materiał słownikowy

Materiał słownikowy zebrany na podstawie indeksów do *Słownika polszczyzny XVI wieku* obejmuje łącznie 3362 poświadczenia, w tym 2571 wymotowanych z druków krakowskich.

Pierwszy okres badawczy

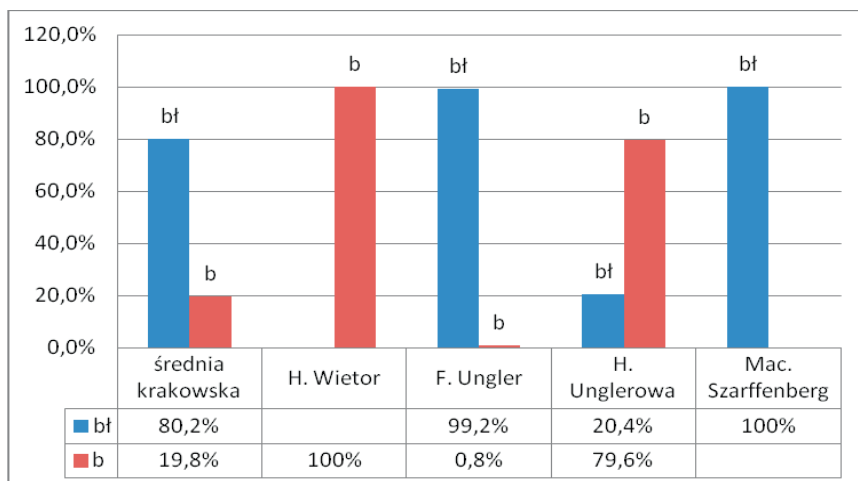
1) średnia ogólnopolska

Z druków wydanych w pierwszej połowie wieku wyekscerpowano 257 przykładów. Odsetek zapisów nieuproszczonych wynosi w tym okresie 80,1% (206 poświadczeń), zaś przykładów z redukcją w obrębie grupy *bl* 19,8% (51 potwierdzeń). W przypadku średniej ogólnopolskiej utrzymywany jest poziom niepełnej normalizacji w zakresie stosowania postaci etymologicznej.

2) średnia krakowska

Z tekstów krakowskich wymotowano łącznie 246 poświadczeń. Udział procentowy zapisów leksemu *blogosławić* (i pochodnych) bez redukcji wynosi 80,2% (199 potwierdzeń),

zaś z uproszczeniem 19,8% (49 potwierdzeń). Zatem średnia krakowska pokrywa się z ogólnopolską, a zapisy nieuproszczone również wykazują stopień niepełnej normalizacji. Można jednak zauważyć spore różnice preferowanego uzusu ortograficznego w poszczególnych drukarniach. Wietor stosował wyłącznie wariant uproszczony (HistJóz x5), natomiast w drukach Unglera dominantę stanowią zapisy etymologiczne *bf*, których odsetek wynosi 99,2% (120 przykładów: BierRaj x2, OpecŻyw x112, TarDuch x6). Wynotowano tylko jedno poświadczenie z redukcją (BielŻyw x1). U Unglerowej prawie osiemdziesięcioprocentową dominantę tworzą zapisy uproszczone (79,6%; 43 przykłady: WróbŻołt x43). Wynotowano też 11 poświadczeń z zachowaną grupą *bf* (20,4%; HistAl x5, RejJóz x6). Maciej Szarffenberg zaś stosował ze stuprocentową konsekwencją postać etymologiczną grupy (68 potwierdzeń: RejPs x68). Średnia regionalna nie odzwierciedla więc zwyczajów ortograficznych panujących w poszczególnych oficynach, pomimo tego że wykazuje ona niepełną normalizację, a tym samym wysoki odsetek zapisów nieuproszczonych. W tekstach z dwóch oficyn (na cztery zbadane) występuje inna dominanta, co świadczy o braku stabilizacji w zakresie stosowania wariantów grupy *bf* w omawianym leksemie.

Wykres 40. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania wariantu nieuproszczonego bądź uproszczonego grupy *bf* w leksemie *blogosławić* w poszczególnych drukarniach w pierwszej połowie XVI wieku (materiał słownikowy).

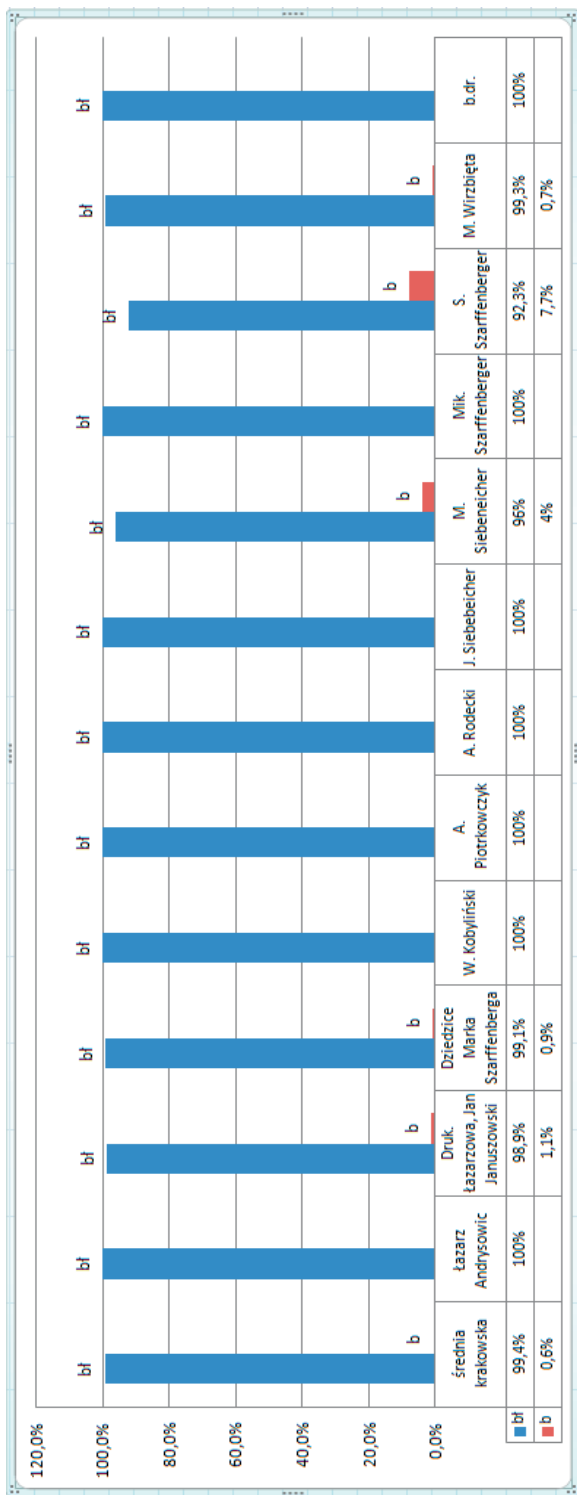
3) pozostałe regiony

Z druków pozakrakowskich zbadano teksty wydane w Królewcu przez Aujezdeckiego i Weinreicha. Dominantę regionalną stanowią tu zapisy nieuproszczone, których odsetek wynosi 77,8% (7 przykładów). Poświadczenia z redukcją to 22,2% (2 zapisy).

Drugi okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

Łącznie odnotowano 3105 poświadczeń, w tym 3079 przykładów bez redukcji w obrębie grupy *bf*, co stanowi 99,2%. W tym okresie zapisy nieuproszczone wykazują stopień pełnej normalizacji. Odsetek zapisów z redukcją jest niewielki i wynosi 0,8% (26 potwierdzeń).

Wykres 41. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania postaci nieuproszczonej bądź uproszczonej grupyspółgłoskowej *bf* w leksemie *blagosławić* w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)

2) średnia krakowska

Materiał krakowski obejmuje 2323 przykłady wyekscerpowane z 67 druków. Odsetek poświadczzeń nieuproszczonych wynosi tu 99,4% (2308 potwierdzeń), zaś zapisów z redukcją 0,6% (15 potwierdzeń). W drukach wydanych przez sześciu wydawców pojawiły się wyłącznie postaci niezredukowane grupy: Andrysowica (83 poświadczania: BiałKat x28, GroicPorz x2, KromRozm I x4, KromRozm II x6, KromRozm III x34, MrowPieś x1, OrzList x1, OrzQuin x5, OrzRozm x2), Kobylińskiego (2 przykłady: PaxLiz x2), Piotrkowczyka (655 potwierdzeń: GrabowSet x12, LatHar x304, SkarKaz x91, SkarKazSej x17, VotSzl x4, WerGość x1, WerKaz x6, WujNT x220), Rodeckiego (141 przykładów: CzechEp x18, CzechRozm x116, NiemObr x7), J. Siebeneichera (25 zapisów: BielSjem x1, GostGosp x3, GrochKal x5, PowodPr x16), Mik. Szarffenberga (41 potwierdzeń: HistRzym x3, KuczbKat x12, WujJud x26). Forma nieuproszczona jako wyłączna pojawiła się również w tekstach krakowskich o nieustalonym wydawcy: GórnRozm x3, KmitaPs x3, MWilkHist x3. W drukach z czterech kolejnych oficyn zapisy bez redukcji nie osiągnęły stuprocentowej frekwencji, jednak wykazują stopień pełnej normalizacji (ich odsetek przekracza 95%): Drukarni Łazarzowej Jana Januszowskiego (89,9%; 87 przykładów: JanNKarGórn x1, KochEpit x1, KochFrag x1, KochMRot x1, KochPieś x1, KochPs x25, KochWr x2, Oczko x2, PudłFr x1, SarnStat x13, SiebRozmyśl x38, WyprPl x1; odnotowano 1 zapis z redukcją KochFr x1), Dziedziców Marka Szarffenberga (99,1%; 112 poświadczzeń: Leop x112; w tym samym tekście odnotowano 1 przykład z redukcją), M. Siebeneichera (96%; 121 potwierdzeń: BielKron x109, BielSat x3, BielSpr x1, GliczKsiąż x8; odsetek poświadczzeń uproszczonych wynosi tu 4% – BielKron x5) oraz Wirzbięty (99,3%; 1019 przykładów: BielKom x4, GórnDworz x19, HistLan x1, LeszczRzecz x1, LubPs x143, PaprPan x1, Phil x1, RejAp x91, RejPos x649, RejPosRozpr x3, RejWiz x6, RejZwierc x91, RejZwierz x5, SarnUzn x2, StryjWjaz x2; w dwóch tekstach pojawiły się zapisy zredukowane: BielKom x1, LubPs x6, które łącznie stanowią 0,7%). Jedyne w drukach wydanych przez S. Szarffenbergera odsetek zapisów uproszczonych grupy *bl* jest nieco wyższy i wynosi 7,7%. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż jest to tylko jeden zapis (BierEz x1). Tym samym udział procentowy przykładów bez redukcji wynosi tu 92,3% (12 potwierdzeń: BiałKaz x7, KarnNap x5) i wykazują one stopień niepełnej normalizacji.

Można zatem stwierdzić, iż w tym okresie średnia regionalna – krakowska stanowi odzwierciedlenie uzusu ortograficznego panującego w poszczególnych drukarniach.

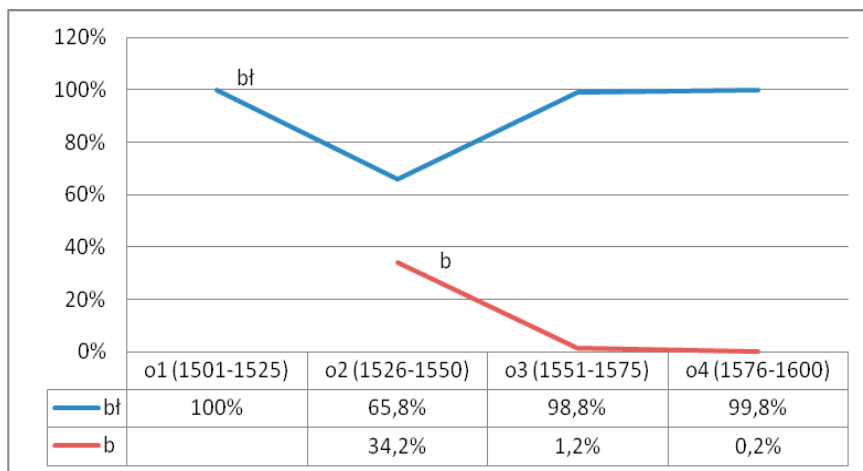
3) pozostałe regiony

W pozostałych regionach – z wyjątkiem tekstów wydanych w Królewcu, stosowano wyłącznie postać etymologiczną grupy *bl* w wyrazie *blogosławić*. Druki królewieckie cechuje bowiem dość wysoki odsetek poświadczzeń z uproszczeniem, który wynosi 19,6% (11 potwierdzeń). Łącznie wynotowano 56 przykładów.

Ujęcie diachroniczne – materiał słownikowy

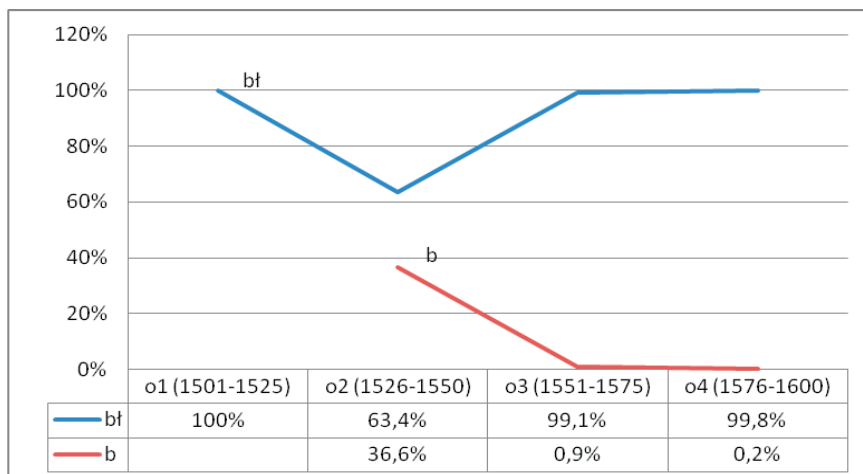
W przypadku średniej ogólnopolskiej wyraźne osłabienie tendencji do utrzymywania postaci nieuproszczonej grupy można zauważyć jedynie w o2, obejmującym lata 1526-1550. Udział procentowy poświadczzeń z redukcją wynosi w tym podokresie 34,2%, zaś nieuproszczonych 65,8%. W pozostałych ćwierćwieczach dominantę oscylującą około

100% stanowią zapisy bez redukcji: w o1 – 100%, w o3 – 99,1%, zaś w o4 – 99,8%. Tym samym wariant uproszczony ma charakter wyraźnie regresywny²⁷⁹.

Wykres 42. Stosowanie wariantów uproszczonego i nieuproszczonego grupy *bł* w leksemie *błogosławić* – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska

Średnia wyznaczona dla druków krakowskich odbiega od ogólnopolskiej w nieznanym stopniu. Osłabienie tendencji do utrzymywania postaci etymologicznej grupy występuje w drugim ćwierćwieczu. Odsetek poświadczeń z redukcją wynosi tu 36,6%, zaś nieuproszczonych – 63,4%. W pozostałych podokresach tendencja ta jest wyjątkowo silna, z dominantą zbliżoną do 100% i wynosi: w o1 – 100%, w o3 – 99,1%, w o4 – 99,8%.

Wykres 43. Stosowanie wariantów uproszczonego i nieuproszczonego grupy *bł* w leksemie *błogosławić* – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska

²⁷⁹ Por. W. Książek-Bryłowa, *ibidem*.

Material własny a materiał słownikowy – porównanie wyników analiz (leksem *blogosławić*)

Miedzy materiałem własnym, obejmującym zaledwie 42 poświadczenia, i słownikowym, zawierającym 2571 poświadczeń, można zauważyć spore różnice dotyczące druków z pierwszego okresu badawczego. Materiał własny wskazuje na inną dominantę – uproszczoną postać grupy. Jest to następstwem doboru tekstów. Do badań został zakwalifikowany druk Macieja Szarffenberga *Tobias patriarcha starego zakonu*, który obfituje w takie zapisy. Druk ten nie został ujęty w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*. Wyniki analizy obu typów materiału z drugiej połowy wieku są zbieżne.

Tabela 15. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich

Rodzaj materiału	Grupa	O1	O2
mat. własny	bł	33,3%	100,0%
	b	66,7%	
mat. słownikowy	bł	80,2%	99,4%
	b	19,8%	0,6%

1.1.2. Grupa *rdl/rł* (leksem *gardło*)

a) materiał własny

W badanym materiale grupa *rdl* wystąpiła tylko w leksemie *gardło* (**grdło*). Łącznie z druków krakowskich wynotowano 5 poświadczeń.

Pierwszy okres badawczy

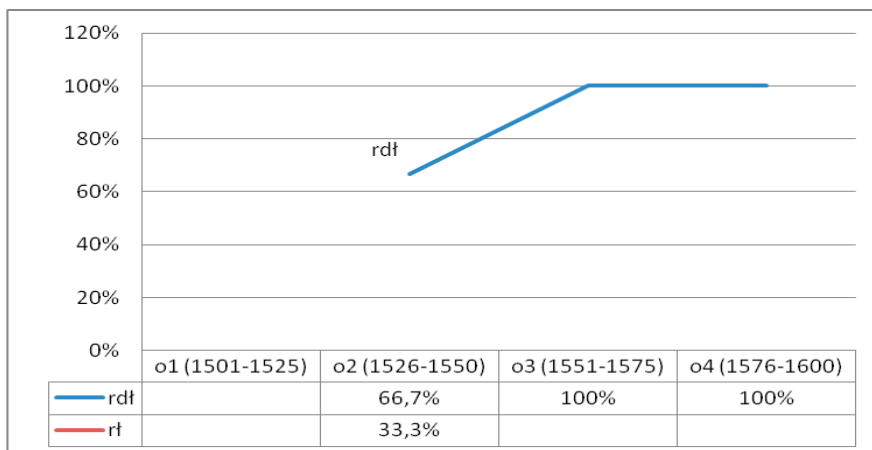
W drukach z pierwszego okresu badawczego pojawił się jeden zapis leksemu *gardło* ze zredukowaną grupą spółgłoskową *rdl*: *garło* (FalZioł 400a). Poświadczenie wystąpiło w druku Unglera. W tym samym tekście, w obrębie próby, odnotowano jedno poświadczenie opozycyjne, utrzymujące głoskę zwartą *d*: *gardło* (FalZioł 206a), również pojedynczy zapis wystąpił w druku Scharffenberga (Tob 5). Postaci nieuproszczone *rdl* stanowią zatem w pierwszym okresie badawczym 66,7% i tym samym osiągają poziom wstępnej normalizacji, zaś z redukcją 33,3%. Ponadto z druku Unglera wynotowano jedno poświadczenie z zachowaną grupą *rdl* *gardle* [FalZioł 400b].

Drugi okres badawczy

W tekstach z drugiej połowy XVI wieku pojawiły się wyłącznie formy z zachowaną grupą *rdl*. Wyekscerpowano dwa przykłady – po jednym z druku Andrysowica (MrowSta 3b) i Piotrkowczyka (SkarŻywP 273). W drugim okresie badawczym zapisy nieuproszczone wykazują stopień pełnej normalizacji. Ponadto w badanym materiale pojawił się zapis z grupą *rdl*: *gardle* (PhilMił 22b).

Ujęcie diachroniczne – materiał własny

Niewielka liczba zapisów (5 poświadczeń) występujących w materiale własnym nie daje pełnego obrazu. Jednak pomimo tak nielicznych poświadczeń można sądzić, że tendencja do utrzymywania postaci etymologicznej grupy *rdl* w leksemie *gardlo* może być dość silna. Tylko w jednym z podokresów badawczych, obejmującym lata 1526-1550 odnotowano pojedyncze poświadczenie z uproszczeniem. W kolejnych pojawiły się wyłącznie przykłady z zachowaną zbitką *rdl*.

Wykres 44. Stosowanie wariantów uproszczonego i nieuproszczonego grupy *rdl/rl* w leksemie *gardlo* (materiał własny)

b) materiał słownikowy

Aby uzyskać pełny obraz uzusu dotyczącego stosowania postaci nieuproszczonej bądź uproszczonej grupy *rdl/rl* (*rdl/rl*), w leksemie *gardlo* (*gardle*), zbadano obszerny materiał słownikowy obejmujący łącznie 1191 poświadczeń. Przykłady te zostały wyekscerpowane z indeksów do *Słownika polszczyzny XVI wieku* oraz z wersji drukowanej słownika. Ze względu na brak możliwości wydzielenia zapisów wyłącznie z grupą *rdl*, materiał obejmuje również *rdl* (*gardle*).

Pierwszy okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

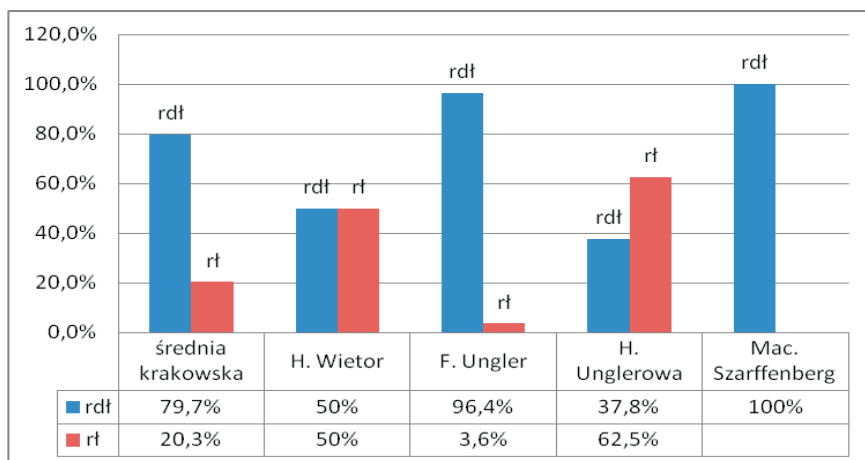
Z druków wydanych w pierwszej połowie szesnastego stulecia wynotowano łącznie 132 poświadczenia leksemu *gardlo*. Dominantę w tym okresie stanowią zapisy z zachowaną grupą *rdl*, których odsetek wynosi 81,1% (107 potwierdzeń). Udział procentowy przykładów z redukcją to 18,9% (25 potwierdzeń). Zatem w przypadku średniej ogólnopolskiej postaci nieuproszczone wykazują stopień normalizacji niepełnej.

2) średnia krakowska

Materiał krakowski obejmuje 125 poświadczeń, w tym 100 z grupą etymologiczną *rdl*, co stanowi 80%. Odsetek przykładów z uproszczeniem w obrębie grupy wynosi 20%

(25 potwierdzeń). Można zatem stwierdzić, iż średnia regionalna – krakowska, pokrywa się z ogólnopolską i tak jak w przypadku przeciętnej krajowej zapisy z grupą *rdl/rdl* osiągnęły tu poziom normalizacji niepełnej.

Badając rozwiązania ortograficzne w tym zakresie, stosowane w poszczególnych oficynach, można oczywiście zauważyć różnice w stosunku do średniej regionalnej. Wyniki najbardziej zbliżone do średniej krakowskiej wykazuje drukarnia Unglera. Odsetek zapisów nieuproszczonych wynosi tu 96,4% (81 poświadczeń: BielŻyw x2, BierRaj x1, FalZioł x65, GlabGad x13), zaś przykładów z redukcją – 3,6% (3 potwierdzenia: FalZioł x3). Dominanta zgodna z przeciętną regionalną występuje również u Macieja Szarffenberga. Stosował on bowiem wyłącznie zapisy z nieuproszczoną grupą *rdl* (5 przykładów: RejPs x4, RejRozpr x1). Z druków Wietora wynotowano taką samą liczbę zapisów postaci nieuproszczonych, jak i uproszczonych omawianej grupy (*rdl* – 2 potwierdzenia: ForCnR x2; *rt* – 2 przykłady: Murm x2). Najbardziej odbiegają od średniej krakowskiej druki Unglerowej. Dominantę stanowią tu przykłady z redukcją, których odsetek wynosi 62,5% (20 zapisów: RejJóz x20). Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż zostały one wynotowane z jednego druku. Udział procentowy postaci niezredukowanych to 37,8% (12 potwierdzeń: HistAl x2, KłosAlg x1, LudWieś x1, RejJóz x7, WróbPs x1).

Wykres 45. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania wariantu nieuproszczonego bądź uproszczonego grupy *rdl/rt* w leksemie *gardło* w poszczególnych drukarniach w pierwszej połowie XVI wieku (materiał słownikowy).

Można zatem stwierdzić, iż w drukach pochodzących z dwóch oficyn – Unglera oraz Szarffenbergera, zwyczaje ortograficzne w zakresie stosowania grupy *rdl/rdl* są ustabilizowane, a postać niezredukowana osiągnęła stopień pełnej normalizacji. O wstępnej normalizacji w zakresie stosowania wariantu uproszczonego można mówić w przypadku druków Unglerowej, zaś o braku normy – w przypadku druków Wietora.

3) pozostałe regiony

Z druków pozakrakovskich zbadano wyłącznie teksty wydane w Królewcu. Stuprocentową dominantę w pierwszym okresie badawczym stanowią tu zapisy nieuproszczone, z zachowaną zbitką *rdl* (7 poświadczeń).

Drugi okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

Z tekstów wydanych w drugiej połowie XVI wieku wynotowano łącznie 1095 poświadczeń, w tym 992 z zachowaną grupą *rdl/rdl*, co stanowi 93,7%. Odsetek zapisów z uproszczeniem wynosi w tym okresie 6,3%. Zapisy nieuproszczone wykazują poziom niepełnej normalizacji.

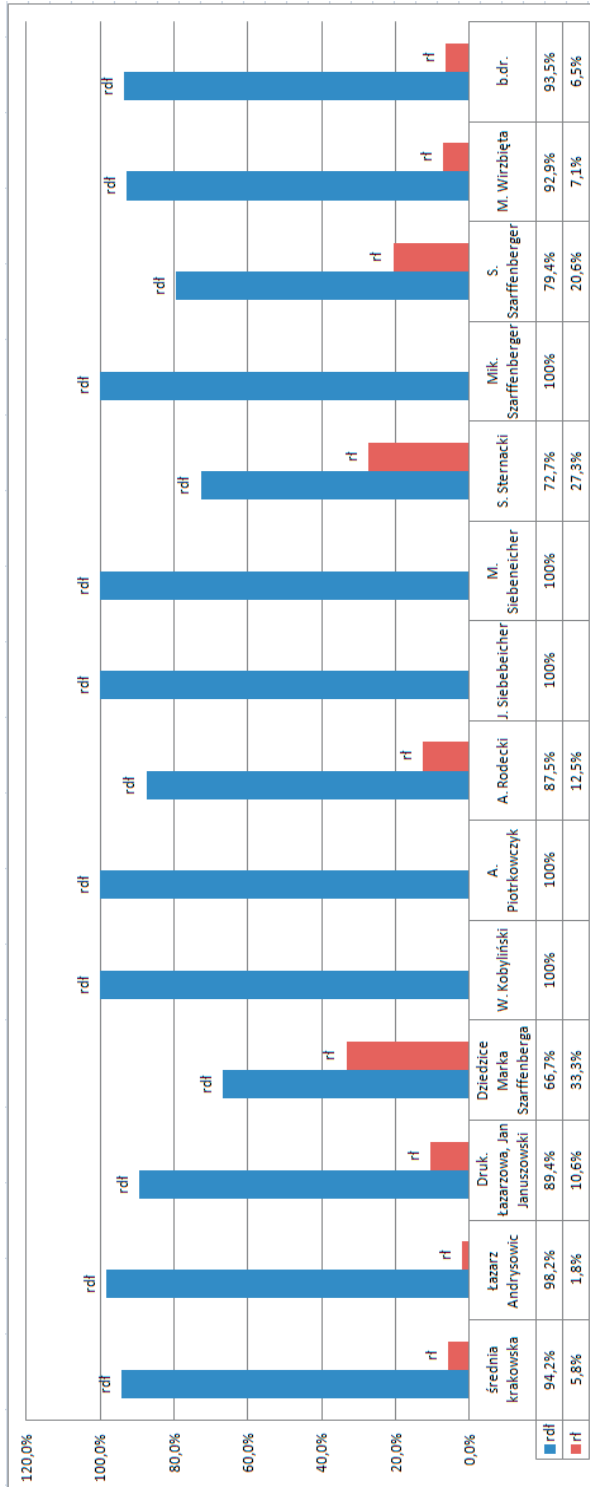
2) średnia krakowska

Z druków krakowskich wyekscerpowano 773 przykłady. Udział procentowy zapisów z grupą etymologiczną *rdl/rl* wynosi tu 94,2% (728 potwierdzeń), zaś przykładów z uproszczeniem 5,8% (45 potwierdzeń). Średnia krakowska jest zatem zbliżona do średniej ogólnopolskiej. Zapisy z grupą etymologiczną wykazują stopień niepełnej normalizacji, jednak do przekroczenia progu pełnej normalizacji brakuje niespełna 1%.

Porównując zwyczaje ortograficzne panujące w poszczególnych oficynach ze średnią, można zauważyć, iż dominanty pokrywają się. Najbardziej od wyznaczonej przeciętnej regionalnej odbiegają druki wydane przez Dziedziców Marka Szarffenberga i Sternackiego. W tekstach wydanych przez Dziedziców odsetek zapisów z redukcją jest najwyższy i wynosi 33,3% (3 przykłady: Leop x3), zaś poświadczenia z nieuproszczoną postacią grupy stanowią 66,7% (6 potwierdzeń: Leop x6). W drukach Sternackiego udział procentowy form uproszczonych jest mniejszy – nieco przekracza 27% (27,3%; 3 potwierdzenia: KlonFlis x2, KlonWor x1), natomiast form z grupą etymologiczną *rdl* – 72,7% (8 przykładów: KlonFlis x1, KlonWor x6, ZbylPrzyg x1). W drukach z obu oficyn zapisy z zachowaną zbitką *rdl* wykazują poziom wstępnej normalizacji.

Stopień niepełnej normalizacji, z odsetkiem zapisów *rdl* mieszczącym się w zakresie od 75% do 94%, wykazują teksty pochodzące z czterech oficyn: Drukarni Łazarzowej Jana Januszowskiego, Rodeckiego, S. Szarffenbergera, Wirzbięty oraz z druków krakowskich o nieustalonym wydawcy. W przypadku tekstów wydanych przez Januszowskiego udział procentowy form z grupą etymologiczną wynosi 89,4% (101 potwierdzeń: GosłCast x3, KochDz x1, KochFr x5, KochFrag x1, KochPieś x3, KochProp x1, KochPs x7, KochTr x1, KochWr x1, KochWz x1, Oczko x6, OrzJan x12, PudłFr x7, SarnStat x50, SiebRozmyśl x1, ZawJeft x1), a zapisów z wariantem uproszczonym *rl* – 10,6% (12 przykładów: GórnTroas x11, Oczko x1). W drukach Rodeckiego odsetek zapisów z grupą etymologiczną *rdl* wynosi 87,5% (21 potwierdzeń: CzechEp x11, CzechRozm x9, NiemObr x1), zaś z wariantem uproszczonym 12,5% (3 zapisy: CzechRozm x2, NiemObr x1). Wyniki analizy druków S. Szarffenbergera wskazują na niespełna osiemdziesięcioprocentowy udział poświadczeń z grupą *rdl* (79,4%; 27 potwierdzeń: BiałKaz x1, BierEz x26) i około dwudziestoprocentowy odsetek zapisów z redukcją (20,6%; 7 potwierdzeń: BierEz x7). W przypadku druków krakowskich o nieustalonym wydawcy zapisy z zachowaną grupą etymologiczną stanowią 93,5% (29 przykładów: GórnRozm x28, MWilkHist x1), zaś potwierdzenia z redukcją – 6,5% (2 przykłady: GórnRozm x1, MWilkHist x1).

O pełnej normalizacji w zakresie stosowania wariantu *rdl* można mówić w przypadku druków wydanych przez: Andrysowica, Kobylińskiego, Piotrkowczyka, J. Siebeneichera, M. Siebeneichera i Mik. Szarffenbergera. Jedynie w drukach Andrysowica frekwencja zapisów z niezredukowaną grupą nie osiągnęła 100% (98,2%; 109 poświadczeń: BiałKat

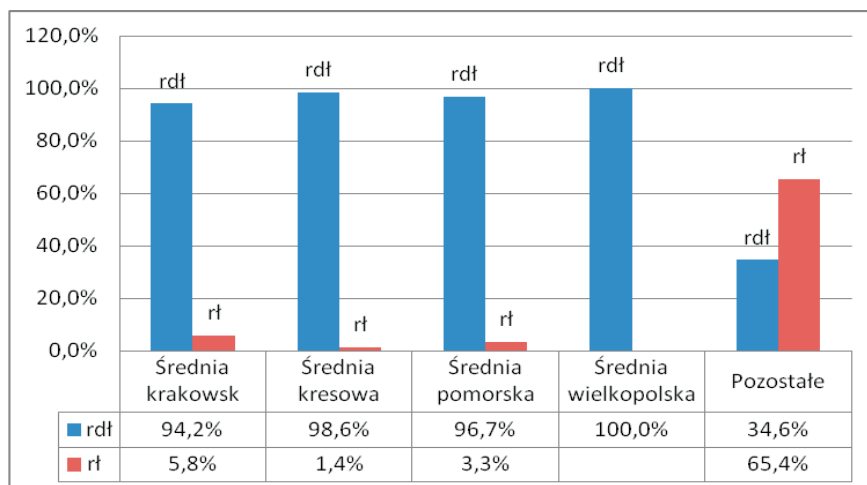

Wykres 46. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania postaci nieuproszczonej bądź uproszczonej grup spółgłoskowej *rdl/rt* w tekście *gardło* w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)

x1, GroicPorz x29, KochZg x1, OrzList x2, OrzQuin x16, OrzRozm x8, SienLek x52; ponadto odnotowano dwa poświadczenia z redukcją: KromRozm I, KromRozm II). W tekstach pozostałych drukarzy: Kobylińskiego (KmitaSpit x11), Piotrkowczyka (GrabowSet x2, LatHar x5, SkarKaz x2, SkarKazSej x1, VotSzl x1, WerKaz x1, WerGość x19, WujNT x4), J. Siebeneichera (GostGosp x6, PowodPr x10), M. Siebeneichera (BielKron x175, BielSat x2, BielSpr x7, GliczKsiąż x4, KochSat x1, LeovPrzep x1) i Mik. Szarffenbergera (HistRzym x4, WujJud x2) stuprocentową dominantę stanowią zapisy nieuproszczone.

3) pozostałe regiony

Porównując średnią krakowską (*rdł* 94,2%) ze średnimi wyznaczonymi dla pozostałych regionów, można zauważyć nieco większy odsetek postaci nieuproszczonych w drukach pozakrakowskich. Waha się on od 96,7% w przypadku przeciętnej pomorskiej, do 100% w przypadku wielkopolskiej. Na tym tle wyróżnia się grupa druków niezakwalifikowanych do żadnego z głównych regionów. Udział procentowy zapisów z wariantem uproszczonym grupy wynosi w ich przypadku 65,4%.

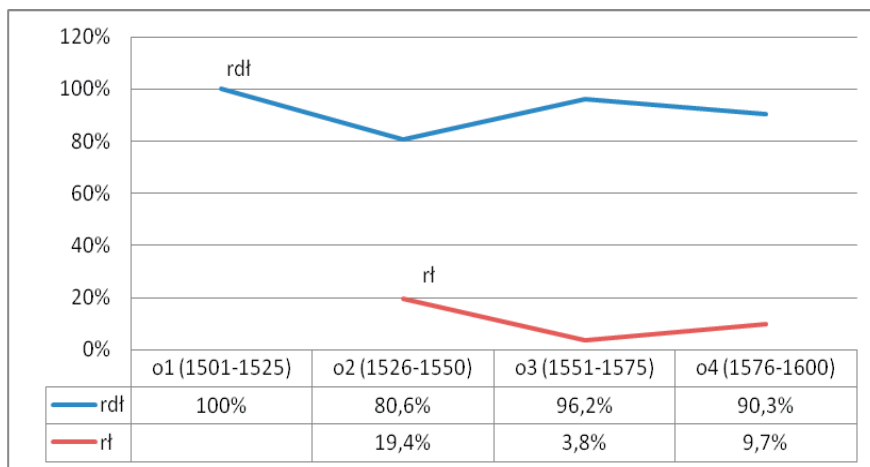

Wykres 47. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi z innych regionów w zakresie stosowania postaci nieuproszczonej bądź uproszczonej grupy spółgłoskowej *rdł/rl* w leksemie *gardło* w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)

Ujęcie diachroniczne – materiał słownikowy

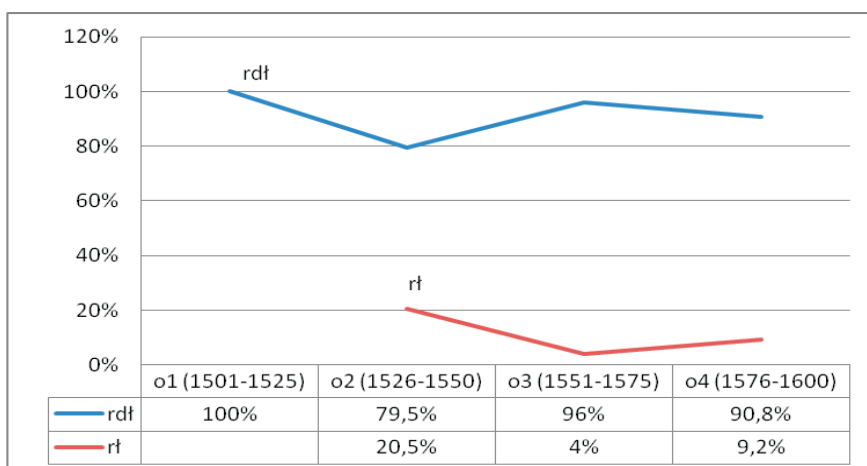
Badając zmiany następujące w czasie, w przypadku średniej ogólnopolskiej można zauważyć, iż po pierwszym podokresie badawczym, w którym zapisy z grupą etymologiczną *rdł* wykazują stuprocentową frekwencję, następuje w o2 osłabienie tendencji do utrzymywania tej zbitki. Odsetek poświadczeń z grupą *rdł* w latach 1526-1550 wynosi 80,6%, zaś z wariantem uproszczonym *rl* – 19,4%. W kolejnym ćwierćwieczu dochodzi do ponownego wzmocnienia tendencji do zachowywania postaci niezredukowanych, które w o3 stanowią 96%. W następnym dwudziestopięcioleciu można jednak zaobserwować kolejne osłabienie – do 90,8%.

W ciągu badanego stulecia trend do utrzymywania grupy *rdł* ulegał wahaniom, jednak w okresach jego osłabień nie została przekroczona granica niepełnej normalizacji (75%).

Wykres 48. Stosowanie wariantów uproszczonego i nieuproszczonego grupy *rdł/rt* w leksemie *gardło* – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska

Wyniki analizy diachronicznej druków krakowskich w znacznym stopniu pokrywają się z wynikami uzyskanymi dla średniej ogólnopolskiej. W pierwszym podokresie badawczym, obejmującym lata 1501-1525, stu procentową frekwencję wykazują zapisy z grupą *rdł*, w o2 następuje spadek do 79,5%. W okresie od roku 1551 do 1575 można zaobserwować ponowny wzrost odsetka zapisów z grupą etymologiczną do 96%, który w ostatnim ćwierćwieczu znów ulega zmniejszeniu do 90,8%.

Wykres 49. Stosowanie wariantów uproszczonego i nieuproszczonego grupy *rdł/rt* w leksemie *gardło* – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska

Material własny a material słownikowy – porównanie wyników analiz

Dominanty wyznaczone dla materiału własnego, jak i słownikowego pokrywają się, wskazując na grupę *rdł*. Różnice dotyczą zaś odsetków poświadczeń. W pierwszym okresie badawczym materiał własny wykazuje większy udział procentowy poświadczeń z redukcją, w drugim natomiast nie zostały zarejestrowane przykłady z uproszczeniem.

Tabela 16. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich

Rodzaj materiału	Grupa	O1	O2
mat. własny	rdł	66,7%	100,0%
	rł	33,3%	
mat. słownikowy	rdł	80,0%	94,2%
	rł	20,0%	5,8%

1.2.3. Grupa *chr/r* (leksem *chrobak/robak*)

W niniejszej części zostaną zaprezentowane wyniki analizy uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grupy *chr* lub jej wariantu uproszczonego *r* w leksemie *chrobak/robak* (**chrobak*ʔ).

Uzasadnienie zjawiska redukcji w obrębie omawianej grupy przedstawia Halina Koneczna: „Najsilniejszą pozycję mają zwykle spółgłoski znajdujące się bezpośrednio przed samogłoską i te w zasadzie nigdy nie giną, z pozostałych nieco dokładniej wymawiamy pierwszą człon zbitki, dlatego dość często zachowują się one dobrze, natomiast środkowe jako najsłabiej artykułowane zwykle zanikają. Inaczej dzieje tylko wtedy, kiedy pierwszy składnik grupy stanowi głoska niedonośna pod względem akustycznym i słaba pod względem artykulacyjnym, a więc *χ* lub *φ* czy *f*. Dlatego to *χ*- zanika w większości gwar polskich po ubezdźwięcznieniu się następującego po niej *w* czy raczej *v*: *fila, fala* [...], a ponadto w ogólnopolskim *robak* < **chrobak*”²⁸⁰.

a) materiał własny

Pierwszy okres badawczy

W pierwszym okresie badawczym pojawiły się dwa zapisy etymologiczne z niezredukowaną grupą spółgłoskową *chr-*, oba w druku Unglera: [FalZioł 101b, 102a]. W O1 wystąpił zaledwie jeden zapis opozycyjny – w tekście wydanym w oficynie Heleny Unglerowej: *robaczki* [CresKs 327]. W pierwszej połowie XVI stulecia dominują więc zapisy etymologiczne, których odsetek wynosi 66,7%. Udział procentowy postaci uproszczonych, zgodnych ze współczesną normą, to 33,3%. Jednak zbyt mała liczba poświadczeń nie pozwala na przedstawienie pewnych wniosków dotyczących uzusu panującego w tym okresie.

Drugi okres badawczy

W drugim okresie badawczym odnotowano również dwa nieuproszczone zapisy, oba w tekście pochodzącym z drukarni Szarfenberga [SienHerb 184b, 378b]. W tym samym

²⁸⁰ H. Koneczna, *ibidem*, s. 178.

druku pojawił się zapis uproszczony *robáctwá* [SienHerb 578]. Udział procentowy zapisów z grupą etymologiczną oraz z redukcją jest taki sam jak w O1 i wynosi 66,7% w przypadku postaci nieuproszczonych oraz 33,3% w przypadku poświadczzeń z uproszczeniem.

b) materiał słownikowy

1) średnia ogólnopolska

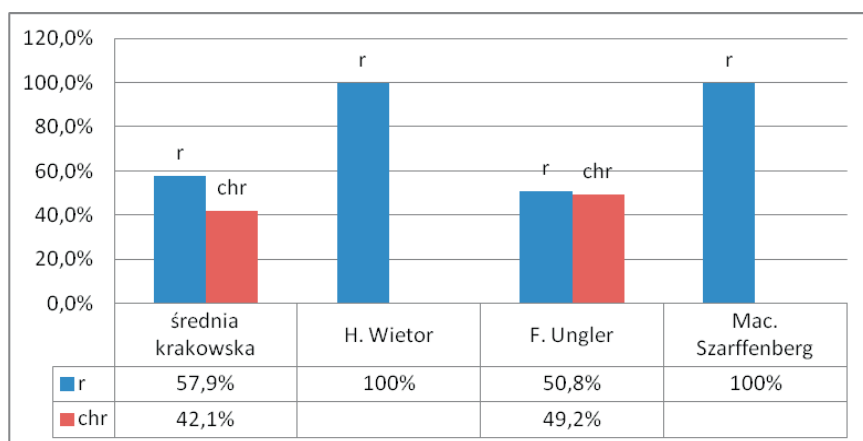
Pierwszy okres badawczy

Z druków wydanych w pierwszej połowie XVI wieku wynotowano łącznie 155 poświadczzeń, w tym 91 z redukcją w obrębie grupy *chr*, co stanowi 58,7%, oraz 64 przykłady z postacią etymologiczną grupy (41,3%). Można zatem stwierdzić, iż zapisy z redukcją wykazują stan wstępnej normalizacji i przeważają nad przykładami z wariantem niezredukowanym grupy.

2) średnia krakowska

Materiał krakowski z pierwszej połowy stulecia obejmuje 152 przykłady. Odsetek poświadczzeń z redukcją wynosi 57,9% (88 potwierdzeń), zaś zapisów z postacią etymologiczną grupy *chr* – 42,1% (64 potwierdzenia). Poziom normalizacji jest taki sam jak w przypadku przeciętnej ogólnopolskiej i wskazuje na wstępną normalizację wariantu uproszczonego.

Średnia regionalna nie odzwierciedla w pełni rozwiązań ortograficznych preferowanych w poszczególnych oficynach w zakresie stosowania wariantu nieuproszczonego bądź uproszczonego. Najbardziej zbliżony do przeciętnej krakowskiej jest uzus panujący w drukach Unglera. Udziały procentowe zapisów z redukcją bądź bez rozkładają się niemalże po połowie i wynoszą 50,8% w przypadku postaci uproszczonych (66 potwierdzeń: FalZioł x58, GłabGad x4, MiechGlab x2, OpecŻyw x1, TarDuch x1) i 49,2% w dla wariantu etymologicznego (64 przykłady: FalZioł x64). W drukach Wietora (13 zapisów: Murm x13) oraz Mac. Szarffenberga (9 potwierdzeń: Mymer 1 x6, RejPs x3) stosowano wyłącznie postać uproszczoną grupy.

Wykres 50. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania wariantu nieuproszczonego bądź uproszczonego grupy *chr/r* w leksemie *chrobak/robak* w poszczególnych drukarniach w pierwszej połowie XVI wieku (materiał słownikowy).

Zatem druki Wiatora i Szarffenberga wykazują stopień pełnej normalizacji w zakresie stosowania wariantu uproszczonego grupy *chr* w leksemie *chrobak* > *robak*, zaś Unglera – wstępnej normalizacji.

3) pozostałe regiony

Z druków pozakrakowskich przeanalizowano teksty wydane w Królewcu. Odnotowano zaledwie trzy poświadczenia, wszystkie z formą współczesną, zredukowaną grupy.

Drugi okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

Z tekstów wydanych w drugiej połowie szesnastego stulecia wynotowano łącznie 182 poświadczenia, w tym 172 z redukcją w obrębie grupy *chr* w leksemie *chrobak*. Przykłady uproszczone stanowią 94,5%, zaś zapisy z etymologiczną postacią grupy – 5,5% (10 potwierdzeń). Zatem poziom normalizacji w zakresie stosowania wariantu uproszczonego osiągnął granicę między niepełną a pełną normalizacją.

2) średnia krakowska

Z druków krakowskich wyekscerpowano 111 poświadczeń, w tym 101 z uproszczoną postacią grupy *chr/r*, co stanowi 91%. Odsetek przykładów z zachowaną grupą *chr* wynosi 9% (10 potwierdzeń). Zapisy z wariantem uproszczonym wykazują więc poziom niepełnej normalizacji.

Średnia regionalna w znacznym stopniu odzwierciedla uzus panujący w poszczególnych oficynach. Najbardziej zbliżony udział procentowy poszczególnych wariantów można zaobserwować w drukach Łazarza Andrysowica, w których zapisy z redukcją stanowią 96,3% (26 potwierdzeń: BiałKat x1, SienLek x25), zaś nieuproszczone – 3,7% (1 przykład: GroicPorz x1). Nieco wyższy odsetek zapisów uproszczonych, wynoszący 97,9% (46 potwierdzeń: LubPs x1, RejAp x4, RejPos x32, RejWiz x3, RejZwierc x5, RejZwierz x1) odnotowano u Wirzbięty. Przykłady z postacią niezredukowaną grupy stanowią tu 2,1% (1 zapis: RejPos x1). W drukach sześciu wydawców: Jana Januszowskiego (4 potwierdzenia: KochPs x3, Oczko x1), Dziedziców Marka Szarffenberga (Leop x4), Kobylińskiego (KmitaSpit x1), Piotrkowczyka (11 przykładów: GrabowSet x3, SkarKaz x1, WerGość x1, WujNT x6), J. Siebeneichera (GostGosp x1) oraz Sternackiego (KlonFlis x1), stuprocentową frekwencję wykazuje wariant zredukowany. W tekście wydanym przez M. Siebeneichera dominuje wprawdzie postać współczesna grupy, jednak odsetek poświadczeń jest niższy i wynosi 71,4% (BielKron x5), zaś zapisów z wariantem etymologicznym – 28,6% (BielKron x2). Z druku pochodzącego z oficyny S. Szarffenbergera wynotowano zaledwie dwa poświadczenia – jedno z uproszczeniem, drugie bez niego. Można zatem mówić o pięćdziesięcioprocentowym udziale obu form. Jedynie u Rodeckiego dominantę stanowią przykłady z zachowaną grupą *chr*. Ich odsetek wynosi 80% (CzechEp x4), zaś poświadczeń z wariantem uproszczonym – 20% (CzechEp x1). Można więc stwierdzić, iż w przypadku druków pochodzących z 8 drukarni: Andrysowica, Januszowskiego, Dziedziców Marka Szarffenberga, Kobylińskiego, Piotrkowczyka, J. Siebeneichera, S. Sternackiego oraz Wirzbięty, wariant uproszczony wykazuje stopień pełnej

Wykres 51. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania postaci nieuproszczonej bądź uproszczonej grupypsółgłoskowej *chr/r* w I połowie XVI wieku (materiał słownikowy)

normalizacji, o wstępnej normalizacji możemy mówić w przypadku tekstu wydanego przez M. Siebeneichera, zaś o braku normy u S. Szarffenbergera. W tekstach wydanych przez Rodeckiego i Mik. Szarffenberga dominują postaci etymologiczne grupy. W druku Rodeckiego osiągnęły one stopień normalizacji niepełnej, zaś u Mik. Szarffenberga – pełnej.

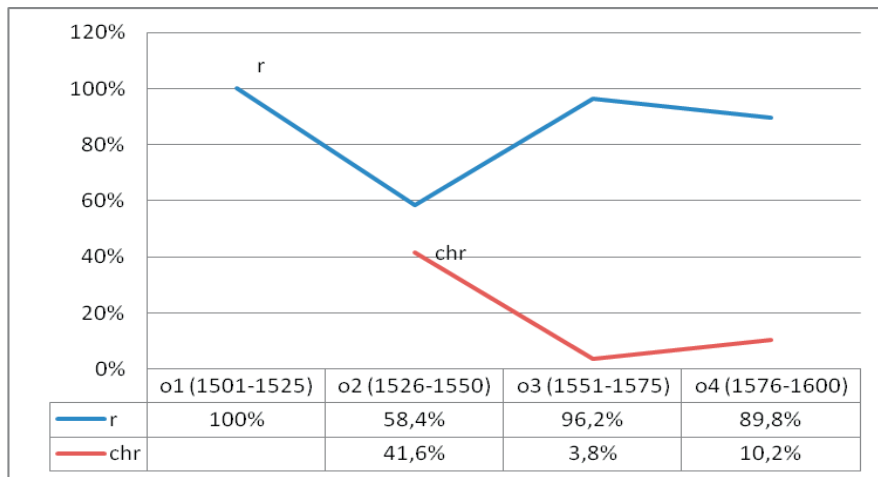
3) pozostałe regiony

W drukach pozakrakowskich – kresowych, królewieckich oraz spoza głównych regionów, stosowano w drugiej połowie wieku wyłącznie postać uproszczoną grupy *chr* w leksemie *chrobak* > *robak*.

Ujęcie diachroniczne – materiał słownikowy

W ujęciu diachronicznym rozwój uzusu ortograficznego w zakresie stosowania wariantu uproszczonego i nieuproszczonego grupy wykazuje spore wahania w ciągu stulecia.

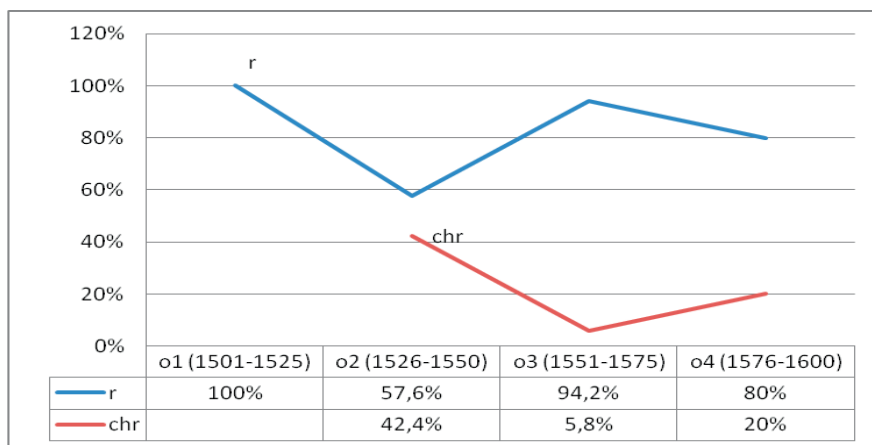
W przypadku średniej ogólnopolskiej w pierwszym podokresie badawczym, obejmującym lata 1501-1525, stu procentową dominantę stanowią zapisy zredukowane grupy. W o2 następuje osłabienie tendencji do upraszczania zbitki *chr*. Odsetek poświadczeń z zachowaną postacią etymologiczną wynosi 41,6%, zaś z uproszczoną – 58,4%. W podokresie trzecim (lata 1551-1575) następuje odwrócenie trendu – udział procentowy zapisów z redukcją wzrasta do 96,2% i tym samym spada odsetek poświadczeń z grupą *chr* do 3,8%. Ostatnie ćwierćwiecze przynosi ponowne, choć nie tak duże, osłabienie tendencji do upraszczania zbitki. Zapisy z redukcją stanowią w tym okresie 89,8%, natomiast z nagłosowym *chr* – 10,2%.

Wykres 52. Stosowanie wariantów uproszczonego i nieuproszczonego grupy *chr/r* w leksemie *chrobak* – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska

Średnia krakowska pokrywa się z ogólnopolską. W o1 stu procentową frekwencję wykazują zapisy z redukcją. W o2 (lata 1526-1550) odsetek poświadczeń z uproszczeniem spada do 57,6%, wzrasta natomiast udział procentowy przykładów z etymologiczną postacią do 42,4%. W kolejnym ćwierćwieczu (1551-1575) ponownie doszło do umocnienia się tendencji do redukcji w grupie *chr* (94,2%), zaś w ostatnim dwudziestopięcioleciu

XVI wieku trend ten znów się osłabił. Zapisy z redukcją stanowią wówczas 80%, zaś nieuproszczone 20%.

Wykres 53. Stosowanie wariantów uproszczonego i nieuproszczonego grupy *chr/r* w leksemie *chrobak* – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska

Material własny a material słownikowy – porównanie wyników analiz

Wyniki analizy materiału własnego, ograniczającego się do 6 poświadczeń, nie pokrywają się z ponad czterdziestokrotnie większym materiałem słownikowym, obejmującym łącznie 263 poświadczenia. Zarówno w O1, jak i w O2 występują inne dominanty.

Tabela 17. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich

Rodzaj materiału	Grupa	O1	O2
mat. własny	r	33,3%	33,3%
	chr	66,7%	66,7%
mat. słownikowy	r	57,9%	91%
	chr	42,1%	9%

1.2.3. Grupa *mń/m* (leksem *sumnienie*)

Obecna postać wyrazu *sumnienie* jest wynikiem przekształceń pierwotnej postaci *sąmnienie* (por. scs. *sōmbnēnīje/sūmbnēnīje* od słow. **sōmbnēti* ‘mieć wątpliwości, wątpić’) polegających na utracie nosowości *q* przed *m*²⁸¹ i redukcji w obrębie grupy spółgłoskowej *mń*.

²⁸¹ [hasło] *sumnienie* [w:] W. Boryś, *ibidem*.

a) materiał własny

W materiale własnym wystąpiły zaledwie trzy poświadczenia omawianego leksemu, w tym jeden w pierwszym okresie badawczym (*fomnyeny* HalAg 70a) i dwa w drugim (*fumnienie* SkarŻywP 999 x2). W obrębie próby tekstu nie pojawiły się przykłady z inną postacią grupy.

Niewielka liczba poświadczeń nie pozwala na przeprowadzenie dogłębnej analizy w zakresie stosowania grupy *mń* i jej wariantów w leksemie *sumnienie*. Można jednak stwierdzić, iż stop procentowa dominanta *mń* była utrzymywana w obu okresach badawczych.

W związku z tym, iż mała liczba poświadczeń nie daje pełnego obrazu, zbadano również materiał słownikowy.

b) materiał słownikowy

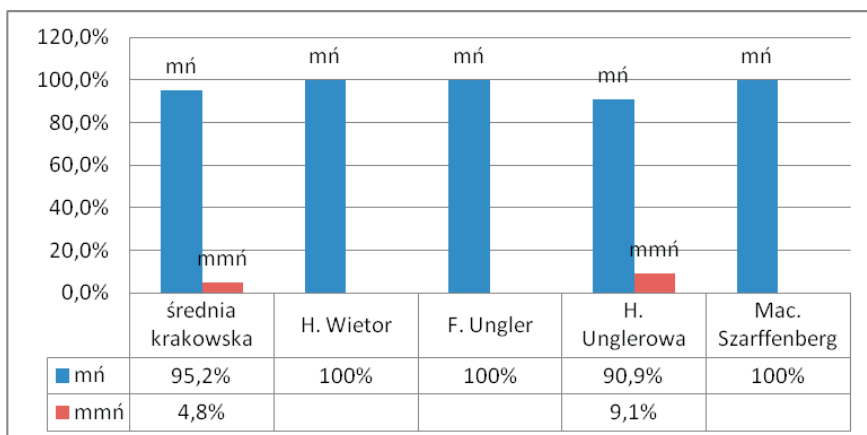
W przypadku leksemu *sumienie* podstawę materiałową stanowiły fiszki znajdujące się w Pracowni Słownika Polszczyzny XVI wieku. Łącznie wynotowano 1061 poświadczeń.

Pierwszy okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

Z druków wydanych w pierwszej połowie XVI wieku wyekscerpowano w sumie 200 poświadczeń, w tym zaledwie 21 z tekstów krakowskich i 179 z królewieckich. Odsetek zapisów z zachowaną grupą *mń* w przypadku średniej krajowej wynosi 97% (194 potwierdzenia) i tym samym wykazuje stopień pełnej normalizacji. Ponadto pojawiły się dwa zapisy bez głoski *m* w grupie (1%), jeden z postacią *mmń* (0,5%) oraz trzy, które mogą być pomyłkami zecera (1,5%).

2) średnia krakowska

Wykres 54. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania wariantów grupy *mń* w wyrazie *sumnienie*, w poszczególnych drukarniach w pierwszej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)

Materiał krakowski obejmuje 21 poświadczeń, w tym 20 z zachowaną grupą *mń*, co stanowi 95,2%. W O1 pojawił się ponadto zapis z grupą *mmń sumnieniu* RejJóz, wynotowany z druku Unglerowej. Zatem w przypadku średniej regionalnej – krakowskiej, stopień pełnej normalizacji w zakresie stosowania grupy *mń* w leksemie *sumnienie* został utrzymany.

Druki Wietora, Unglera i Mac. Szarffenberga wykazują stuprocentową frekwencję w przypadku grupy *mń*, u Unglerowej zaś odsetek zapisów z *mń* wynosi 90,9%, zaś z *mmń* – 9,1%.

3) pozostałe regiony

Z druków pozakrakovskich zbadano teksty wydane w Królewcu, z których wynotowano łącznie 179 poświadczeń. Udział procentowy zapisów z zachowaną grupą *mń* wynosi tu 97,2%, zatem pokrywa się ze średnią ogólnopolską i w niewielkim stopniu różni się od przeciętnej krakowskiej. Pojawiły się tu jeszcze dwa zapisy bez *m*, stanowiące 1,1%. Oba wystąpiły w drukach Weinreicha *fwnięnia* SeklWyzn, *fwnienia* SeklKat. Ponadto wynotowano trzy zapisy, które można traktować jako pomyłki drukarskie (1,7%), wszystkie z tekstu wydanego przez Aujezdeckiego: *Sumiüenie* RejKup, *Snmuienie* RejKup, *Snmnięnie* RejKup.

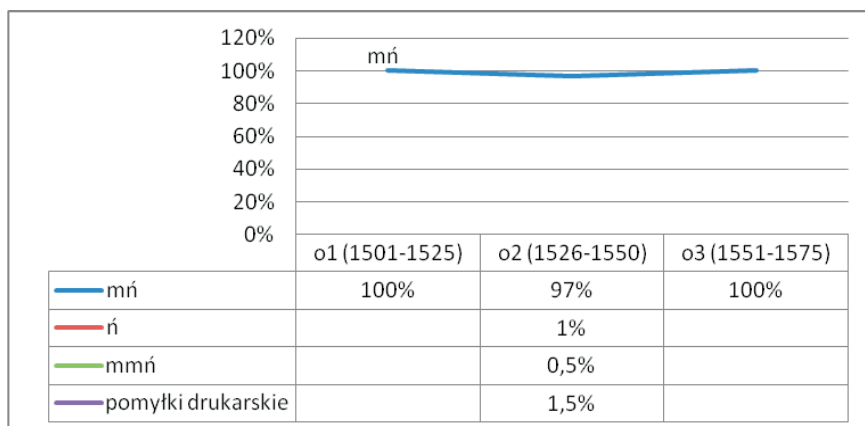
Drugi okres badawczy

1) średnia ogólnopolska i krakowska

Z tekstów wydanych w drugiej połowie stulecia wynotowano łącznie 861 poświadczeń, w tym 684 z druków krakowskich – wszystkie z zachowaną grupą *mń*. Forma ta wykazuje zatem stuprocentową normalizację zarówno w przypadku średniej ogólnopolskiej, jak i krakowskiej.

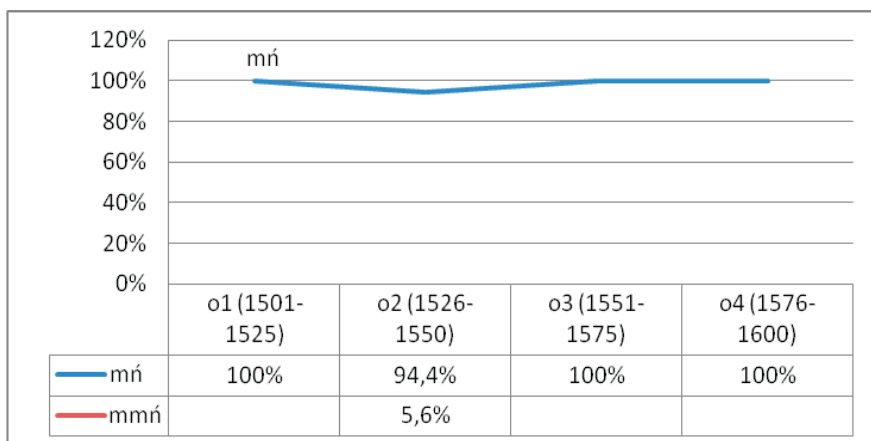
Ujęcie diachroniczne – materiał słownikowy

W przypadku materiału słownikowego, obejmującego ponad tysiąc poświadczeń, analiza diachroniczna wykazała stuprocentową frekwencję grupy *mń* w trzech podokresach – o1, o3, o4. W podokresie drugim, obejmującym lata 1526-1550 odnotowano lekkie osłabienie tendencji do utrzymywania etymologicznej postaci grupy. W przypadku średniej ogólnopolskiej odsetek z *mń* spadł do 97%, zaś w przypadku średniej krakowskiej – do 94,4%.

Wykres 55. Stosowanie grupy *mń* w leksemie *sumnienie* – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska

Należy dodać, iż w przypadku przeciętnej krakowskiej w o2 odsetek poświadczeń z grupą *mń* spadł do poziomu normalizacji niepełnej.

Wykres 56. Stosowanie grupy *mń* w leksemie *sumnienie* – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska

Można zatem stwierdzić, iż w szesnastym stuleciu dominantę wykazującą stopień pełnej normalizacji stanowią zapisy z postacią etymologiczną grupy, a wszelkie odstępstwa mają charakter epizodyczny.

Materiał własny a materiał słownikowy – porównanie wyników analiz

Wyniki analiz obu typów materiałów pokrywają się, wskazując na dominantę grupy *mń*. Obszerny materiał słownikowy umożliwił również ogląd form rzadkich lub przypadkowych, które nie wystąpiły w niewielkim materiale własnym.

1.2.4. Pozostałe grupy spółgłoskowe

W materiale własnym, oprócz szczegółowo omówionych grup spółgłoskowych *chr/r*, *bl/b*, *rđl/rł*, *mń*, wystąpiły również inne zbitki, w obrębie których doszło do uproszczeń. Nie zostały one ujęte w wyżej przedstawionym w szczegółowym opracowaniu, warto je jednak zasygnalizować.

Grupa ść

Odnotowano trzy poświadczenia redukcji głoski wygłosowej w obrębie grupy *ść* w leksemach *szwyqthosz* ('świętość') [HalAg 70a], *czyź* ('czyścić') [HalPow 314] oraz *myloź* ('miłość') [HalPow 313]. Wydaje się też, że w przypadku trzykrotnego zapisu grupy w takiej formie można wykluczyć pomyłkę drukarza, gdyż postaci zredukowane stanowią ponad 27%, choć w *Chrestomatii staropolskiej* zapisy takie opatrzone były symbolem sygnalizującym błąd pisarski lub drukarski²⁸². W tym przypadku dwuelementowy wygłos utworzył z nagłosem rozpoczynającym się na spółgłoskę trudną artykulacyjnie grupę

²⁸² Por. W. Wydra, W.R. Rzepka, *Chrestomatia staropolska. ibidem*, s. np. 313.

złożoną z trzech spółgłosek, więc mogło dochodzić tu do redukcji. Odnotowano łącznie 8 zapisów niezredukowanych grupy, wszystkie w dłuższym tekście, czyli w *Powieści o Papieżu Urbanie*: po dwa leksemu *cziszcz* [HalPow 314 x2] oraz *myloszcz* [HalPow 313 x2]. Ponadto czterokrotnie wystąpił zapis *swiatloszcz* [HalPow 317 x4]. Zatem w przypadku wyrazów *cziszcz* i *myloszcz* zapisy opozycyjne – zredukowane stanowią 33%.

Grupa *ść* była redukowana również w śródgłosie. Odnotowano dwa przykłady redukcji: *myloszy* ('miłości') [HalPow 313] oraz *myloszyy* ('miłości') [HalPow 313]. W badanym druku pojawiły się 4 zapisy tego leksemu w formie niezredukowanej *mylosczy* [HalPow 312, 313], *myloszczy* [HalPow 313 x2]. Formy uproszczone w przypadku tego wyrazu to również 33%. Ogółem w drukach Hallera odnotowano 32 poświadczenia zapisu grupy *ść* w różnych leksemach, zatem w stosunku do nich udział postaci zredukowanych wynosi 5,9%.

Łącznie w drukach z pierwszego okresu badawczego odnotowano 121 poświadczeń grupy w pozycji finalnej *-ść* i 266 poświadczeń grupy w pozycji śródgłosowej: *-ść-*, zatem w ujęciu ogólnym postaci zredukowane stanowią niewielki procent zapisów (2,4% wygłosie i 0,75% w w śródgłosie) i są ograniczone wyłącznie do druków Hallera.

W tekstach z drugiej połowy XVI wieku stosowano nieuproszczone zapisy grupy *ść*.

Ogółem odsetek zapisów z redukcją w grupie *ść* (zarówno w wygłosie, jak i w śródgłosie) w XVI wieku to zaledwie 0,7% (łącznie 5 potwierdzeń), zaś postaci niezredukowanych – 99,3% (łącznie 727 przykładów).

Grupa *ćć*

Kolejny przykład redukcji występujący wyłącznie w pierwszym okresie badawczym to zapis *Nawroćie* [Tob 31], w którego przypadku doszło do redukcji jednego z elementów grupy *ćć*. Jednokrotny zapis pojawił się w druku Scharffenberga. W druku tym wystąpiły dwa poświadczenia, w których geminata ta jest realizowana: *wroccie* [Tob 7] oraz *ćciła* [Tob 26]. Więcej potwierdzeń zawierających *ćć* w O1 nie odnotowano.

Grupa *dn*

W zebranych materiale własnym, zarówno z pierwszego, jak i drugiego okresu badawczego, nie odnotowano postaci uproszczonych grupy *dn*. Postać niezredukowaną *jedno* wyekscerpowano łącznie 25 razy (OpecŻywW 20b, 51b, 101a; FalZioł 201a; CresKs 131, 323, 678; Tob 17; MrowSta 8b, 9b, 18b, 20b, 28b, 30b, 31b; PhilMił 20a, 21b, 41a x2; SienHerb 377b; SkarŻywP 272 x3, 273, 998). Można zatem sądzić, iż jest to wariant najczęstszy. Należy też zwrócić uwagę na fakt, że *Słownik polszczyzny XVI wieku* wykazuje również zapisy uproszczone *jeno*, które stanowią 5,1% (533 przykłady) wszystkich poświadczeń *jedno/jeno/ino* rejestrowanych przez słownik. Najwyższą frekwencję wykazuje forma *jedno*, której odsetek wynosi 94,7% (9848 zapisów), zaś najniższą – *ino* (0,2% – 19 potwierdzeń). Zatem wyniki analizy materiału własnego, wskazujące na dominantę postaci nieuproszczonej, nie odbiegają znacząco od tego, co przedstawia materiał słownikowy. Wyniki te pokrywają się ze stwierdzeniami innych badaczy. Tadeusz Brajerski pisze, że: „Razem z uproszczonymi *jenego jenemu* itp. także i *jeno* występowało we wszystkich dzielnicach Polski, prawdopodobnie obok «lepszego» *jedno*. Zerwawszy wcześniej semantyczny związek z *jeden*, formacja *jeno* zleksykalizowała się i pozostała bez zmiany we wszystkich gwarach, rzadko ujawniając

się w języku pisanim XV i XVI w. Chyba i później nie występowała w nim częściej”²⁸³. Marek Osiewicz, badając wariantywność form *jedno // jeno // ino* w listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku, stwierdził natomiast, iż: „[...] forma *jeno* w I poł. XVI w. charakteryzuje tylko listy pisane przez Małopolan (Jana Tarnowskiego, kasztelana krakowskiego i Spytka Jordana z Zakliczyna). W tekstach tych przeważa jednak *jedno* (71%). Nieuproszczona postać dominuje we wszystkich regionach, wyłączna jest na Mazowszu i w Wielkopolsce”²⁸⁴.

Grupa *bw*

W analizowanym materiale własnym wystąpił tylko jeden zapis ze zredukowaną dwuspółgłoskową grupą *bw*: *obieszszą* [MrowSta 28b]. Ponadto wynotowano 7 poświadczeń różnych leksemów z grupą nieuproszczoną (*obwarowane* PhilMił 41a, *obwiązawszy* CresKs 323, *obwiązować* CresKs 326, *obwinać* FalZioł 205b, *obwinąwszy* SienHerb 379b, *obwłoczy* FalZioł 402b, *obwołać* SkarŻywP 602b). Niewielka liczbą poświadczeń nie daje pełnego obrazu uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grupy *bw/b*.

Na problem uproszczenia tej grupy zwraca uwagę Halina Koneczna: „Bodaj wcześniej jeszcze, bo w prasłowiańskiej epoce, zanika *w* czy *u* w połączeniu z poprzedzającym zwykle prefiksalnemu *b*, [...] w zabytkach staropolskich: *obiesić*, u Orzechowskiego i Szymonowica, *obinąć* – w KGn; *obieżować się* (z 1410r.) : *obwizać się* (z 1399 r.); dziś już tylko *obwiesić*, *obwinać*; zostały w dawnej postaci *obora* (<**ob-wora*), *obłok* (<**obwłok-*), *obietcać* i często jeszcze *obarzanki* (<**obwarzanki*)”²⁸⁵.

Grupa *śc*

Z materiału własnego wynotowano dwa poświadczenia uproszczonej grupy *śc* > *śc* *czyściv* (por. stcz. *čistec*), [HalPow 314 x2]. Zredukowana została głoska środkowojęzykowa *ć* (głoska ta była redukowana również w grupie dwuskładnikowej *śc*). W materiale, zarówno w tekstach z pierwszego okresu, jak i z drugiego okresu badawczego nie wystąpiły zapisy opozycyjne z zachowaną grupą *śc*.

Zauważyć jednak należy, iż w materiale słownikowym bezwzględnie dominuje również forma uproszczona. Słownik wykazuje bowiem wysoki odsetek form zredukowanych *czyśc-*, wynoszący 96,7% (145 poświadczeń), 2% w przypadku wariantu *czyjsc-* (3 potwierdzenia) i zaledwie 1,3% (2 przykłady) w przypadku formy *czyśc-*.

Grupa *zst/st*

W badanym materiale wystąpił również leksem *nierofstawiać* [MrowSta 9a, wyd. Łazarz Andrysowic] z grupą trójspółgłoskową *zst*, w obrębie której doszło najpierw do ubezdźwięcznienia głoski szczelinowej, a następnie do redukcji jednego z elementów ge-

²⁸³ T. Brajerski, *Polskie gwarowe ino*, [w:] T. Brajerski, *O języku polskim dawnym i dzisiejszym*, Lublin 1995, s. 90.

²⁸⁴ M. Osiewicz, *Wariantywność w zakresie nieseryjnych zmian fonetycznych w listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku*, *ibidem*, s. 84.

²⁸⁵ H. Koneczna, *ibidem*, s. 179.

minaty powstałej wskutek upodobnienia. Odnotowano wyłącznie jedno poświadczenie z redukcją, nie pojawiły się zapisy nieuproszczone grupy *zst*.

1.3. Grupa **(s)tbc-* w leksemach *miejsce* oraz *ojciec*

Grupa spółgłoskowa **(s)tbc-* występująca w leksemie **městbce* oraz **otbcb* ulegała przekształceniom w wyniku procesów: upraszczania (redukcji), dyspalatalizacji lub utrzymywania miękkości oraz antycypacji miękkości polegającej na jej wydzieleniu w postaci joty wraz z redukcją jednej z afrykat i dyspalatalizacji pozostałych elementów grupy: *mieście* \geq *miejsce*, *oćca* \geq *ojca*²⁸⁶.

Badania prowadzone przez Tadeusza Skulinę, dotyczące omawianej grupy spółgłoskowej, wskazują na regionalne różnicowanie procesów. Stwierdza on bowiem, że do XV wieku włącznie grupy trójspółgłoskowe (*mieście*) upraszczają się na terenie całego kraju, najsłabiej jednak na Mazowszu. W wieku XVI różnica ta prawdopodobnie zaniknęła²⁸⁷. Badacz zauważa również, że tendencja dyspalatalizacyjna obejmuje Małopolskę i południowo-wschodnią część Wielkopolski²⁸⁸. Jednak – jak informuje dalej – większość omawianych przez niego rzeczowników utrzymywała miękkość aż do XVI wieku, w tym najczęstsze *ociec* i *mieście*, a dialektyczna dyspalatalizacja dotyczyła kilku haseł (*radźca*, *rządźca*, *przykryciec*// *przykryćca*)²⁸⁹.

Odnosząc się zaś do druków z pierwszej połowy szesnastego stulecia, zwraca on uwagę na próby wprowadzenia pisowni odpowiadającej wymowie niepalatalnej, co w szczególności dotyczy leksemu *mieście* i *ociec*. Teksty z drugiej połowy XVI wieku charakteryzuje stabilizacja w tym zakresie i przewaga grup palatalnych²⁹⁰.

Proces polegający na antycypacji miękkości jest również różnicowany pod względem terytorialnym i chronologicznym. Najwcześniej zachodzi w Wielkopolsce (pierwszy przykład formy *rajca* pochodzi z 1428 roku). Natomiast jota najwcześniej pojawia się w rzeczowniku *miejsce*, gdyż w WróbpS i LibMal forma *miejsce* jest wariantem dominującym. W przypadku tekstów mazowieckich pierwszy zapis z jotą pojawił się w 1481 roku (*ociec*), natomiast leksem *mieście* z antycypacją miękkości pochodzi z 1532 roku. Z tekstów małopolskich Skulina wynotował pojedyncze zapisy z jotą pojawiające się od połowy XV wieku²⁹¹.

W niniejszym podrozdziale zaprezentowane zostaną wyniki badań dotyczących kształtowania się uzusu ortograficznego w obrębie kontynuantów grupy **(s)tbc-* w leksemach *miejsce* oraz *ojciec*.

1.3.1. Leksem *miejsce*

a) materiał własny

Łącznie odnotowano 49 poświadczeń rzeczownika *miejsce*, z czego 39 wystąpiło w drukach z pierwszej połowy XVI wieku i 10 w drukach z drugiej połowy stulecia.

²⁸⁶ T. Skulina, *ibidem*, s. 81-92.

²⁸⁷ *Ibidem*, s. 82.

²⁸⁸ *Ibidem*, s. 86-87.

²⁸⁹ *Ibidem*, s. 87.

²⁹⁰ *Ibidem*, s. 87-88.

²⁹¹ *Ibidem*, s. 88-90.

Pierwszy okres badawczy

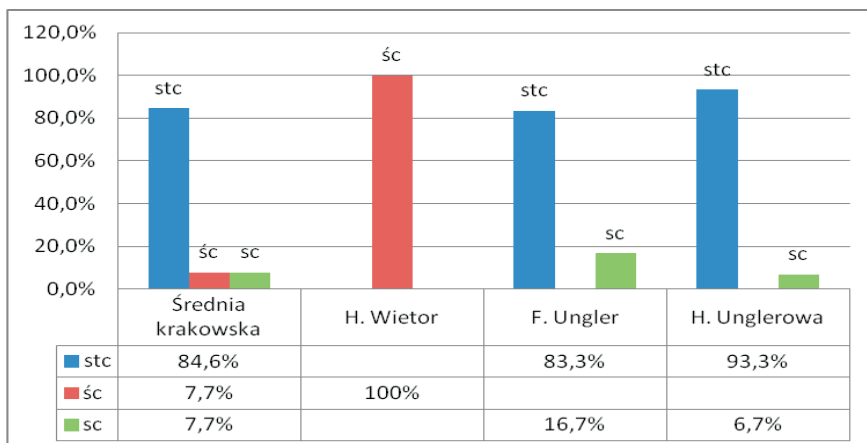
W pierwszym okresie badawczym pojawiły się kontynuanty grupy **(s)tb̄c-* w postaci *stc* – 33 zapisy (FalZioł 200a, 201a, 205b, 402b, 403b, CresKs 132x3, 133 x5, 134 x3, 135 x5, 326, 327 x2, 328 x3, 676, 677, 678, 679 x3). Przykłady z wariantem nieuproszczonym stanowią zatem 84,6% i tym samym dominantę w O1. Dużo mniejszą frekwencję wykazują dwa pozostałe kontynuanty: *śc* oraz *śc*. W obu przypadkach wynotowano po trzy poświadczenia: *śc* (FalZioł 205b, CresKs 134 x2), *śc* (OpecŻyw 101a, 101b, 102b), które stanowią po 7,7%.

Tabela 18. Udział procentowy kontynuantów **(s)tb̄c* w leksemie *miejsce* w O1 (material własny)

Grupa spółgłoskowa	Odsetek poświadczeń
stc	84,6%
śc	7,7%
sc	7,7%

Można zatem stwierdzić, że wyniki badań uzyskanych na niewielkim materiale własnym nie pokrywają się z wynikami uzyskanymi przez Skulinę²⁹².

Badając zaś uzus w zakresie stosowania wariantów omawianej grupy w leksemie *miejsce* w poszczególnych drukarniach, należy stwierdzić, iż w przypadku oficyny Wietora stosowano wyłącznie zapisy z grupą *śc* (3 poświadczenia). W druku pochodzącym z oficyny Unglera dominantę stanowią przykłady z grupą nieuproszczoną *stc*, które osiągają poziom 83,3%. Ponadto odnotowano 16,7% poświadczeń z wariantem *sc* (1 zapis). U Unglerowej również najwyższą frekwencję wykazują przykłady z zachowanym *stc*, które osiągają poziom 93,3% (28 zapisów). Pojawiły się tu także dwa poświadczenia z grupą *sc*, które stanowią 6,7%.

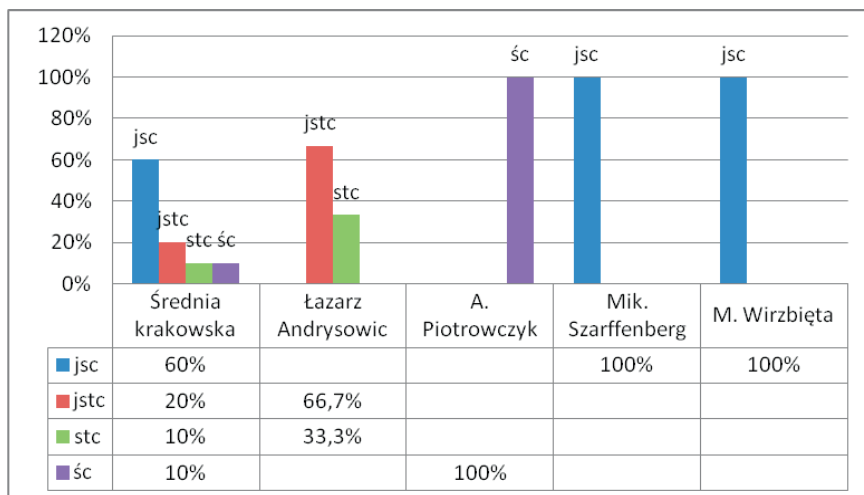
Wykres 57. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania kontynuantów grupy **(s)tb̄c-* w leksemie *miejsce* w pierwszej połowie XVI w. (material własny)

²⁹² Wyjaśnienia dotyczące niezgodności wyników będą przedstawione przy omawianiu materiału słowniowego.

Uzus ortograficzny w zakresie stosowania wariantów omawianej grupy spółgłoskowej w leksemie *miejsce* jest różny u Wietora stosującego *śc* i Unglerów, u których dominantę stanowi wariant nieuproszczony *stc*. Średnia krakowska zaś nie stanowi pełnego odbicia zwyczajów ortograficznych panujących w poszczególnych oficynach.

Drugi okres badawczy

Druga połowa XVI wieku charakteryzuje się większą wariantowością w zakresie stosowania kontynuantów omawianej grupy. Wynotowano bowiem 6 poświadczeń z grupą *jsc*, stanowiące 60% [*SienHerb* 182b, 184, 377b, 378; *PhilMil* 41b], 2 przykłady z wariantem *jstc* – 20% [*MrowSt* 5b, 27a] oraz po jednym zapisie z postacią *śc* – 10% [*SkarŻywP* 27] i *stc* – 10% [*MrowSta* 17b]. Dominantę stanowią zatem forma z jotą – *jsc*.

Wykres 58. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania kontynuantów grupy **(s)tbc-* w leksemie *miejsce* w drugiej połowie XVI w. (materiał własny)

Niewielka liczba poświadczeń nie daje pełnego obrazu sytuacji panującej w omawianym okresie. Porównywanie uzusu panującego w poszczególnych oficynach pokazuje, że rozwiązania stosowane w drukarniach nie pokrywają się z wyznaczoną średnią.

Ujęcie diachroniczne – materiał własny

W związku z niewielką liczbą poświadczeń pochodzących z własnych kwerend źródłowych²⁹³, trudno przedstawić jednoznaczne i pewne wnioski dotyczące zmian w czasie w zakresie stosowania kontynuantów **(s)tbc-* w leksemie *miejsce*. Można jednak zauważyć znaczny spadek liczby poświadczeń w przypadku dominującej w pierwszej połowie XVI wieku formy nieuproszczonej *stc* – z około 85% do 10%. W drugim okresie badawczym przestano też używać wariantu *sc*, który w O1 stanowił 7,7%. Niewielki wzrost frekwencji odnotowano w zakresie stosowania grupy *śc* o około 2%. Ponadto o O2 pojawiły

²⁹³ Przy niewielkiej liczbie poświadczeń i kilku kontynuantach zastosowanie podziału na 4 podokresy obejmujące kolejne ćwierćwiecza nie przyniosło pozytywnego rezultatu.

się zapisy z antycypacją miękkości w postaci joty – *jsc*, które osiągnęły najwyższy, bo sześćdziesięcioprocentowy odsetek użyc. W drugiej połowie stulecia pojawiły się również przykłady z kontynuantem *jstc*, stanowiące 20%.

Tabela 19. Stosowanie kontynuantów grupy *-(s)tbc- w leksemie *miejsce* – ujęcie diachroniczne (materiał własny)

Okres badawczy	Kontynuanty *-(s)tbc				
	<i>stc</i>	<i>śc</i>	<i>sc</i>	<i>jsc</i>	<i>jstc</i>
O1	84,6%	7,7%	7,7%		
O2	10%	10%		60%	20%

a) materiał słownikowy

Na podstawie indeksu do *Słownika polszczyzny XVI wieku* oraz opublikowanego tomu *Słownika polszczyzny XVI wieku* odnotowano łącznie 8638 poświadczeń leksemu *miejsce*.

Pierwszy okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

W drukach z pierwszej połowy XVI wieku pojawiły się 743 poświadczenia omawianego wyrazu, z czego 93,9% (698 zapisów) stanowią przykłady wyekscerpowane z tekstów wydanych w Krakowie. Pozostałe potwierdzenia pochodzą z druków królewieckich (45 przykładów). Na podstawie wszystkich zapisów została wyznaczona średnia ogólnopolska. Dominantę w jej przypadku stanowią zapisy z grupą *stc*, które osiągają pięćdziesięcioprocentowy poziom. Zatem w tekstach drukowanych w pierwszej połowie XVI wieku nie został jeszcze osiągnięty poziom wstępnej normalizacji, o której można mówić dopiero po przekroczeniu 50% (zakres od 51% do 74%). Przykłady z kontynuantem *śc* a. *sc* tworzą mniej liczną grupę (31,9%). Zapisy z grupami *sc* oraz *jsc* nie przekraczają 9% i wynoszą kolejno 8,5% oraz 8,6%. Przykłady z pozostałymi wariantami – *jstc* oraz *śc* charakteryzują się najniższą frekwencją (poniżej jednego procenta).

Tabela 20. Udział procentowy kontynuantów *-(s)tbc w leksemie *miejsce* w O1 (średnia ogólnopolska)

Grupa	Udział procentowy form
<i>stc</i>	50%
<i>śc</i> a. <i>sc</i>	31,9%
<i>sc</i>	8,5%
<i>jsc</i>	8,6%
<i>jstc</i>	0,7%
<i>śc</i>	0,3%

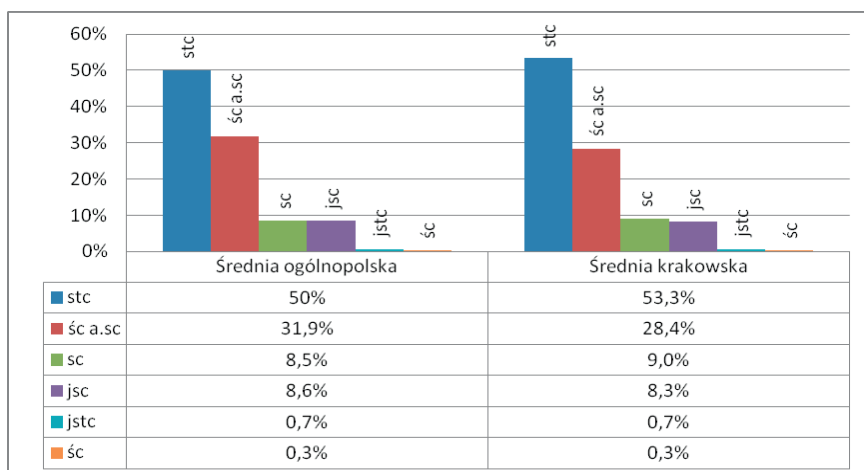
Powyższe wyliczenia nie pokrywają się z ustaleniami Skuliny, który dla druków z pierwszej połowy szesnastego stulecia wyznaczył inne wartości procentowe poszczególnych wariantów. Wynika z nich, że dominantę w pierwszej połowie XVI wieku stanowiła postać uproszczona *sc/śc*, w której przypadku odnotował 152 poświadczenia, co stanowi aż 69% wszystkich zapisów. Wariant nieuproszczony *stc* ma zdecydowanie niższą frekwencję, sięgającą 27,7% (61 poświadczeń). Formy z antycypacją miękkości należą do wyjątków i w przypadku grupy *jsc* osiągają 2,3% (5 poświadczeń), grupa *jstc* zaś 0,9% (2 poświadczenia)²⁹⁴. Różnicę między wyznaczonymi dominantami można wytłumaczyć doбором druków oraz ich liczbą. W prezentowanej pracy materiał z pierwszego okresu badawczego został opracowany na podstawie 29 druków (29 krakowskich oraz 4 królewieckich), natomiast materiał uwzględniony przez Skulinę pochodzi z 19 druków²⁹⁵. Szczególnie istotny jest ujęty w słowniku, a niezakwalifikowany przez badacza, jeden z druków Unglera – *O ziolach y o moczy gich*, autorstwa Stefana Falimirza (Kraków 1534r.). W herbarzu tym odnotowano bowiem najwyższą frekwencję leksemu *miejsce* – łącznie 400 poświadczeń, z czego aż 274 to postaci nieuproszczone z grupą *stc*. W odniesieniu do całości materiału z pierwszego okresu badawczego wszystkie zapisy pochodzące z tego tekstu stanowią aż 54% ogółu poświadczeń, a formy z grupą *stc* 37% wszystkich zapisów z pierwszej połowy XVI wieku. W odniesieniu zaś do wszystkich zapisów zawierających kontynuant *stc*, przykłady z tekstu Falimirza to aż 73,6%. Przeprowadzona symulacja polegająca na ponownym przeliczeniu danych z pominięciem zielnika przybliżyła wyniki do ustaleń Skuliny, a jednocześnie uświadamia, jak pojedynczy tekst może zmienić obraz całości.

2) średnia krakowska

Materiał obejmuje 25 druków pochodzących z 4 oficyn: Wietora, Unglera, H. Unglerowej i Mac. Szarffenberga. Zapisy z grupą *stc* stanowią w drukach krakowskich 53,3% (372 przykłady) i osiągają stan wstępnej normalizacji. Mimo iż granica braku normalizacji została przekroczona, można stwierdzić, że średnia krakowska w znacznym stopniu pokrywa się z ogólnopolską (*stc* 50%), a różnica między nimi wynosi nieco ponad 3%. W przypadku pozostałych wariantów różnice w stosunku do średniej krajowej również są niewielkie. Odnotowano bowiem 198 poświadczeń z grupą *śc a. sc* (28,4%), *sc* – 63 zapisy (9%), *jsc* – 58 (8,3%), *jstc* – 5 (0,7%), *śc* – 2 (0,3%).

²⁹⁴ T. Skulina, *ibidem*, s. 70.

²⁹⁵ Wykaz druków z O1 uwzględnionych przez Skulinę, zawierających omawiany leksem: *BierRaj*, *Rozm Sal z M*, *OpŻyw (Haller)*, *OpŻyw (fragm., Wietor)*, *FortCnR*, *ŻywAl-Eu*, *HistJóz*, *Ps krak*, *TarDuch*, *GlabGad*, *BielŻyw*, *KłosaAlg*, *WróbŻolt*, *RejPs*, *ErazmKs*, *SqdPar*, *RejRozpr*, *SeklWýzn*, *RejJóz*.

Wykres 59. Porównanie średniej ogólnopolskiej ze średnią krakowską w O1 (materiał słownikowy)

Z druków Wietora wyekscerpowano łącznie 21 poświadczeń, w tym 14 z grupą *sc*, które wykazują najwyższą frekwencję i stanowią 66,7% wszystkich zapisów [HistJóz x11, March2 x1, Murm x2]. Po dwa przykłady wynotowano z wariantami *śc a. sc* [March1 x2], *jsc* [Murm x2] oraz *śc* [Murm x2]. Stanowią one po 9,5%. Można zauważyć, że najbardziej niestabilizowaną pisownią i największą liczbą wariantów charakteryzuje się *Dictionarius* Jana Mureliusa z 1528 roku, w którym wystąpiły aż trzy postaci omawianej grupy: *jsc*, *śc*, *sc* (po dwa poświadczenia). W pozostałych tekstach utrzymywano jeden wersję.

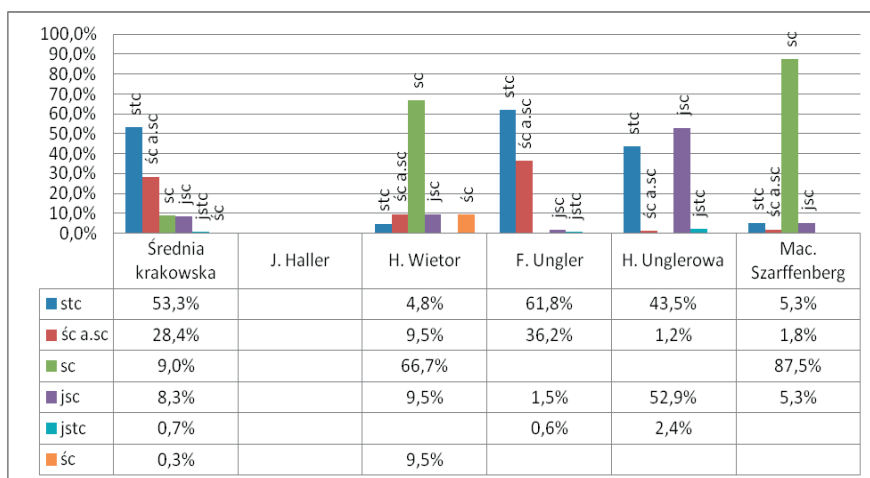
W drukach Unglera pojawiło się najwięcej, bo aż 536 poświadczeń, w tym 331 z grupą *stc* (61,8%) [BielŻyw x9, BielŻywGlab x1, FalZioł x274, GlabGad x27, MiechGlab x20]; *śc a. sc* – 194 przykłady (36,2%) [BielŻyw x5, BierRaj x1, FalZioł x121, GlabGad x3, MiechGlab x1, OpecŻyw x60, OpecŻywPrzedm x1, OpecŻywSandR x1, TarDuch x1]; *jsc* – 8 poświadczeń (1,5%) [BielŻyw x1, FalZioł x4, MiechGlab x3]; *jstc* – 3 (0,6%) [BielŻyw x1, FalZioł x1, GlabGad x1]. Można zatem stwierdzić, że pomimo dość wyraźnej dominacji *stc*, zwyczajnie ortograficzne dotyczące zapisu leksemu *miejsce* nie były w tej drukarni stabilne. Pojawiają się bowiem teksty zawierające wyłącznie postać *śc/sc* (OpŻyw), jak i teksty, w których wystąpiły nawet cztery warianty, z dominującą grupą *stc*. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że najwcześniejsze druki Unglera nie wykazują takiego rozchwiania ortograficznego, które widoczne jest od 1534 roku. Przyczyną takiego stanu może być nawiązanie współpracy z Andrzejem Glaberem, który starał się unikać form z antycypacją miękkości, wprowadzając na ich miejsce formacje z dyspalatną grupą spółgłoskową²⁹⁶.

Druki Unglerowej, z których w sumie wynotowano 85 poświadczeń, również odznaczają się dużą wariantywnością. Najwięcej – 52,9% poświadczeń wynotowano z konty-nuantem *jsc* (45 zapisów) [HistAl x44, WróbŻołt x1]. Nieco mniej, bo 43,5% (37 potwierdzeń) posiada grupę *stc* [HistAl x10, KłosAlg x3, LudWieś x1, RejJóz x9, WróbŻołt x11, WróbŻołtGlab x3]. Ponadto w tekstach wydanych w tej oficynie pojawiły się warianty

²⁹⁶ T. Skulina, *ibidem*, s. 66. Por. też: J. Migdał, *ibidem*, s. 20-21.

śc a. sc (1,2% – 1 poświadczenie) [WróbbŻołt x1] oraz *jstc* (2,4% – 2 przykłady) [HistAl x2]. Należy zwrócić uwagę na fakt, iż 97,8% wszystkich poświadczeń z grupą *jsc* pochodzi z jednego, najmłodszego tekstu, wydanego w 1550 roku, czyli *Historii o żywocie [...] Aleksandra Wielkiego*, natomiast kontynuant *stc*, który ma nieco niższą frekwencję, pojawia się w każdym z wydanych druków. W dwóch wydawnictwach Unglerowej można odnaleźć więcej niż jeden wariant [HistAl oraz WróbbŻołt], w pozostałych występuje wyłącznie *stc*²⁹⁷.

Materiał pochodzący z oficyny Macieja Szarffenberga obejmuje dwa teksty, z których odnotowano łącznie 56 poświadczeń [RejPs x53, RejRozpr x3]. Oba druki charakteryzują się wariantywnością. Dominantę stanowią zapisy z grupą *sc* (87,5%), których łącznie wynotowano 49. Ponadto w drukach Szarffenberga pojawiły się postaci z grupami *stc* (3 poświadczenia [RejPs x1, RejRozpr x2], które stanowią 5,3%, *jsc* [RejPs x3] – 5,3% oraz *śc a. sc* [RejRozpr x1] – 1,8%.

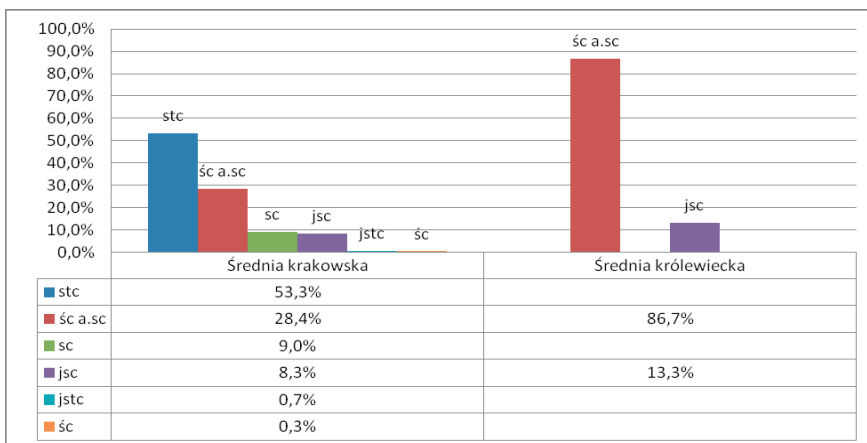
Wykres 60. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania kontynuantów grupy *(s)tbc- w leksemie *miejsce* w pierwszej połowie XVI w. (materiał słownikowy)

Zestawiając średnią krakowską ze średnimi wyznaczonymi dla poszczególnych oficyn, można stwierdzić, iż nie pokrywają się one ze sobą. Z wyjątkiem druków Unglera, wszystkie pozostałe mają inne niż średnia regionalna dominanty – u Wietora oraz Macieja Szarffenberga przeważa *sc*, u Unglerowej *jsc*.

²⁹⁷ Należy zwrócić uwagę na związki Glabera z oficyną Unglera i Unglerowej, który jak podaje J. Migdał: „Był nie tylko współpracownikiem, ale zaliczał się także do grona przyjaciół właścicieli drukarni. Określając sylwetkę Glabera jako wybitnego przedstawiciela środowiska normalizatorów szesnastowiecznej polszczyzny literackiej, koniecznie trzeba zauważyć, że w tej funkcji doceniony już został przez ówczesne grono naukowe Akademii Krakowskiej, które właśnie jemu powierzyło przygotowanie do druku (głównie pod względem językowym), *Żoltarza* Walentego Wróbla”, J. Migdał, *ibidem*, s. 23. Można zatem domniemywać, że opinia Wielkopolanina dla drukarzy była istotna i jego korekty oraz sugestie wyznaczały pewne standardy i zwyczaje stosowane w oficynie Unglerów.

3) pozostałe regiony

Poświadczenia leksemu *miejsce* wystąpiły też w drukach królewieckich. Porównując teksty wydane w Królewcu z drukami krakowskimi, obserwuje się różnice w zakresie dominanty. W dukach pomorskich przeważają poświadczenia z grupą *śc a. sc*, które stanowią 86,7% (39 poświadczeń). Ponadto pojawiły się przykłady z kontynuantem *jsc* – 13,3% (6 potwierdzeń).

Wykres 61. Porównanie średnich krakowskiej i pomorskiej (królewieckiej) w pierwszym okresie badawczym

Drugi okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

Wynotowano łącznie 5451 poświadczeń z druków krakowskich, 1370 z druków kresowych, 98 z tekstów wydanych w Wielkopolsce, 664 z druków pomorskich, w tym 637 z wydawnictw królewieckich i 27 z toruńskich oraz 312 z drukarni pozostałych regionów oraz tekstów niezlokalizowanych. Średnią ogólnopolską wyliczono zatem na podstawie 7895 przykładów. Dominantę w drugim okresie badawczym stanowią zapisy z grupą *jsc*, których w sumie wyekscerpowano 6837 (86,6%). Poświadczenia z pozostałymi wariantami są zdecydowanie mniej liczne. W przypadku grupy *śc* wynotowano 444 poświadczenia (5,6%), *sc* – 289 (3,7%), *jstc* – 99 (1,2%), *śc a. sc* – 94 (1,2%), *stc* – 88 (1,1%). Przykłady z innymi postaciami grupy nie przekraczają jednego procenta.

Tabela 21. Udział procentowy poszczególnych kontynuantów grupy **(s)tb*c- w leksemie *miejsce* w drugiej połowie XVI w. – średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)

Grupa	Odsetek poświadczeń
jsc	86,6%

śc	5,6%
sc	3,7%
jstc	1,2%
śc a.sc	1,2%
stc	1,1%
jśc	0,5%
jsc a. jśc	0,08%
śśc	0,01%

Można zatem stwierdzić, iż w drugiej połowie XVI wieku osiągnięty został stan niepełnej normalizacji w zakresie stosowania wariantu *jsc* w leksemie *miejsce*.

2) średnia krakowska

Materiał wynotowano ze 100 druków pochodzących z 13 wydawnictw: Łazarza Andrysowica, Drukarni Łazarzowej Jana Januszowskiego, Dziedziców Marka Szarffenberga, M. Garwolczyka, W. Kobylińskiego, A. Piotrkowczyka, A. Rodeckiego, J. Siebeneichera, M. Siebeneichera, S. Sternackiego, Mik. Szarffenbergera, S. Szarffenbergera, M. Wirzbięty oraz z czterech druków krakowskich o nieustalonym wydawcy.

W tekstach krakowskich najwyższą frekwencję wykazuje wariant *jsc*, w przypadku którego wynotowano łącznie 4602 poświadczeń, co stanowi 84,4%. W drukach z małopolski pojawił się również inne warianty: *śc* – 411 przykładów (7,5%), *sc* – 200 (3,7%), *jstc* 98 (1,8%), *stc* – 88 (1,6%). Zapisy z pozostałymi kontynuantami grupy **(s)tb̄c-* nie przekraczają jednego procenta.

Tabela 22. Udział procentowy poszczególnych kontynuantów grupy **(s)tb̄c-* w leksemie *miejsce* w drugiej połowie XVI w. – średnia krakowska (materiał słownikowy)

Grupa	Odsetek poświadczeń
<i>jsc</i>	84,4%
śc	7,5%
sc	3,70%
<i>jstc</i>	1,8%
stc	1,6%
śc a.sc	0,3%
jśc	0,6%
jsc a. jśc	0,1%
śśc	0,01%

Porównując zaś średnią ogólnopolską ze średnią krakowską można stwierdzić, że pokrywają się one w znacznym stopniu, a różnice frekwencyjne pomiędzy poszczególnymi wariantami nie przekraczają 3%.

Z druków Łazarza Andrysowica wynotowano łącznie 407 poświadczeń, w tym 167 z grupą *jsc*, która stanowi dominantę (41%) [BiałKat x5, GroicPorz x11, GrzepGeom x11, KromRozmI x6, KromRozmIII x46, MrowPieś x1, OrzList x18, OrzQuin x15, OrzRozm x11, SienLek x15, Strum x28]; *śc* – 43 (10,6%) [BiałKat x41, Strum x2]; *sc* – 12 (2,9%) [KromRozmI x 7, KromRozmIII x4, SienLek x1]; *jstc* – 95 (23,3%) [GroicPorz x76, OrzQuin x1, SienLek x18]; *stc* – 88 (21,6%) [SienLek x88]; *jśc* – 2 (0,5%) [BiałKat x1, OrzRozm x1]. W drukach wydanych przez Łazarza Andrysowica można zauważyć sporą niekonsekwencję. Pomimo tego że w każdym z 11 tekstów pojawia się wariant *jsc*, aż w ośmiu nie jest on jedynym kontynuantem. Różny jest też jego udział procentowy w poszczególnych drukach i waha się od 100% [GrzepGeom, OrzList, MrowPieś] do 12,3% [SienLek]. Ponadto w drugiej połowie XVI wieku wyłącznie Andrysowic stosował wariant *stc*. Należy jednak zaznaczyć, że wszystkie poświadczenia wystąpiły w *Lekarstwach doświadczonych* Siennika. W stosunku do średniej krakowskiej można zauważyć przede wszystkim różnice dotyczące większej frekwencji zapisów z grupami *stc* oraz *jstc* i mniejszą liczbę poświadczeń z wariantem *jsc* (dominanta) u Andrysowica.

Materiał pochodzący z Drukarni Łazarzowej Jana Januszowskiego obejmuje 855 poświadczeń wynotowanych z 27 tekstów. Wyliczoną na podstawie całej produkcji wydawniczej dominantę stanowi grupa *jsc*, która osiąga poziom 94,2% (805 poświadczeń): [GosłCast x6, GórnTroas x14, JanNKar x15, JanNKarKoch x1, KochBr x2, KochCn x2, KochCz x4, KochDz x2, KochFr x2, KochFrag x4, KochJez x5, KochMRot x1, KochPieś 10, KochProp x2, KochPs 28, KochTr x8, KochWr x9, KochWz x2, Oczko x54, OrzJan x9, PudłFr x3, SarnStat x603, SiebRozmyśl x 10, WyprPl x4, ZawJeft x5]. Można zatem stwierdzić, że osiągnięty został stopień pełnej normalizacji. Więcej niż jeden wariant (*jsc*) odnotowano w 7 drukach [JanNKar, JanNkarKoch, KochFr, Oczko, OrzJan, SarnStat, GosłCast]. W dwóch z nich [JanNkarKoch, KochFr] grupa *jsc* nie jest kontynuantem dominującym. Porównując ten stan z wyznaczoną średnią krakowską można stwierdzić, iż dominanty pokrywają się, jednak uzus panujący u Januszowskiego charakteryzuje się większą konsekwencją i systematycznością. Świadczy o tym wyższy niż w przypadku średniej ogólnopolskiej procent form z antycypacją miękkości *jsc*.

Z tekstów wydanych w drukarni Dziedziców Marka Szarffenberga zaledwie jeden został ujęty w *Słowniku polszczyzny XVI wieku – Biblia* Jana Leopoldy. Wynotowano z niej 211 poświadczeń, wśród których dominantę stanowią zapisy z grupą *sc* (70,1%; 148 poświadczeń). W druku tym pojawiły się również kontynuanty: *jsc* – 60 przykładów (28,4%) oraz *jstc* – 3 potwierdzenia (1,4%). W związku z tym, że badania opierają się wyłącznie na jednym tekście, nie dają pełnego obrazu zwyczajów ortograficznych panujących w tej oficynie. Można zjednak zauważyć duże różnice między średnią krakowską, w której dominantą jest *jsc*, a rozwiązaniami ortograficznymi zastosowanymi przez dziedziców Marka Szarffenberga.

W tekstach wydanych przez Garwolczyka (11 poświadczeń: WisznTr x11) oraz Kobylińskiego (9 przykładów: KmitaSpit x4, PaxLiz x5) stosowano wyłącznie wariant z antycypacją miękkości w postaci joty – *jsc*. W obu przypadkach dominanty pokrywają się z dominantą regionalną. Różnica polega na większej, bo stuprocentowej konsekwencji w stosowaniu kontynuantu *jsc*.

Materiał wynotowany z druków Piotrkowczyka obejmuje 860 poświadczeń i pochodzi z 8 druków. Dominantę stanowią tu formy z grupą *jsc*, których wyekscerpowano

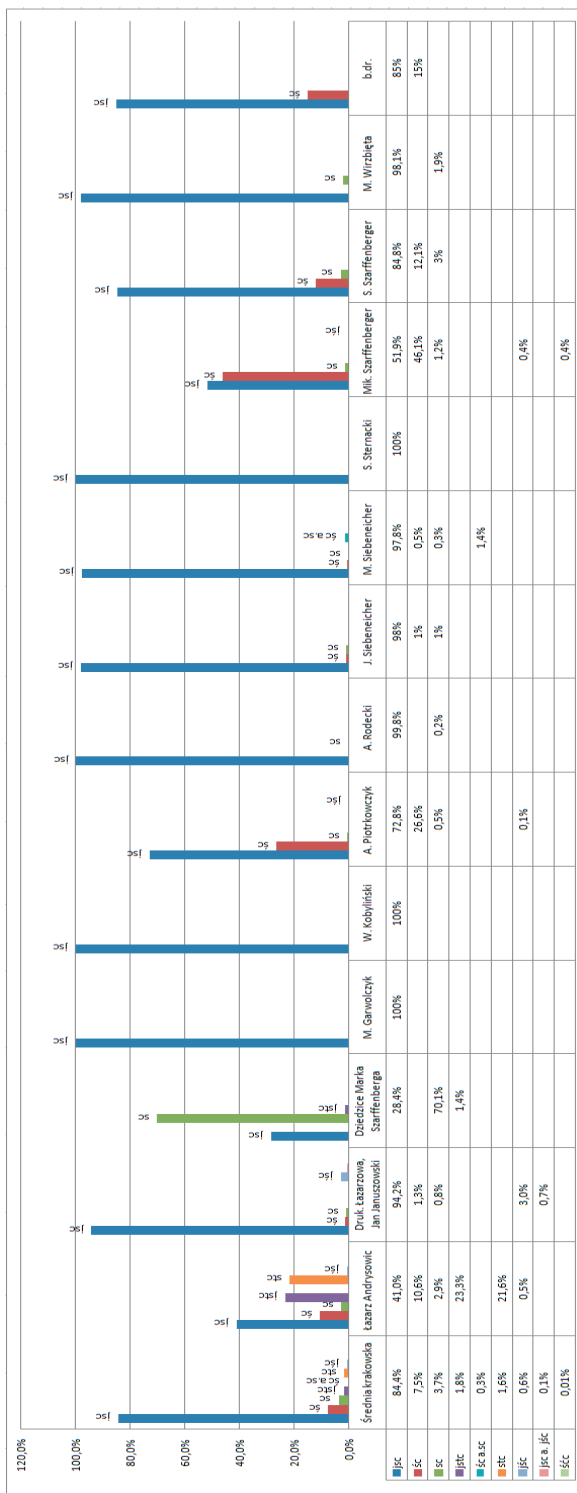
łącznie 626 przykładów – 72,8% [GrabowSet x5, LatHar x5, SkarKaz x130, SkarKazSej x21, VotSzl x8, WujNT x457]. Ponadto pojawiły się warianty: *śc*, stanowiące 26,6% (229 poświadczeń: GrabowSet x19, LatHar x110, SkarKaz x14, WerGość x12, WerKaz x7, WujNT x67), *sc* – 0,5% (4 przykłady: GrabowSet x1, WujNT x3) oraz *jśc* – 0,1% (1 zapis: LatHar x1). Można zatem stwierdzić, że w drukach Piotrkowczyka wariant *jsc* osiągnął stopień wstępnej normalizacji. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż w 4 tekstach przeważa wariant *śc* [GrabowSet, LatHar, WerGość, WerKaz], a w czterech innych – *jsc* [SkarKaz, SkarKazSej, VotSzl, WujNT]. Porównując uzus panujący u Piotrkowczyka z wyznaczoną średnią krakowską można zauważyć wyższą frekwencję grup uproszczonych *śc/sc* i niższą w przypadku grup z *jsc*.

W drukach Rodeckiego (532 poświadczenia), J. Siebeneichera (102 przykłady) oraz M. Siebeneichera (1094 potwierdzenia), prawie stuprocentową dominantę stanowi wariant *jsc*. Zapisy z tym kontynuantem to w przypadku pierwszego z wymienionych drukarzy 99,8% [CzechEp x162, NiemObr x128, CzechRozm x241], drugiego – 98% [BielRozm x2, BielSen x3, Bielsjem x16, GostGosp x37, GostGospSieb x3, GrochKal x3, PowodPr x1] i trzeciego – 97,8% [BielKron x883, Bielspr x156, GliczKsiąż x14, LeovPrzep x11, BielSat x6]. W drukach Sternackiego zaś stosowano wyłącznie postać z antycypacją miękkości w postaci joty (30 poświadczeń: KlonFlis x9, KlonWor x20, ZbylPrzyg x1). W tych czterech drukarniach został więc osiągnięty stopień pełnej normalizacji w zakresie stosowania kontynuantu *jsc* w leksemie *miejsce*.

Materiał pochodzący z oficyny Mikołaja Szarffenbergera obejmuje 4 druki, z których wynotowano łącznie 241 poświadczeń. Dominantę (51,9%; 125 przykładów: HistRzym x32, KuczbKat x57, WujJud x31, WujJudConf x5) stanowią tu zapisy z grupą *jsc*, jednak ich przewaga nad formami uproszczonymi *śc* jest niewielka (46,1%; 111 poświadczeń: KuczbKat x9, WujJud x80, WujJudConf x22). Pojawiły się także grupy *sc* – 1,2% (3 przykłady: HistRzym x1, WujJud x2), *jśc* – 0,4% (1 potwierdzenie: WujJudConf) oraz *śc* – 0,4% (1 przykład: WujJudConf). W dwóch drukach przeważają zapisy z grupą *jsc* [HistRzym, KuczbKat], w dwóch kolejnych z wariantem *śc* [WujJud, WujJudConf]. Można zatem stwierdzić, iż druki Mikołaja Szarffenbergera cechuje brak stabilizacji i normy w zakresie stosowania kontynuantów **(s)tb-* w leksemie *miejsce*. Tym samym różnice względem średniej krakowskiej są spore, szczególnie w przypadku udziału procentowego wariantu *śc*.

Słownik zarejestrował trzy druki wydane przez S. Szarffenbergera, z których wynotowano łącznie 33 poświadczenia. Najwyższą frekwencję wykazuje tu kontynuant *jsc*, który stanowi 84,4% (28 przykładów: BiaKaz x9, BierEz x16, KarnNap x3). Ponadto pojawiły się zapisy z wariantem *śc* – 12,1% (4 potwierdzenia: BiaKaz x1, BierEz x3) oraz z grupą *sc* – 3% (1 poświadczenie BiaKaz x1). Uzus panujący w oficynie S. Szarffenbergera jest zatem w znacznym stopniu zbliżony do średniej regionalnej.

Materiał pochodzący z drukarni Wirzbięty obejmuje 20 tekstów, z których łącznie wynotowano 1026 poświadczeń. Dominantę stanowią tu zapisy z grupą *jsc* (98,1%; 1006 przykładów: BielKom x17, GórnDworz x71, HistHel x8, HistLan x9, KlonKr x2, KochSz x7, KochZuz x4, LeszczRzecz x4, LubPs x76, PaprPan x7, Phil x20, RejAp x113, RejFig x3, RejPos x408, RejWiz x60, RejZwierc x85, RejZwierz x22, RejPospRozpr x20, SarnUzn x64, StryjWjaz x4). Ponadto w drukach Wirzbięty pojawiły się poświadczenia z kontynuantem *sc*, stanowiące 1,9% (20 potwierdzeń: GórnDworz x15, LubPs x4, RejZwierc x1]. Zatem jedynie w trzech drukach pojawiają się obie postacie *jsc* oraz *sc* i w żadnym z nich formy uproszczone nie przeważają nad wariantem z jotą. W stosun-

Wykres 62. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi poszczególnych drukarni w zakresie stosowania kontynuantów grupy *-(s)bc- w leksemie *miejsc* w drugiej połowie XVI wieku (material słownikowy)

ku do średniej krajowej teksty wydane przez Wirzbięte wykazują wyższą konsekwencję w stosowaniu zapisów z *jsc*.

Z 4 druków krakowskich o nieustalonym wydawcy wynotowano łącznie 40 poświadczeń. Dominantę również stanowią zapisy z grupą *jsc* (85%; 34 poświadczenia: Górn-Rozm x23, KmitaPsal x1, MWilkHist x10). Kontynuanty z *śc* pojawiły się w KlonŻal x4 (jest to wyłączny wariant w tym druku) oraz w MWilkHist x2.

Porównując zatem średnią krakowską ze średnimi z poszczególnych drukarni, można zauważyć, że uzus panujący w oficynach nie znajduje pełnego odbicia w wyznaczonej przeciętnej statystycznej.

Podsumowując, należy stwierdzić, że w siedmiu spośród trzynastu drukarni osiągnięto stan pełnej normalizacji w zakresie stosowania kontynuantu *jsc* w leksemie *miejsce*: M. Garwolczyka, W. Kobylińskiego, A. Rodeckiego, J. Siebeneichera, M. Siebeneichera, S. Sternackiego oraz M. Wirzbięte. Stan normalizacji niepełnej wykazują druki z Drukarni Łazarzowej Jana Januszowskiego oraz S. Szarffenbergera. O wstępnej normalizacji można mówić w przypadku tekstów pochodzących z oficyn A. Piotrkowczyka i Mikołaja Szarffenbergera. Brak normy w tym zakresie charakteryzuje zaś druki Łazarza Andryso-wica. Jediną drukarnią, w której przeważa inny niż *jsc* kontynuans omawianej grupy jest drukarnia Dziedziców Marka Szarffenberga. Dominujący tam wariant *sc* osiągnął stopień wstępnej normalizacji.

3) pozostałe regiony

Zestawiając średnią krakowską ze średnimi innych regionów: Kresów, Wielkopolski, Pomorza (Toruń i Królewiec) oraz z pozostałych druków, można stwierdzić, że z wyjątkiem ostatniej grupy (druki pozostałe), we wszystkich regionach zbitka *jsc* ma wyższą frekwencję. W przypadku tekstów kresowych wariant *jsc* stanowi 94,5% (1295 poświadczeń), wielkopolskich – 100% (95 zapisów), królewieckich – 91,5% (583 przykłady), toruńskich – 100% (27 potwierdzeń). Druki niezakwalifikowane do żadnego z wymienionych regionów wykazują zaś 77,8% poświadczeń z grupą *jsc*.

Ujęcie diachroniczne – materiał słownikowy

Obszerny materiał słownikowy pozwolił na wprowadzenie dodatkowego podziału na mniejsze podokresy obejmujące kolejne ćwierćwiecza: o1 – lata 1501-1525, o2 – lata 1526-1550, o3 – 1551-1575 oraz o4 – 1576-1600.

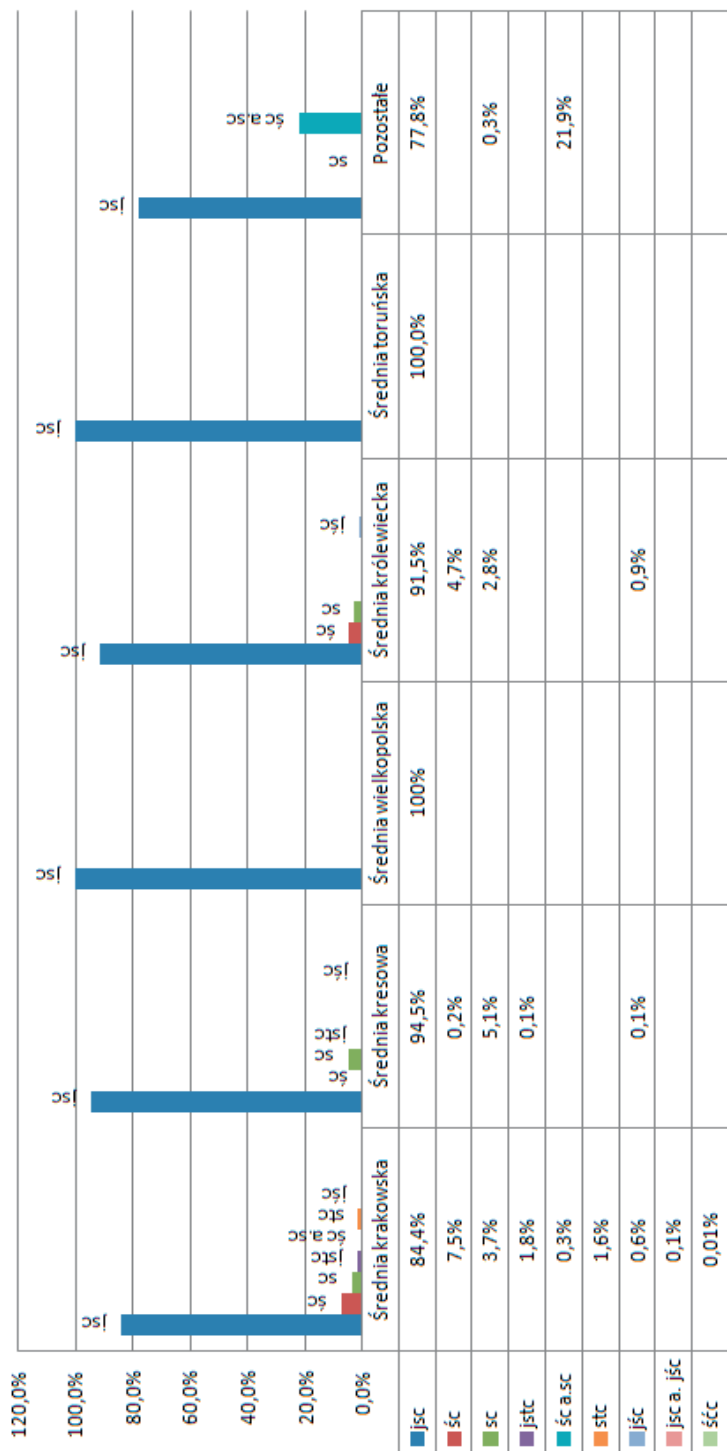
1) średnia ogólnopolska

Wariant *jsc* (*miejsce*)

Pierwsze zapisy z grupa *jsc* pojawiły się w podokresie drugim obejmującym lata 1526-1550, jednak ich odsetek jest niewielki – 0,9%. W kolejnym ćwierćwieczu następuje silny wzrost liczby poświadczeń i umocnienie się tendencji do stosowania zapisów z antycypacją miękkości *jsc*. Udział procentowy zapisów z jotą wynosi w o3 57,4%. W ostatnim ćwierćwieczu następuje osłabienie trendu do poziomu 41,7%.

Wariant *stc* (*miejsce*)

W pierwszym podokresie badawczym zapisy z grupą nieuproszczoną *stc* stanowiły 0,2%, w o2 (lata 1525-1550) nastąpił znaczny wzrost liczby użyc tego wariantu do po-

Wykres 63. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi regionalnymi w zakresie stosowania kontynuantów grupy *(s)łc- w leksemie *miejsc* w drugiej połowie XVI wieku (material słownikowy)

ziomu 80,7%. Od podokresu trzeciego, w którym zapisy ze zbitką *stc* stanowią już 19,1% następuje osłabienie tendencji i w o4 jej zanik.

Wariant *śc (mieśce)*

Wariant ten wykazuje tendencję wzrostową przez całe stulecie – od 0,4% w podokresie drugim, przez poziom 43% w o3 do 56,5% w ostatnim ćwierćwieczu.

Wariant *sc (miesce)*

W latach 1526-1550 odsetek zapisów z kontynuantem *sc* wynosił 18,1%. W następnym podokresie badawczym nastąpiło silne umocnienie się tendencji do stosowania wariantu uproszczonego *sc* – do 75,1%, by w ostatnim ćwierćwieczu gwałtownie spaść do poziomu 6,8%.

Wariant *jstc (miejsce)*

Wariant ten wykazuje najsilniejsze wahania ze wszystkich występujących postaci omawianej grupy. W o2 odsetek jego użycie wyniósł 4,8%, zaś w kolejnym ćwierćwieczu aż 95,2%, później zaś zanika. W o4 nie odnotowano już poświadczeń z *jstc*.

Wariant *jśc (miejsce)*

Pierwsze poświadczenia odnotowano dopiero w podokresie trzecim, obejmującym lata 1551-1575. Udział procentowy form *jśc* wyniósł wówczas 27%, w o4 zaś wzrósł do 73%.

Wariant *ścc (mieśce)*

Zapisy z postacią *ścc* wystąpiły jedynie w o3 wykazując stuprocentową frekwencję.

Wariant *śc a. sc (mieśce a. miesce)*

Jest to wariant najdłużej kontynuowany, obejmujący swym trwaniem całe stulecie. Wykazuje on jednak spore wahania. W o1 jego odsetek użycie wynosi 19,6%, w podokresie drugim następuje wzrost do 51,8%, w latach 1551-1575 odnotowano silny spadek do 4,8%, zaś w ostatnim ćwierćwieczu ponowny wzrost udziału procentowego do 23,8%.

Wariant *jsc a. jśc (miejsce a. miejsce)*

Przykłady zapisu tego wariantu odnotowano wyłącznie w ostatnim ćwierćwieczu, w którym wykazują stuprocentową frekwencję.

2) średnia krakowska

Badając zmiany w czasie w zakresie stosowania kontynuantów **(s)tb-* w leksemie *miejsce* w drukach krakowskich, można stwierdzić, iż w znacznym stopniu średnia regionalna pokrywa się z ogólnopolską.

Wariant *jsc (miejsce)*

W drugim ćwierćwieczu szesnastego stulecia udział procentowy kontynuantu *jsc* wynosił 1,2%, w następnym ćwierćwieczu był już znacznie wyższy i wykazywał 56,8%. W podokresie czwartym odsetek wariantu *jsc* spadł do 41,9%.

Wykres 64. Stosowanie kontynuantów grupy *(s)/bc- w lexemie *miejce* – ujęcie diachroniczne dla całego badanego obszaru (material słownikowy, średnia ogólnopolska)

Wariant *stc* (*miejstce*)

W latach 1501-1525 zapisy z nieuproszczoną postacią grupy stanowiły 0,2%. W kolejnym ćwierćwieczu nastąpił gwałtowny wzrost użyć do 80,7%, zaś w latach 1551-1575 osłabienie tendencji do utrzymywania tej formy. Zapisy z kontynuantem *stc* stanowią w o3 19,1%, a w ostatnim ćwierćwieczu już się nie pojawiają.

Wariant *śc* (*miejsce*)

Również w drukach krakowskich kontynuant *śc* wykazuje tendencję wzrostową. W latach 1526-1550 jego odsetek wynosił 0,5%, w kolejnym ćwierćwieczu już 39%, zaś w ostatnim dwudziestopięcioletnim szesnastego stulecia 60,5%.

Wariant *sc* (*miesce*)

W o2 udział procentowy wariantu uproszczonego *sc* wyniósł 23,9%, w o3 (lata 1551-1575) odnotowano wzrost odsetka do 71,5%, zaś w o4 spadek do zaledwie 4,6%.

Wariant *jstc* (*miejstce*)

Zapisy z kontynuantem *jstc* pojawiły się w dwóch podokresach badawczych. W o2 udział procentowy zapisów z *jstc* wynosił 4,9%, zaś w o3 – 95,1%. Nie odnotowano poświadczeń w ostatnim ćwierćwieczu XVI w.

Wariant *jśc* (*miejście*)

W przypadku grupy *jśc*, poświadczenia również pojawiły się tylko w dwóch podokresach: o3 (lata 1551-1575), w którym odsetek użyć wyniósł 10% oraz o4, w którym nastąpił gwałtowny jego wzrost do 90%.

Wariant *ścć* (*miejście*)

Zapisy z kontynuantem *ścć* odnotowano tylko w okresie obejmującym lata 1551-1575.

Wariant *śc a. sc* (*miejsce a. miesce*)

W o1 odsetek poświadczeń z tym wariantem wynosił 30,5%, w kolejnym ćwierćwieczu wzrósł do 62,4%, zaś w latach 1551-1575 spadł do 7%.

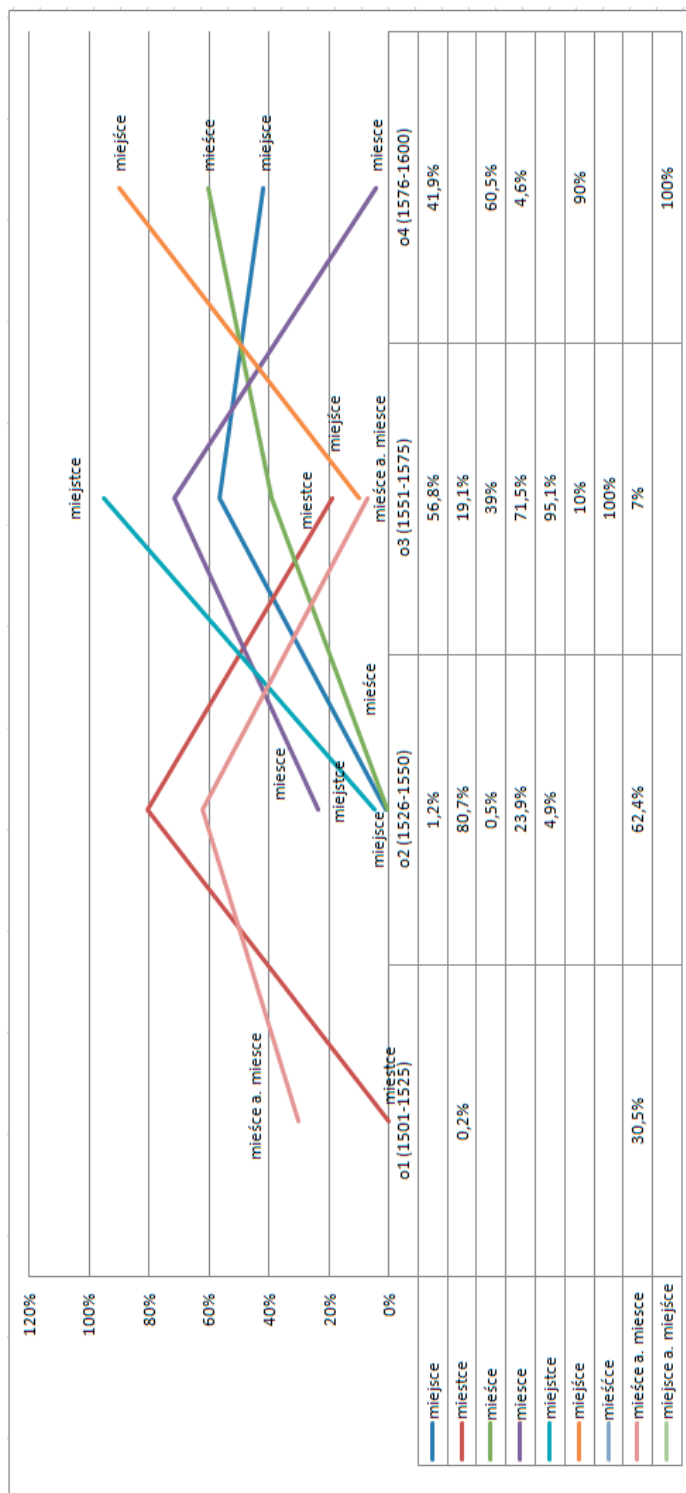
Wariant *jsc a. jśc*

Poświadczenia odnotowano wyłącznie w o4, w którym wykazują stu procentową frekwencję.

Podsumowując, można stwierdzić, iż w XVI wieku, w zakresie kształtowania się uzusu ortograficznego dotyczącego stosowania kontynuantów grupy **(s)tb*- w leksemie *miej*śce działo się bardzo wiele. Szczególnie widoczne jest to od mniej więcej końca lat trzydziestych do połowy lat siedemdziesiątych. Ścierały się ze sobą różne warianty i można zaobserwować znaczne wahania i, co ciekawe, w ujęciu diachronicznym nie wyłoniła się wyraźna dominanta.

Materiał własny a materiał słownikowy – porównanie wyników analiz

Porównując wyniki uzyskane na podstawie materiału słownikowego (druki krakowskie), obejmującego 6140 poświadczeń i ponad wielokrotnie mniejszego materiału własnego, można stwierdzić, że dominanty się pokrywają zarówno w pierwszym, jak i w drugim okresie badawczym. W przypadku pozostałych kontynuantów zauważalne są już

Wykres 65. Stosowanie kontynuantów grupy **-(s)řc-* w leksemie *miejsce* – ujęcie diachroniczne dla druków krakowskich (material słownikowy)

większe różnice między ich udziałem procentowym w obu typach materiału. Materiał wyekscerpowany ze *Słownika polszczyzny XVI wieku* objął też większą liczbę kontynuacji niż mały materiał własny.

Tabela 23. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich

Okres badawczy	Grupa	Materiał własny	Materiał słownikowy
O1	jsc		8,3%
	śc	7,7%	0,3%
	sc	7,7%	9%
	jstc		0,7%
	śc a.sc		28,4%
	stc	84,6%	53,3%
	jśc		
	jsc a. jśc		
	ścc		
O2	jsc	60%	84,4%
	śc	10%	7,5%
	sc		3,7%
	jstc	20%	1,8%
	śc a.sc		0,3%
	stc	10%	1,6%
	jśc		0,6%
	jsc a. jśc		0,1%
	ścc		0,01%

1.3.2. Leksem *ojciec*

Leksem *ojciec* wywodzi się od prasłowiańskiej formy **otbcb*, a współczesna postać mianownika liczby pojedynczej powstała w wyniku wyrównania do tematu przypadków zależnych²⁹⁸.

Materiał słownikowy, na którego podstawie przeprowadzono badania dotyczące rozwoju omawianej grupy spółgłoskowej, ogranicza się do mianownika liczby pojedynczej

²⁹⁸ [hasło] *ojciec* [w:] W. Boryś, *ibidem*, s. 385.

i mnogiej oraz wołacza liczby pojedynczej i mnogiej. Wszystkie te poświadczenia zostały wyekscerpowane z fiszek znajdujących się w Pracowni *Słownika polszczyzny XVI wieku*.

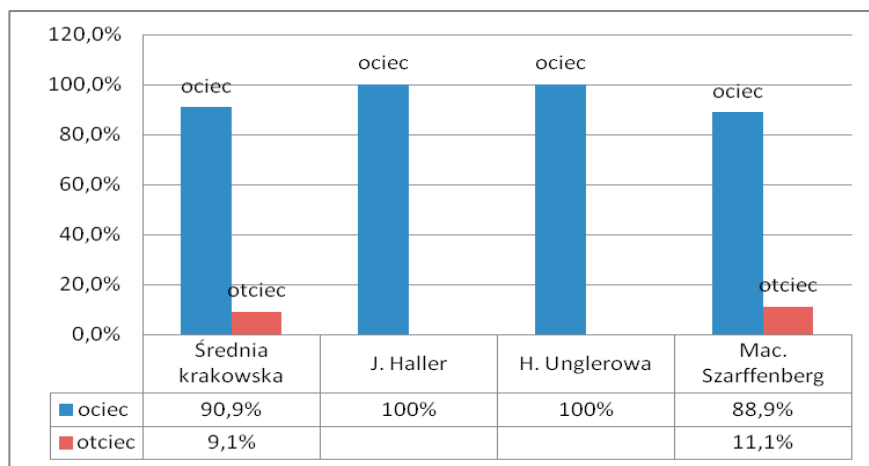
Materiał własny, zebrany bezpośrednio z druków szesnastowiecznych, zostanie – ze względu na niewielką liczbę zapisów – zaprezentowany w całości, z uwzględnieniem wszystkich poświadczonych przypadków gramatycznych.

a) materiał własny

Łącznie odnotowano 58 przykładów, w tym 45 w tekstach wydanych w pierwszym okresie badawczym i zaledwie 13 w drukach z drugiej połowy wieku.

Pierwszy okres badawczy

W mianowniku liczby pojedynczej w pierwszym okresie badawczym wystąpiły dwa warianty omawianego leksemu: z grupą *tć otciec* (1 poświadczenie; Tob 12) oraz forma *ociec*, która pojawiła się dziesięciokrotnie, w tym raz w druku wydany przez Hallera [HalPow 314], 8 razy w tekście pochodzącym z oficyny Macieja Ostrogórskiego (Scharffenberga) [Tob 13, 18, 23, 24, 25, 27 x2, 29] oraz jednokrotnie w druku Unglerowej [CresKs 133]. Można zatem stwierdzić, że dominantą stanowiącą 91% jest postać *ociec*, natomiast wariant z grupą *tć* to jedynie 9%.

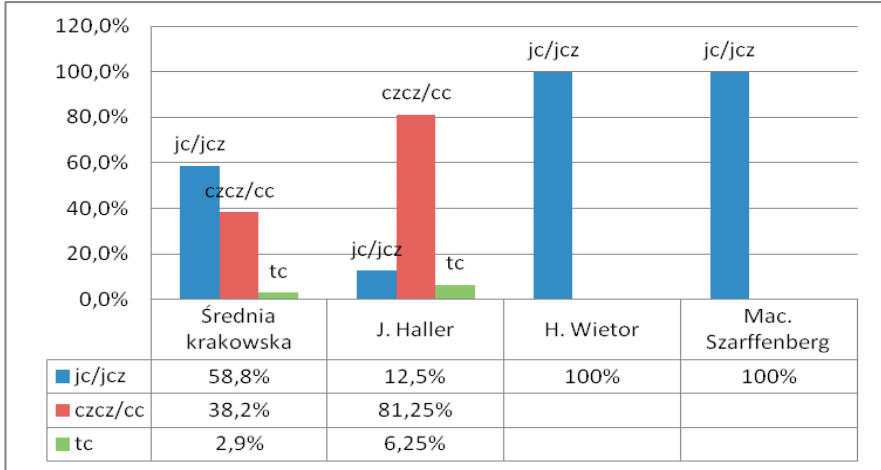

Wykres 66. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania kontynuantów grupy **(s)tbc-* w leksemie *ojciec* w M l.poj. w pierwszej połowie XVIw. (materiał własny)

Najbliższy średniej krakowskiej uzus panował w drukarni Macieja Szarffenberga, gdyż różnice między nimi sprowadzają się do 2%. U Hallera i Unglerowej zaś wystąpił wyłącznie jeden wariant: *ociec*.

Dla pozostałych przypadków wynotowano łącznie 34 poświadczenia, w tym 14 bez antycypacji miękkości – z grupą zapisywaną jako *czcz* 13 przykładów (HalPow 312 x8, 313 x2, 314 x3) oraz *tc* – 1 zapis (HalPocz 317). Z jotą *jc/jcz* pojawiło się zaś 20 poświadczeń (HalAg 17a, 33a; Tob 8, 9, 12, 13 x2, 16, 20, 25, 26, 27, 28x2; OpecŻywW 21a, 21b, 51a, 52a, 102b x2). Można zatem zauważyć przewagę form z antycypacją miękkości

jc/jcz, które stanowią 58,8%, postaci bez joty *czcz/cc* to 38,2%, natomiast *tc* to 2,9%. Największa wariantywność pojawiła się w drukach Hallera, w których odnotowano trzy warianty: *czcz/cc* stanowiące 81,25% (13 poświadczeń), *jc* – 12,5% (2 przykłady) oraz *tc* – 6,25% (1 potwierdzenie). W tekstach wydanych u Wietora i Scharffenberga stosowano konsekwentnie *jc/jcz*.

Wykres 67. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania kontynuantów grupy **(s)tbc-* w leksemie *ojciec* w pozostałych przypadkach gramatycznych, poza mianownikiem l.poj. w pierwszej połowie XVI w. (materiał własny)

Można zatem zauważyć, że uzus ortograficzny panujący w poszczególnych drukarniach nie pokrywa się z wyznaczoną średnią krakowską.

Drugi okres badawczy

W badanym materiale pojawił się wyłącznie jeden zapis mianownika liczby pojedynczej *ociec* (SkarŻywP 273). W pozostałych przypadkach, we wszystkich drukach, ze stu-procentową konsekwencją występuje grupa *jc/jcz*, którą wynotowano dwunastokrotnie: (MrowSta 3b, 5b, 21b, 22a, 34b; SkarŻywP 273 x5, 998, 999).

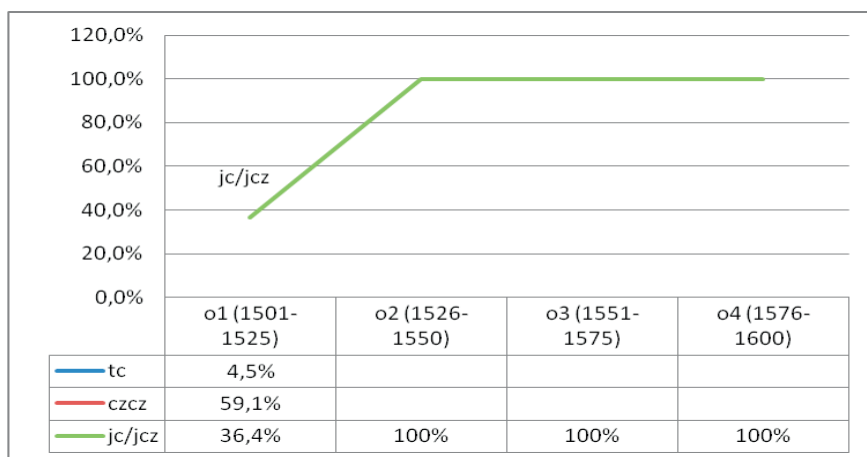
Ujęcie diachroniczne – materiał własny

Niewielka liczba zapisów leksemu *ojciec* w mianowniku liczby pojedynczej (łącznie 12 poświadczeń) nie pozwala na przedstawienie pewnych i miarodajnych wniosków. Można jednak stwierdzić, iż dominantę w obu okresach badawczych stanowiła forma *ociec*: w O1 uzyskując poziom 91,7%, w O2 wzrosła zaś do 100%. W ujęciu bardziej szczegółowym, uwzględniającym podział na cztery dwudziestopięcioletnie podokresy, można zauważyć, iż we wszystkich ćwierćwieczach dominowała postać *ociec*, w o1 wykazywała on stu-procentową frekwencję, w o2 odnotowano spadek odsetka poświadczeń do 90% oraz pojawienie się wariantu *tc* (10%), w o3 poświadczenia nie wystąpiły, zaś w o4 postać *ociec* znów była wyłączna.

Tabela 24. Stosowanie kontynuantów grupy **(s)tbc-* w leksemie *ojciec*, w M l.poj. – ujęcie diachroniczne (materiał własny)

Podokres badawczy	<i>ocieć</i>	<i>otcieć</i>
o1 (1501-1525)	100%	
o2 (1526-1550)	90%	10%
o3 (1551-1575)		
o4 (1576-1600)	100%	

W pozostałych przypadkach gramatycznych, zarówno w drukach z pierwszej połowy szesnastego stulecia, jak i z drugiej, przeważają formy *z jc/jcz*. W O1 jednak stanowi ona zaledwie 58,8% i występuje obok dwóch innych wariantów *czcz* oraz *tc*, które w drugiej połowie wieku już się nie pojawiły. Wyłączną dominantą zaś stała się postać z antycypacją miękkości w postaci joty *jc/jcz*. Wprowadzenie dodatkowego podziału na ćwierćwiecza umożliwiło bardziej szczegółowy ogląd sytuacji. W pierwszym podokresie badawczym, obejmującym lata 1501-1525, wystąpiły trzy kontynuanty grupy **(s)tbc-*: *tc*, którego udział procentowy wyniósł 4,5%, *czcz* (*cc*), stanowiący w tym okresie dominantę i wykazujący 59,1% oraz *jc/jcz* z odsetkiem 36,4% i silną tendencją wzrostową w kolejnym podokresie. W o2, o3 i o4 wariant z antycypacją miękkości *jc/jc* był już wyłącznym kontynuantem omawianej grupy spółgłoskowej

Wykres 68. Stosowanie kontynuantów grupy **(s)tbc-* w leksemie *ojciec*, w pozostałych przypadkach gramatycznych – ujęcie diachroniczne (materiał własny)

a) materiał słownikowy

Materiał słownikowy, ekscerpowany wyłącznie z kartotek wyrazowych (fiszek) obejmuje łącznie 4040 poświadczeń dla leksemu *ojciec*.

Pierwszy okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

Z druków z pierwszej połowy XVI wieku wynotowano łącznie 480 przykładów, z czego 423 pojawiło się w drukach krakowskich (88,1%). Pozostałe poświadczenia zostały wyekscerpowane z tekstów wydanych w Królewcu.

Z całego materiału wynotowano łącznie 180 zapisów leksemu *ojciec* w mianowniku liczby pojedynczej. Dominantą w tym okresie jest postać *ociec*, która pojawiła się w O1 aż 172 razy, co stanowi 95,6%. Wariant ten zatem wykazuje w pierwszej połowie XVI wieku stopień pełnej normalizacji. Drugim wariantem jest postać z grupą *tć*, której odnotowano zaledwie 8 przykładów (4,4%).

Dla pozostałych przypadków wynotowano łącznie 300 poświadczeń, wśród których zdecydowanie przeważają postaci z antycypacją miękkości w postaci joty (łącznie 281 potwierdzeń). Wystąpiło bowiem 216 zapisów z grupą *jc/jcz*, stanowiących 72% wszystkich poświadczeń, 65 przykładów z *jtc/jtcz* – 21,7% oraz 14 zapisów z grupą *tc/tcz* – 4,7% i 5 z wariantem *ćcz* – 1,7%.

Tabela 25. Udział procentowy kontynuantów **(s)tbc* w leksemie *ojciec* w pozostałych przypadkach w O1 – średnia ogólnopolska

Grupa spółgl.	Odsetek poświadczeń
jc/jcz	72%
jtc/jtcz	21,7%
tc/tcz	4,7%
ćcz	1,7%

Wyliczenia te nie odbiegają więc od ustaleń T. Skuliny, który stwierdza, iż pierwsza „(...) połowa XVI wieku jest okresem ostatecznego ustalenia się odmiany *ociec ojca ojcu* itd. Charakterystyczny jest brak znanej z Wielkopolski formy N sg *ojciec*”²⁹⁹.

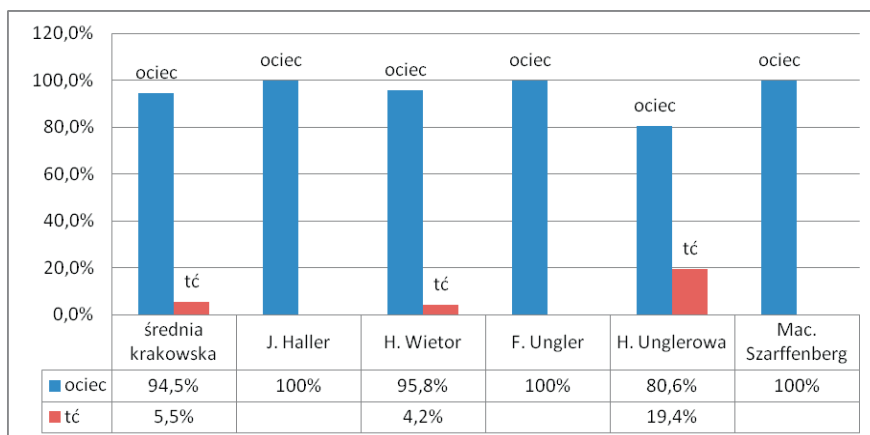
2) średnia krakowska

Materiał obejmuje 17 druków pochodzących z 5 wydawnictw: Hallera, Wietora, Unglera, H. Unglerowej i Macieja Szarffenberga. Wystąpiło łącznie 146 zapisów leksemu *ojciec* w mianowniku liczby pojedynczej, w tym 138 z postacią *ociec*, co stanowi 94,5%. Drugim wariantem jest postać z kontynuantem *tć*, którego wynotowano jedynie 8 przykładów (5,5%). Średnia krakowska nie osiągnęła jeszcze stopnia pełnej normalizacji, jednak do przekroczenia minimalnego progu 95% brakuje jej zaledwie pół procenta.

Większe zróżnicowanie można zauważyć w poszczególnych drukarniach. W tekstach wydanych przez Hallera (PowUrb x1), Unglera (MiechGlab x4, OpecŻyw x61, OpecŻywPrzedm x1, TarDuch x1) oraz Szarffenberga (RejPs x7) ze stuprocentową konse-

²⁹⁹ T. Skulina, *ibidem*, s. 69.

kwencją stosowano wariant *ociec*. U Wietora i Unglerowej występują obie postaci leksemu *ojciec*. Średnia wyliczona na podstawie druków Wietorowych pokrywa w znacznym stopniu ze średnią krakowską i w przypadku kontynuantu *ociec* wynosi 95,8% (23 przykłady: HistJóz x20, March3 x1, Murm x2) oraz 4,2% w przypadku kontynuantu z grupą *tć* (1 poświadczenie – KlerWes x1). Najbardziej zaś od średniej regionalnej odbiegają teksty wydane przez Unglerową, w których odnotowano największy odsetek poświadczeń z *tć*, wynoszący aż 19,4% (7 zapisów: WróbŻołt x7)³⁰⁰. Pojawiło się również 29 zapisów postaci *ociec*, stanowiących 80,6% (HistAl x11, RejJóz x12, WróbŻołt x6).

Wykres 69. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania kontynuantów grupy **(s)tbc-* w leksemie *ojciec* w M l.poj., w pierwszej połowie XVI w. (materiał słownikowy)

Można zatem stwierdzić, że we wszystkich średnich z poszczególnych drukarni formą dominującą jest *ociec*, która w czterech oficynach osiągnęła stan pełnej normalizacji i tylko w jednej – wstępnej normalizacji (H. Unglerowej).

Porównując zaś średnią ogólnopolską z krakowską można zauważyć niewielkie różnice między nimi, wynoszące około 1%:

Tabela 26. Porównanie średniej ogólnopolskiej ze średnią krakowską w leksemie *ojciec* w M l.poj., w pierwszej połowie XVI w. (materiał słownikowy).

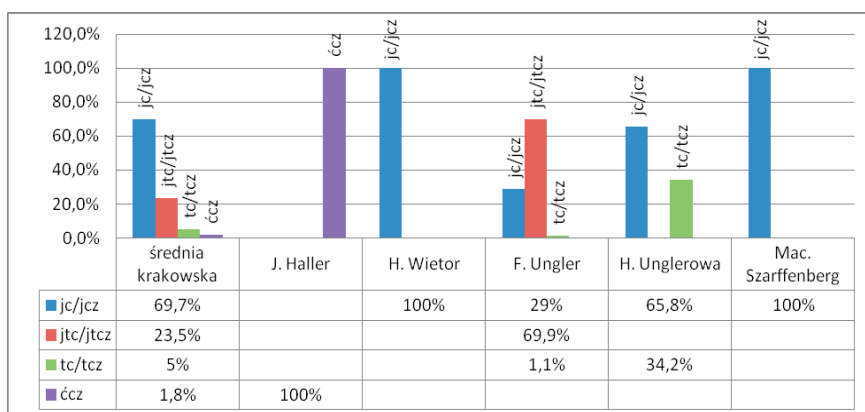
Grupa spółgł.	Średnia ogólnopolska	Średnia krakowska
ociec	95,6%	94,5%
tć	4,4%	5,5%

³⁰⁰ Z *Żoltarza Dawidów* wynotowano również sześć poświadczeń z wariantem *ociec*. Nie można zatem wyznaczyć tu wyraźnej dominacji, a uzus w zakresie stosowania kontynuantów grupy **(s)tbc-* w leksemie *ojciec* jest w tym druku nieustabilizowany (*ociec* 53,8% : *otciec* 46,2%). Liczba przykładów obu wariantów różni się jednym poświadczeniem.

Porównując natomiast przeciętną statystyczną krakowską z pomorską (królewiecką) można zauważyć wyższy, bo stu procentowy odsetek poświadczzeń formy *ociec* (łącznie 34 zapisy) w drukach z Królewca i tym samym brak wariantu z grupą *tć*.

Dla pozostałych przypadków gramatycznych (M l.mn., W l.poj., W l.mn.) wynotowano z druków krakowskich ogółem 277 poświadczzeń leksemu *ojciec*. W średniej regionalnej dominują formy z antycypacją miękkości w postaci *joty*. Najwyższą frekwencję wykazują zapisy z grupą *jc/jcz* (69,7% – 193 przykłady) oraz *jtc/jtcz* (23,5% – 65 potwierdzeń). Zdecydowanie mniej poświadczzeń mają grupy *tc/tcz* (5% – 14 zapisów) i *ćcz* (1,8% – 5 przykładów). Można zatem w przypadku średniej krakowskiej mówić o wstępnej normalizacji w zakresie stosowania kontynuantów grupy **(s)tbc-* w leksemie *ojciec* w M l.mn., W l.poj. i W l.mn.

Uzus panujący w poszczególnych drukarniach wydaje się dość mocno zróżnicowany. U Wietora (HistJóz x2) i Macieja Szarffenberga (RejPs x139) stosowano wyłącznie wariant *jc/jcz*. U Hallera natomiast pojawiły się wyłącznie przykłady z grupą *ćcz* (PowUrb x5). W drukach Unglera pojawiają się zaś trzy kontynuanty: dominujący, stanowiący 69,9% wariant z grupą *jtc/jtcz* (OpecŻyw x65), *jc/jcz* osiągający 29% (27 poświadczzeń: BielŻyw x3, BierRaj x17, FalZioł x1, TarDuch x6) oraz *tc/tcz* (1 zapis: MiechGlab x1 – 1,1%). W tekstach Unglerowej natomiast wystąpiły dwa kontynuanty grupy **(s)tbc-*: stanowiący 65,8% wariant *jc/jcz* (25 poświadczzeń: HistAl x1, RejJóz x24) i *tc/tcz* – 34,2% (13 zapisów: WróbiŻółt x13)³⁰¹.

Wykres 70. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania kontynuantów grupy **(s)tbc-* w leksemie *ojciec* w M l.mn., W l.poj. oraz W l.mn., w pierwszej połowie XVI w. (materiał słownikowy)

Porównując średnią krakowską ze średnimi wyliczonymi dla poszczególnych oficyn, można zauważyć, że żadna z nich nie pokrywa się z przeciętną regionalną, choć w trzech drukarniach: Wietora, Unglerowej i Szarffenberga dominantę stanowią zapisy z grupą *jc/jcz*. (jedynie w drukarni Unglerowej udział procentowy zapisów z *jc/jcz* jest zbliżony do średniej regionalnej). Poziom pełnej normalizacji w zakresie stosowania *jc/jcz* w leksemie

³⁰¹ Zapisy z grupą *tc/tcz* występują w drukach powiązanych z Glaberem (WróbiŻółt, MiechGlab), który unikał stosowania form z antycypacją miękkości i wprowadzał grupę zdyspalatalizowaną *tc* (por. J. Migdał, *ibidem*, s. 62).

ojciec w mianowniku liczby mnogiej oraz wołaczu liczby pojedynczej i mnogiej wykazują druki Wietora i Szarffenberga, natomiast w zakresie stosowania *ćcz* – Hallera. Pozostałe oficyny (Ungler – *jtc/jtez*, Unglerowa *jc/jcz*), a także średnia regionalna (*jc/jcz*) wykazują dopiero stan wstępnej normalizacji.

3) pozostałe regiony

Porównując zaś średnią krakowską ze średnią pomorską (królewiecką) można również dostrzec różnice. Materiał zebrany z dwóch królewieckich drukarni charakteryzuje się bowiem stuprocentową konsekwencją stosowania formy *jc/jcz*.

Drugi okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

Z tekstów wydanych w drugiej połowie XVI wieku wynotowano łącznie 3560 poświadczeń, w tym 2466 z druków krakowskich.

Z całego materiału wynotowano łącznie 2446 zapisów leksemu *ojciec* w mianowniku liczby pojedynczej. Najwyższą frekwencję w drugiej połowie stulecia wykazuje postać *ociec*, która pojawiła się 2343 razy i stanowi 95,8%. Tym samym forma ta osiągnęła stan pełnej normalizacji i stanowi dominantę. Zapisy z antycypacją miękkości w postaci joty stanowią zaledwie 4,2% (103 poświadczenia). Średnia ogólnopolska jest zatem w tym okresie ustabilizowana.

Dla pozostałych przypadków – M l. mn., W l.poj., W l.mn. – wynotowano łącznie 1114 zapisów, w tym 732 z druków krakowskich. We wszystkich poświadczeniach wystąpił wariant *jc/jcz*.

2) średnia krakowska

Materiał obejmuje 72 druki wydane w 13 oficynach (Łazarza Andrysowica, Drukarni Łazarzowej Jana Januszowskiego, Dziedziców Marka Szarffenberga, Garwolczyka, Kobylńskiego, Piotrkowczyka, Rodeckiego, J. Siebeneichera, M. Siebeneichera, Steranciego, Mik. Szarffenberga, S. Szarffenberga i Wirzbięty) oraz dwa teksty o nieustalonym wydawcy.

Odnotowano łącznie 1734 zapisy leksemu *ojciec* w mianowniku liczby pojedynczej, w tym 1631 w formie *ociec*, co stanowi 94,1%. Drugim wariantem jest postać z antycypacją miękkości w postaci joty, która pojawiła się 103 razy (5,9%). Średnia krakowska nie osiągnęła więc stanu pełnej normalizacji, jednak jest ona bliska wartości granicznej (95%).

W poszczególnych drukarniach zwyczaje ortograficzne w tym zakresie przedstawiają się nieco inaczej. U Łazarza Andrysowica dominuje forma *ociec*, która wystąpiła 76 razy (80,9%) w 8 drukach (BiałKat x39, KromRozm I x5, KromRozm II x12, KromRozm III x5, OrzList x1, OrzQuin x5, OrzRozm x7, SienLek x2). Drugim wariantem jest postać z antycypacją miękkości *jć*, która pojawiła się 18 razy (19,1%). Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż wszystkie poświadczenia zostały wyekscerpowane z jednego tekstu (GroicPorz x18). Zatem podobnie jak w przypadku średniej krakowskiej forma *ociec* osiągnęła tu stopień niepełnej normalizacji.

Odmienność uzus panuje u Januszowskiego. Dominuje u niego forma z antycypacją miękkości w postaci joty, która stanowi aż 82,5% i wykazuje stopień niepełnej normalizacji (85 poświadczeń: GosłCast x1, GórnTroas x15, JanNKar x1, KochAp x1, KochEpit x2, KochFrag x3, KochMRot x2, KochPieś x3, KochPs x1, KochWz x3, OrzJan x2, SarnStat x45, SiebRozmyśl x3, ZawJeft x3). Postać *ociec* jest u Januszowskiego wariantem recesywnym osiągniętym 17,5% (18 przykładów: JanNKar x1, KochEpit x1, KochFr x2, KochJez x3, KochMuza x1, KochPs x2, KochTr x4, KochWr x1, SarnStat x1, SiebRozmyśl x1, ZawJeft x1). Badając zaś rozwiązania ortograficzne zastosowane w poszczególnych drukach, można zauważyć jednak pewien chaos i brak stabilizacji w zakresie stosowania obu kontynuantów. W ośmiu drukach (na 19) występuje wyłącznie wariant *jc* (GosłCast, GórnTroas, KochAp, KochFrag, KochMRot, KochPieś, KochWz, OrzJan), w sześciu obie formy *ojciec* : *ociec* (JanNKar 1:1, KochEpit 2:1, KochPs 1:2, SarnStat 45:1, SiebRozmyśl 3:1, ZawJeft 3:1), w pięciu tekstach zaś występuje wyłącznie postać *ociec* (KochFr, KochJez, KochMuza, KochTr, KochWr).

W pozostałych oficynach: Dziedziców Marka Szarffenberga (Leop x39), Garwolczyka (WisznTr x2), Kobylińskiego (PaxLiz x1), Piotrkowczyka (GrabowSet x13, LatHar x38, SkarKaz x56, SkarKazSej x7, WerGość x5, WujNT x217), Rodeckiego (CzechEp x129, CZechRozm x103, NiemObr x47), J. Siebeneichera (BielRozm x3, GostGosp x3, GrochKal x1, PowodPr x4), M. Siebeneichera (BielKron x184, GliczKsiąż x119, LeovPrzep x1), Sternackiego (KlonWor x6, ZbylPrzyg x1), Mik. Szarffenbergera (HistRzym x58, KuczbKat x16, WujJud x14, WujJudConf x1), S. Szarffenbergera (BiałKaz x8, BierEz x6, KarnNap x2), Wirzbięty (BielKom x16, GórnDworz x13, HistLan x13, KlonKr x6, KochSz x1, LubPs x9, PaprPan x7, Phil x2, RejAp x23, RejFig x2, RejPos x239, RejPosWstaw x2, RejWiz x8, RejZwierc x30, RejZwierz x2, SarnUzn x69), oraz w obu drukach o nieznanym wydawcy (GórnRozm x9, MWilkHist x2) stosowano ze stuprocentową konsekwencją postać *ociec*.

Można zatem zauważyć, że wyznaczona średnia krakowska nie odzwierciedla w pełni zwyczajów w zakresie rozwiązań ortograficznych stosowanych w poszczególnych wydawnictwach, gdyż w większości z nich stosowano wyłącznie postać *ociec*. Różnica jednak między nimi a przeciętną statystyczną sprowadza się do 5,9%. Większe różnice można zauważyć u Andrysowica, a największą rozbieżność względem średniej obserwuje się u jego spadkobiercy – Jana Januszowskiego.

Dla pozostałych przypadków gramatycznych (M l.mn., W l.poj., W l.mn.) wynotowano z druków krakowskich ogółem 732 poświadczenia. We wszystkich drukarniach stosowano ze stuprocentową konsekwencją grupę *jc/jcz*, która w drugiej połowie XVI wieku osiągnęła poziom pełnej normalizacji: Łazarza Andrysowica (BiałKat x4, KochZg x1, KromRozm I x5, KromRozm II x3, KromRozm III x3, MrowPieś x1, OrzList x1, OrzQuin x1, OrzRozm x2), Drukarni Łazarzowej Jana Januszowskiego (KochEpit x1, KochFr x1, KochPieś x3, KochPs x12, KochTr x1, SarnStat x19, SiebRozmyśl x9, ZawJeft x6), Dziedziców Marka Szarffenberga (Leop x43), Piotrkowczyka (GrabowSet x66, LatHar x176, SkarKaz x22, SkarKazSej x8, WerKaz x1, WujNT x81), Rodeckiego (CzechEp x15, CzechRozm x12, NiemObr x20), J. Siebeneichera (BielRozm x2, GostGosp x1, GrochKal x4), M. Siebeneichera (BielKron x42, BielSat x1, BielSpr x1, GliczKsiąż x14, LeovPrzep x1), Sternackiego (KlonWor x2), MikSzarffenbergera (HistRzym x5, KuczbKat x16, WujJud x10), S. Szarffenbergera (BiałKaz x1, BierEz x2, KarnNap x2), Wirzbięty (BielKom x1, GórnDworz x4, HistHel x1, HistLan x13, LubPs x14, RejAp x3, RejPos x39, RejPosWstaw x2, RejRozpr x1, RejZwierc x4, RejZwierz x1, SarnUzn x1). Również

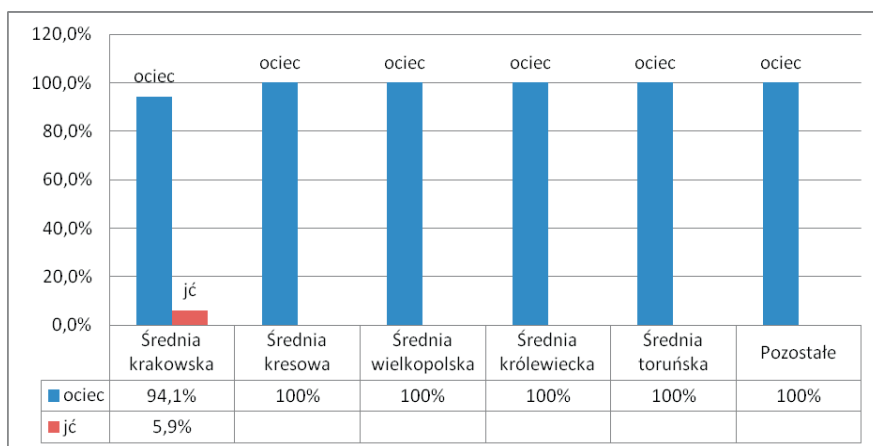

Wykres 71. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania kontynuantów grupy **(s)/bc-* w leksemie *ojciec* w M I poj., w drugiej połowie XVI w. (materiał słownikowy)

w drukach krakowskich o nieustalonym wydawcy bezwzględnie dominantę stanowi grupa *jc/jcz* (GórnoRożm x1, KmitaPsal x3, MWilKHist x6).

3) pozostałe regiony

Porównanie przeciętnej krakowskiej ze średnimi z pozostałych regionów pokazuje różnice międzyregionalne sięgające około sześciu procent (5,9%), co spowodowane jest stu procentową frekwencją wariantu *ociec* w drukarniach pozakrakowskich.

Wykres 72. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi regionalnymi w zakresie stosowania kontynuantów grupy *(s)tbc- w leksemie *ojciec* w M l.poj. w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)

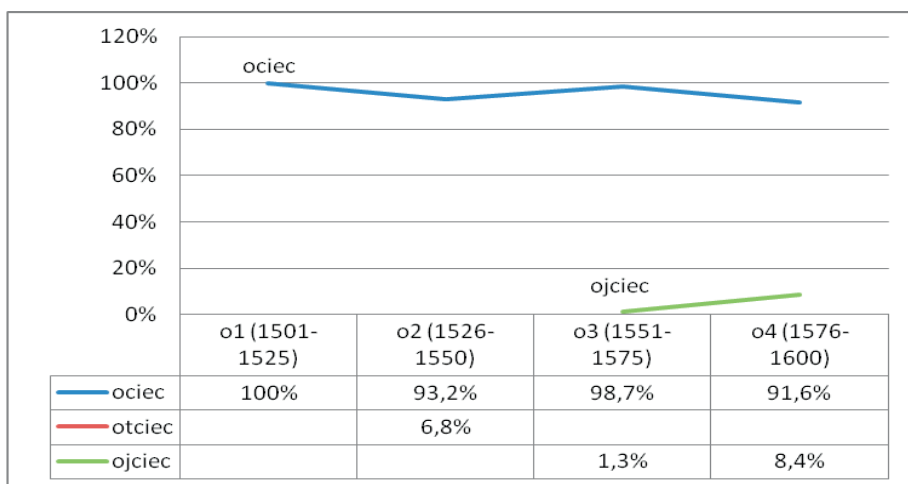
W pozostałych przypadkach gramatycznych we wszystkich regionach stosowano ze stu procentową konsekwencją zapisy z grupą *jc/jcz*.

Ujęcie diachroniczne – materiał słownikowy

1) średnia ogólnopolska

– mianownik liczby pojedynczej

Dominantę przez całe stulecie stanowią zapisy postaci *ociec*. Można jednak zaobserwować tu niewielkie wahania. W o1 wykazuje ona stu procentową frekwencję, w drugim ćwierćwieczu nastąpiło nieznaczne osłabienie tendencji do utrzymywania formy *ociec* – do 93,2%, w latach 1551-1575 nastąpił ponowny wzrost odsetka poświadczeń do 98,7%, zaś w ostatnim dwudziestopięcioleciu XVI wieku nastąpiło kolejne osłabienie trendu. Zapisy z postacią *ociec* stanowiły wówczas 91,6%. Od podokresu trzeciego wariant z antycypacją miękkości w postaci joty wykazuje tendencję wzrostową. W o3 udział procentowy zapisów z *jc* wyniósł 1,3%, zaś w o4 8,4%.

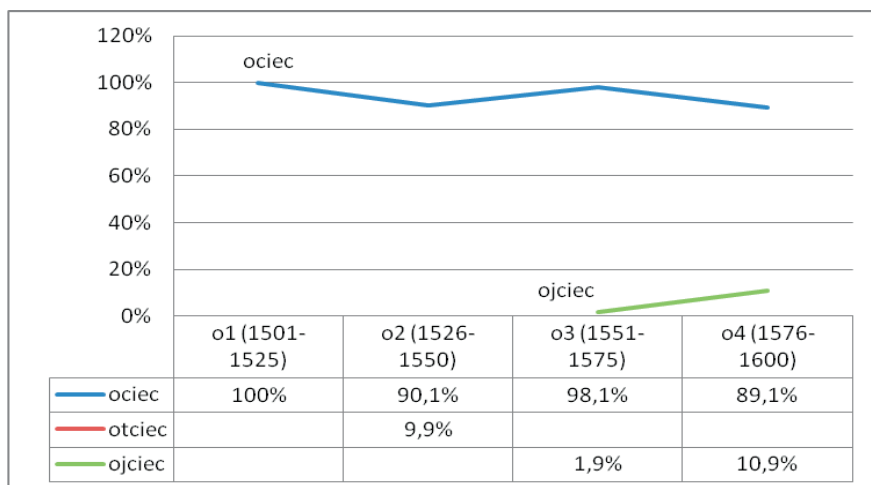

Wykres 73. Stosowanie kontynuantów grupy **(s)tbc-* w leksemie *ojciec*, w M l.poj. – ujęcie diachroniczne dla całego badanego obszaru (materiał słownikowy)

2) średnia krakowska

– mianownik liczby pojedynczej

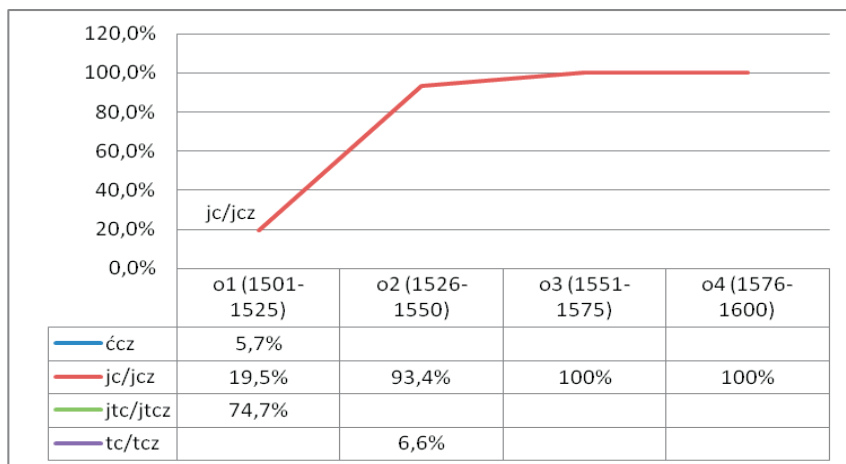
Podobnie jak w przypadku średniej ogólnopolskiej, w mianowniku liczby pojedynczej można wyróżnić dla całego stulecia wyraźną dominantę postaci *ociec*. W o1 jest jedynym wariantem, w o2 nastąpił spadek odsetka poświadczeń do 90,1%, by w kolejnym ćwierćwieczu wzrosnąć do 98,1%. W o4 odnotowano największe osłabienie tendencji do utrzymywania postaci *ociec* – do 89,1%. W latach 1551-1575 pojawiły się zapisy z antycypacją miękkości w postaci joty, które w tym okresie stanowiły 1,9%. W ostatnim ćwierćwieczu odnotowano ich wzrost do 10,9%.

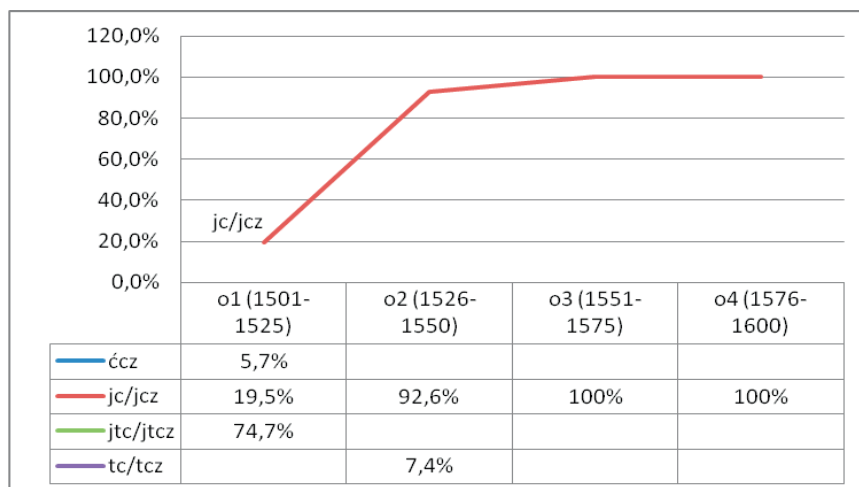
Wykres 74 Stosowanie kontynuantów grupy **(s)tbc-* w leksemie *ojciec*, w M l.poj. – ujęcie diachroniczne dla druków krakowskich (materiał słownikowy)

– pozostałe przypadki gramatyczne

Zarówno w przypadku średniej ogólnopolskiej, jak i regionalnej – krakowskiej występuje od drugiej ćwierci wieku wyraźna dominanta postaci z antycypacją miękkości w postaci joty – *jc*. Jedynie w o1 udział procentowy wariantów jest inny (identyczny jednak w średniej ogólnopolskiej i krakowskiej), wskazujący na dominantę postaci *jtc/jtcz* (74,7%). Ponadto w okresie tym pojawiły się kontynuanty *jc/jcz* (19,5%) oraz *ćcz* (5,7%).

Wykres 75. Stosowanie kontynuantów grupy **(s)tbc-* w leksemie *ojciec*, w pozostałych przypadkach gramatycznych – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)

Wykres 76. Stosowanie kontynuantów grupy **(s)tbc-* w leksemie *ojciec*, w pozostałych przypadkach gramatycznych – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał słownikowy)

Material własny a material słownikowy – porównanie wyników analiz

Porównując wyniki dotyczące mianownika liczby pojedynczej uzyskane na podstawie materiału słownikowego (druki krakowskie) z pierwszej połowy XVI w., obejmujące łącznie 146 poświadczeń, oraz własnego z O1, zawierającego tylko 11 przykładów, można dojść do podobnych wniosków. Oba typy materiału pozwalają wyznaczyć ponad dziewięćdziesięcioprocentową dominantę postaci *ociec*. Różnice między nimi sprowadzają się do 3,6%. Niestety, ze względu na występujące w materiale własnym tylko jedno poświadczenie leksemu *ociec* w drugim okresie badawczym, nie można przeprowadzić w pełni wiarygodnego porównania z materiałem słownikowym.

W pozostałych przypadkach w O1 różnice między wynikami analiz są zdecydowanie większe, choć pokrywają się dominanty (różnica ich udziału procentowego wynosi prawie 11%). W przypadku materiałów z drugiego okresu badawczego zauważa się natomiast pełną zgodność.

Tabela 27. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich

M l.poj.				M l.mn., W l.poj., W l.mn.			
Okres badawczy	Grupa	Materiał własny	Materiał słownikowy	Okres badawczy	Grupa	Materiał własny	Materiał słownikowy
O1	ociec	91,7%	94,5%	O1	jc/jcz	58,8%	69,7%
	té	8,3%	5,5%		jtc/jtez		23,5%
O2	ociec	100%	94,1%		tc/tcz	2,9%	5%
	jé		5,9%		écz/czcz/ cc	38,2%	1,8%
				O2	jc/jcz	100%	100%

1.4. Inne zjawiska uwarunkowane leksykalnie

W tej części pracy omówione zostaną zjawiska zachodzące w obrębie grupy spółgłoskowej *rz* na przykładzie leksemu *barzo* oraz w geminacie *kk* na przykładzie leksemu *miękki*.

1.4.1. Leksem *barzo/bardzo*

Leksem *barzo* powstał w wyniku przekształcenia prasłowiańskiej formy **bꝛzo* polegającego na zastąpieniu sonantu zgłoskotwórczego *ꝛ* w grupie **tꝛt* przez *ar*³⁰². Dalsza

³⁰² Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955, s. 118.

zmiana w zbitce spółgłosek *rz*, mająca na celu uniknięcie zlania się *r-z* w *ř*, a później w *ž*, polegała na jej wzmocnieniu poprzez przejście *z* w zwartoszczelinowe \mathfrak{z}^{303} .

Badania przeprowadzone przez Zenona Leszczyńskiego, dotyczące przejścia *barzo* w *bardzo*, wskazują na to, iż: „[...] *bardzo* miało [...] – według materiałów SP XVI – najsilniejsze ognisko geograficzne w centrum polskiego obszaru językowego, prawdopodobnie mniej więcej w Łęczyckiem. Bezwyjątkowe (17 razy) w wykorzystanym w SP XVI tekście Białobrzeskiego, pochodzącego z Białobrzeg, dziś pod Tomaszowem Mazowieckim, przeważa też (64 : 4) u Strykowskiego, rodem ze Strykowa, dziś pod Łodzią. Natomiast u Biernata z Lublina *bardzo* : *barzo* = 14 : 195, a u pozostałych pięciu autorów mających w SP XVI *bardzo*, jest to forma spotykana sporadycznie wobec częstszego, u Reja i Bielskiego nawet przytłaczająco częstego *barzo*”³⁰⁴.

Badania przeprowadzone na potrzeby niniejszej pracy dotyczą uzusu w zakresie stosowania grup *rz/rz*, panującego w poszczególnych regionach i drukarniach.

a) materiał własny

Łącznie odnotowano 92 poświadczenia *barzo/bardzo* (w tym 3 zapisy w stopniu wyższym *barziej*), z czego 54 wystąpiły w drukach z pierwszego okresu badawczego (O1) i 18 w tekstach z drugiego (O2).

Pierwszy okres badawczy

W zebranych materiale z pierwszej połowy XVI wieku pojawiły się wyłącznie formy z zachowaną grupą *rz* w leksemie *barzo*. Zapis ten wystąpił dwukrotnie w druku Hallera [*HalPow* 311, 313], 12 razy u Wietora [*OpecŻywW* 20a x3, 21a, 21b, 51b x2, 52a, 101a x2, 101b, 102b], 17 razy w tekście pochodzącym z oficyny Unglera [*FalZiol* 102a x2, 103b, 200b, 203a x2, 205b, 206a x2, 400a, 400b, 401b, 402a, 402b x2, 404b, 405a], oraz 22 razy w drukowanych u Unglerowej *Księgach o gospodarstwie* [...] Crescentiisa [*CresKs* 132 x2, 133, 134, 135, 324, 325 x3, 327 x2, 328 x5, 676 x1, 677 x2, 678 x1, 679 x2] i jeden raz w druku wydanym przez Macieja Ostrogórskiego (Scharffenberga) [*Tob* 24]. Można zatem stwierdzić, że bezwzględnie dominantę stanowiły zapisy z grupą *rz*, a żadna z drukarni nie wykazywała odchylenia od średniej krakowskiej, którą w O1 charakteryzuje stu procentowa frekwencja zapisów z grupą *rz*. Tym samym postać *rz* wykazuje stopień pełnej normalizacji.

Drugi okres badawczy

W tekstach z drugiej połowy XVI wieku odnotowano łącznie 18 poświadczeń, wszystkie ze starszą postacią grupy *rz*. Zapisy te pojawiły się w druku Mikołaja Szarffenberga – 9 przykładów [*SienHerb* 182a, 182b, 183, 183b, 378, 379 x2, 578 x2], Piotrkowczyka – 6 poświadczeń [*SkarŻywP* 273, 602 x3, 603, 998] i Wirzbięty – 3 zapisy [*Phil* 22b, 40a, 42a]. Podobnie zatem jak w wcześniejszym okresie badawczym, również w drugim pięćdziesięcioleciu szesnastego stulecia formy z grupą *rz* stanowiły stu procentową dominantę i wykazują poziom pełnej normalizacji.

³⁰³ H. Koneczna, *ibidem*, s. 194.

³⁰⁴ Z. Leszczyński, *Kierunki zmian w grupach spółgłoskowych typu Sr oraz rS w świetle geografii językowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1978, s. 60.

Ujęcie diachroniczne – materiał własny

Wyniki uzyskane na podstawie materiałów własnych pozwalają wyznaczyć ogólną tendencję panującą w drukach krakowskich w zakresie stosowania *rz*/*rdz* w omawianym leksemie. Zarówno w pierwszym okresie badawczym, jak i w drugim, a tym samym i we wszystkich podokresach obejmujących ćwierćwiecza, starsza postać grupy spółgłoskowej utrzymywała stuprocentową frekwencję. Tendencja była więc stała, uzus stabilny, akceptowany przez wszystkich wydawców.

b) materiał słownikowy

Na podstawie indeksu do *Słownika polszczyzny XVI wieku* odnotowano łącznie 8551 poświadczeń *barzo/bardzo*, w tym 586 zapisów w stopniu wyższym i najwyższym. W tekstach O1 pojawiło się 1680 zapisów *barzo/bardzo*, w drukach O2 natomiast 6871.

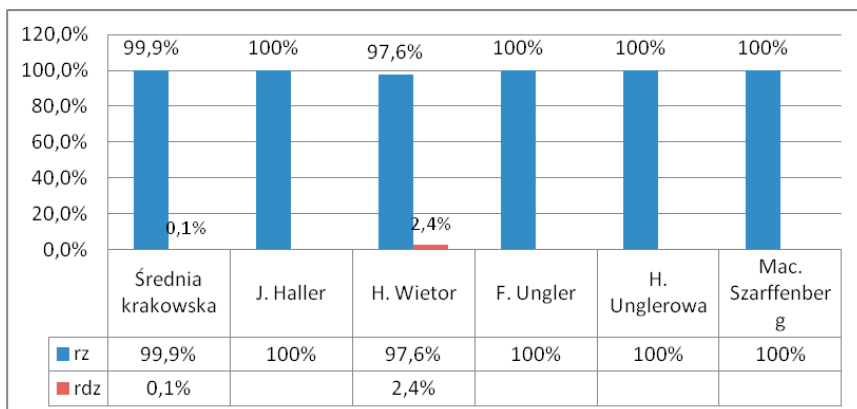
Pierwszy okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

Wynotowano łącznie 1537 zapisów pochodzących z druków krakowskich i 143 z tekstów wydanych w Królewcu. W materiale tym pojawiły się zaledwie dwa zapisy z wariantem *bardzo* z rozpodobnioną grupą *rz*, co stanowi zaledwie 0,1% wszystkich zapisów. Dominantę w przypadku średniej ogólnopolskiej stanowi zatem forma *barzo* z zachowaną grupą *rz* (99,9% wszystkich poświadczeń).

2) średnia krakowska

Materiał krakowski obejmuje 23 druki pochodzące z pięciu oficyn: Hallera, Wietora, Unglera, Heleny Unglerowej i Macieja Szarffenberga. W materiale tym pojawiło się tylko jedno potwierdzenie wariantu z grupą *rdz*, co stanowi 0,1% wszystkich przykładów. Można zatem stwierdzić, że średnia krakowska pokrywa się ze średnią ogólnopolską (*rz* 99,9% : *rdz* 0,1%).

Wykres 77. Udział wariantów *barzo/bardzo* w poszczególnych drukarniach krakowskich w O1 (materiał słownikowy)

Z tekstów wydanych przez Hallera wynotowano zaledwie dwa poświadczenia, oba z zachowaną grupą *rz* [*PowUrb* x2]. W drukach pochodzących z oficyny Wietora pojawiło 41 zapisów, w tym 40 z *rz*, co stanowi 97,6% [*ForCnR* x5, *HistJóz* x16, *KlerWes* x4, *March¹* x8, *March²* x2, *March³*, x4, *Murm* x1] i jeden z *rdz*, stanowiący 2,4% [*March³* V8v]. W drukach Unglera wystąpiło się łącznie 1101 przykładów, wszystkie z zachowaną grupą *rz* [*BielŻyw* x67, *BierRaj* x2, *FalZioł* x767, *GlabGad* x162, *MiechGlab* x48, *OpecŻyw* x47, *TarDuch* x8]. Z wydawnictw Heleny Unglerowej wynotowano 332 poświadczenia [*HistAl* x210, *KłosAlg* x2, *LudWieś* x6, *RejJóz* x71, *WróbŻołt* x43], natomiast druków Macieja Szarffenberga 61 [*KlerPow* x6, *RejPs* x33, *RejRozpr* x22].

Jedyną drukarnią, która w nieznacznym stopniu odbiega od wyznaczonej średniej krakowskiej oraz od pozostałych oficyn, jest drukarnia Wietora. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż zadecydowało o tym jedno poświadczenie. Można zatem stwierdzić, że w każdej z drukarni krakowskich w zakresie stosowania wariantów *barzo/bardzo* panowała pełna normalizacja.

3) pozostałe regiony

Materiał królewiecki pochodzi z trzech druków wydanych w dwóch oficynach: J. Weinreicha i A. Aujezdeckiego. Łącznie odnotowano 142 poświadczenia z zachowaną grupą *rz*, stanowiące 99,3% wszystkich zapisów i jedno z wariantem *rdz* (0,7%). Dominantę stanowią zatem zapisy z formą starszą.

Drugi okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

Z tekstów wydanych w drugiej połowie XVI wieku wynotowano łącznie 6871 poświadczeń. W materiale tym pojawiło się 6775 zapisów z zachowaną grupą *rz*, co stanowi 98,6% wszystkich poświadczeń, oraz 96 przykładów z grupą *rdz*, stanowiących 1,4%. Można zatem stwierdzić, że w przypadku średniej ogólnopolskiej w drugiej połowie XVI wieku dominantę nadal stanowią zapisy ze starszym wariantem *rz* i wykazują poziom pełnej normalizacji.

2) średnia krakowska

Materiał wynotowano z 90 tekstów pochodzących z 13 oficyn: Łazarza Andrysowica, Drukarni Łazarzowej Jana Januszowskiego, Dziedziców Marka Szarffenberga, M. Garwoczyka, W. Kobylińskiego, A. Piotrkowczyka, A. Rodeckiego, J. Siebeneichera, M. Siebeneichera, S. Sternackiego, Mik. Szarffenbergera, S. Szarffenbergera, M. Wirzbięty oraz z trzech druków krakowskich o nieznanym wydawcy.

Zapisy z grupą *rz* stanowią 99,3%, natomiast formy z grupą *rdz* 0,7%, co w pokrywa się ze średnią ogólnopolską. Występuje tu jedynie niewielkie odchylenie o wartości poniżej jednego procenta (0,7).

Z druków Łazarza Andrysowica wyeksцерpowano 366 poświadczeń, wszystkie z wariantem *rz* [*KromRozm1* x19, *KromRozm2* x9, *KromRozm3* x14, *GroicPorz* x26, *OrzList* x5, *OrzRozm* x50, *OrzQuin* x33, *KochZg* x1, *SienLek* x163, *GrzepGeom* x4, *BiałKat* x12, *Strum* x30]. Pełna normalizacja ze stuprocentową dominantą *rz* panuje również w drukach Januszowskiego – 351 przykładów [*Oczko* x96, *KochPs* x11, *KochTr* x5, *KochJez* x1, *Ko-*

chFr x9, *KochDz* x2, *KochWz* x3, *KochMRot* x2, *KochPieś* 10, *PudlFr* x21, *KochProp* x1, *KochWr* x3, *ZawJeft* x8, *GórnTroas* x16, *KochCn* x1, *KochFrag* x6, *OrzJan* x46, *WyprPl* x13, *KochAp* x3, *JanNKar* x12, *JanNKarGórn* x1, *SiebRozmyśl* x 11, *SarnStat* x54, *GoslCast* x16], Dziedziców Marka Szarffenberga – 176 potwierdzeń [*Leop* x176], Garwolczyka – 13 [*WisznTr* x13], Kobylińskiego – 48 [*KmitaSpit* x12, *PaxLiz* x36], Piotrkowczyka – 350 [*WerGość* x17, *WerKaz* x4, *GrabowSet* x11, *LatHar* x63, *WujNT* x116, *SkarKaz* x100, *VotSzl* x7, *SkarKazSej* x32], Rodeckiego – 263 [*CzechRozm* x152, *CzechEp* x95, *NiemObr* x16], J. Siebeneichera – 89 [*BielSen* x9, *BielSjem* x5, *BielRozm* x5, *GostGosp* x40, *GrochKal* x1, *PowodPr* x29], Sternackiego – 38 [*KlonFlis* x9, *KlonWor* x22, *ZbylPrzyg* x7], Mik. Szarffenbergera – 368 [*HistRzym* x215, *KuczbKat* x93, *WujJud* x60], Wirzbięty – 1650 [*BielKom* x18, *LubPs* x70, *RejWiz* x254, *KochZuz* x1, *RejFig* x23, *RejZwierz* x75, *SarnUzn* x5, *RejAp* x74, *GórnDworz* x322, *RejPos* x329, *HistLan* x21, *RejZwierz* x341, *RejPosRozpr* x8, *HistHel* x12, *PaprPan* x64, *KochSz* x11, *Phil* x20, *KlonKr* x2], oraz w drukach krakowskich o nieznanym wydawcy – łącznie 106 poświadczeń [*MWilKHist* x22, *KlonŻal* x 1, *GórnRozm* x83].

Wariant *rdz* pojawił się w tekstach pochodzących z dwóch oficyn: M. Siebeneichera oraz S. Szarffenbergera. W przypadku pierwszego wydawcy odnotowano zaledwie jeden przykład w *Kronice* Bielskiego (0,2%) z *rdz* i 484 poświadczeń z *rz* (99,8%), zatem uzus ortograficzny odzwierciedlany w drukach M. Siebeneichera nie odbiega od średnich krakowskiej i krajowej.

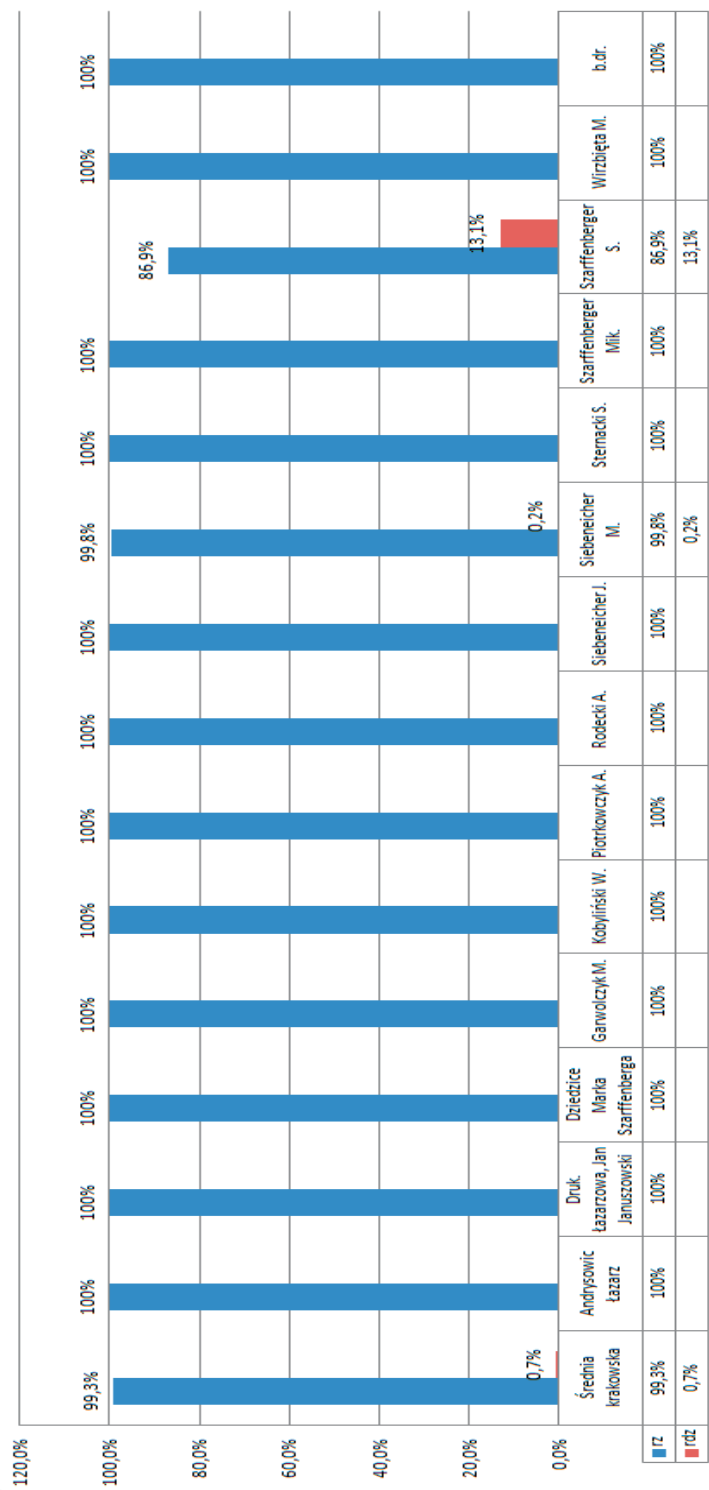
Inaczej jest w przypadku tekstów S. Szarffenbergera. Wynotowano łącznie 237 poświadczeń z trzech jego wydawnictw – 206 ze starszym wariantem grupy, co stanowi 86,9% i 31 przykładów z afrykatą, stanowiących 13,1%. Zapisy te występują w dwóch różnych tekstach – *Kazaniu na pogrzebie* Marcina Białobrzeskiego³⁰⁵ oraz w *Żywocie Ezo-*

³⁰⁵ W innym tekście Białobrzeskiego – *Katechizmie albo wizerunku [...]* wydanym przez Łazarza Andrysowica w 1567 roku, stosowano wyłącznie starszy wariant grupy *rz*.

Na znaczną odmienność ortograficzną *Kazania na pogrzebie [...]* zwraca uwagę M. Borecki: „Odstępstwo od normy „PIERW” w BiałKaz, gdzie nieregularne *pirw-* jest nawet dwukrotnie częstsze od poprawnego *pierw-*, można sobie tłumaczyć w ogóle dość osobliwą ortografią tego druku. Nie wiadomo, z jakich przyczyn to się stało, ale jest tu ona taka, iż nie dziwiłaby nas może w druku Weinreicha czy Daubmanna, ale nie poważnej firmy krakowskiej, i to w 2. Poł. XVI w. Znajdujemy tu bowiem takie kurioza ortograficzne jak *sciczýv* (=szczyć) k. C2, *rozgłóżył* (= rozgłosił) k. C4v, z *Scápítulum* (= z capitulum) ktv, *idz my* (= idźmy) k. C3, z *iemi* (=ziemi) k. D2v, *wéwangeliey* (= w ewangelie) k. C3. Bardzo często zwłaszcza trafia się połączenie *li* na oznaczenie głoski *l*: *Krolia* kt, *dliá* tego k. A4, *alie* k. A4, *liudzie* k. Bv, w *fkolie* k. Bv, *chleba* k.B2v, *żzaliiony* k. B; albo użycie *y* zamiast *i* najczęściej po wargowych: *Kroliowy* (= krolowi) k. B, *opyfác* (= opisać) k. B3, *mowyć* (= mówić) k. B3, *pyfmo* (= pismo) k. A4v, *wydzál* (widział) k. B, i na odwrót: *zamika* (= zamyka) k. C2. Są też przykłady mieszania wygłosowego *-q* z *-am*: *Sam* (= są) i *fq* (= sam) k. B2, *nq* (= nam) k. Bv, *wq* (= wam) k. B3v, *Trzymq* (= Trzymam) k. C2, *Kroliowam* (= królową) k. Bv, oraz użycia *ż* zamiast *sz* i *z* zamiast *s* w wygłosie: *będzież* (= będziesz) ktv, *Pytaż* (= pytasz) k. A4, od *waz* (od was) k. A4v. Ta gromada wyrazów o osobliwej ortografii, a przytoczyłem tu przykłady zaledwie z paru początkowych arkuszy, świadczy, że rękopis tego tekstu nie był odpowiednio przygotowany do druku albo że czerczy w czasie składania nie potrafili dostosować ortografii rękopisu do zwyczajów panujących w drukarni.” M. Borecki, *Kształtowanie się normy językowej w drukach polskich XVI wieku (na przykładzie oboczności typu pierwszy || pierwszy)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1974, s. 114.

Badacz ten wskazuje też odstępstwa od normy panującej w drukarni w zakresie stosowania *pirw-* || *pierw-*, które wystąpiły w innym druku – *Algorytmie* Bernarda Wojewódki, wydanym w tym samym roku, co BiałKaz (1574r.). *Ibidem*, s. 114-115.

Osobliwości ortograficzne występujące w obu drukach, niespotykane wcześniej u S. Szarffenbergera tłumaczy się też zatrudnieniem nowego zecera. *Drukarze dawnej Polski. Od XV do XVIII wieku. Tom 1: Małopolska, cz. 1: Wiek XV-XVI*, praca zbiorowa pod red. A. Kaweckiej-Gryczowej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1983, s. 291.

Wykres 78. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi poszczególnych drukarni w zakresie stosowania wariantów *barzo/bardzo* w drugim okresie badawczym (materiał słownikowy)

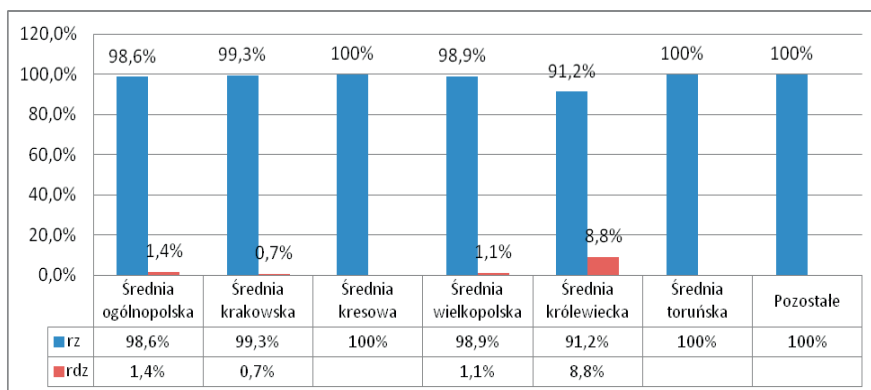
pa Fryga Biernata z Lublina (będącego wznowieniem edycji Wietora³⁰⁶ z roku 1522)³⁰⁷. W przypadku pierwszego druku jedynym wariantem jest postać z *rdz* (17 poświadczeń), w przypadku drugiego tekstu odnotowano 14 przykładów z młodszą postacią, stanowiących 6,7% i 195 ze starszą (93,3%). W *Napominaniach potrzebnych i zbawiennych* Stanisława Karnkowskiego pojawiło się 11 poświadczeń, wszystkie z *rz*. Każdy z druków Stanisława Szarffenbergera przedstawia inny stopień normalizacji. Uzus panujący w tej oficynie jest nieustabilizowany, choć ogólna średnia użyć poszczególnych wariantów wskazywałaby na stopień normalizacji niepełnej i tym samym odbiega od wyznaczonej średniej krakowskiej. Podobna sytuacja nie powtórzyła się w żadnej innej drukarni krakowskiej.

Należy też dodać, że na 32 zapisy z afrykatą, które pojawiły się w drukach krakowskich drugiego okresu badawczego, aż 31 (96,8%) wystąpiło w tekstach pochodzących z drukarni S. Szarffenbergera.

Można zatem zauważyć, że, z wyjątkiem wspomnianych wyżej tekstów pochodzących z drukarni S. Szarffenbergera oraz M. Siebeneichera, we wszystkich drukach z pozostałych oficyn stosowano wariant *rz* ze stuprocentową konsekwencją, a wydawnictwa z tych dwóch oficyn wpłynęły na średnią krakowską w nieznacznym stopniu. Zarówno średnia krakowska, jak i średnie wyznaczone dla poszczególnych wydawnictw (z wyjątkiem S. Szarffenbergera) utrzymują stan pełnej normalizacji.

3) pozostałe regiony

Porównując wyznaczone średnie z poszczególnych regionów ze średnią ogólnopolską (*rz* 98,6% : *rdz* 1,4%) można stwierdzić, iż z wyjątkiem średniej wyliczonej na podstawie druków królewieckich odchylenia są nieznaczne i nie przekraczają 1,5%. Należy jednak zauważyć, że procent użyć wariantu *rz* w drukach z tychże regionów jest wyższy niż w przypadku średniej ogólnopolskiej. Najbardziej zbliżona do ogólnopolskiej jest średnia wielkopolska, w przypadku której odchylenia wyniosły zaledwie 0,3% (*rz* 98,9% : *rdz* 1,1%). Największą, ponad siedmioprocentową różnicę zaś można zauważyć w przypadku średniej królewieckiej (*rz* 91,2% : *rdz* 8,8%). W przypadku druków kresowych, toruńskich oraz tekstów wydanych poza głównymi regionami („pozostałe”) stosowano wyłącznie wariant starszy *rz*.

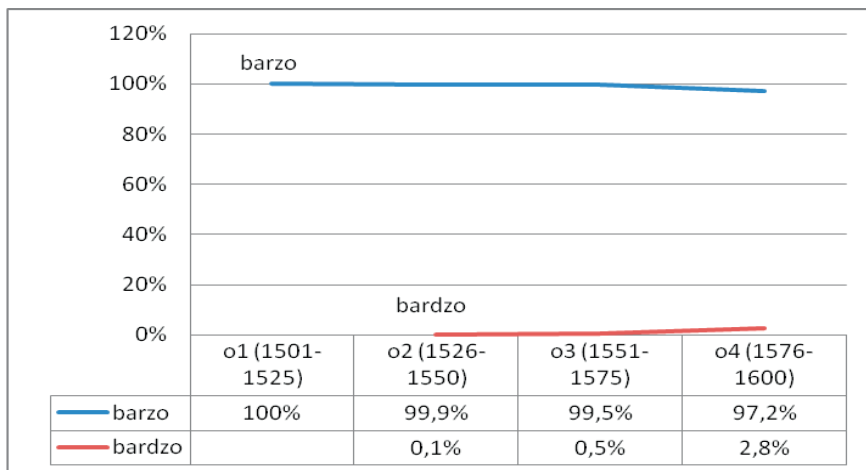
Wykres 79. Porównanie średniej ogólnopolskiej ze średnimi regionalnymi w zakresie stosowania wariantów *barzo/bardzo*

³⁰⁶ Ekscerpowany materiał z siedmiu druków Wietora wskazuje na dominantę formy *rz* (97,6% : 2,4%). Odnotowano zaledwie jedno poświadczenie z *rdz* na 40 *rz*, które wystąpiło w najmłodszym tekście (March³ z 1539 roku). Istnieje zatem pewne prawdopodobieństwo, że warianty z afrykatą występujące w edycji Szarffenbergera nie zostały przekopiowane z pierwodruku.

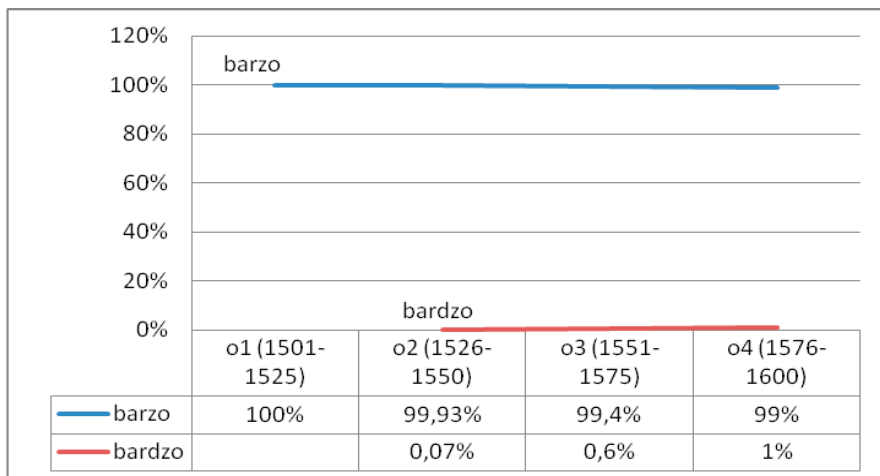
³⁰⁷ *Drukarze dawnej Polski*, ibidem, s. 287.

Ujęcie diachroniczne – materiał słownikowy

Zarówno w przypadku średniej ogólnopolskiej, jak i średniej krakowskiej przez cały XVI wiek, we wszystkich podokresach badawczych, dominantę stanowiła postać etymologiczna grupy *rz*. Udział procentowy zapisów ze zbitką *rz* waha się w przypadku średniej ogólnopolskiej od 97,2% do 100%, zaś w średniej krakowskiej od 99% do 100%. Udział procentowy wariantu *rdz* jest w poszczególny ćwierćwieczach nieznaczący, jednak w obu przeciętnych zauważalny jest jego systematyczny wzrost. W przypadku średniej krajowej od 0,1% w o2 do 2,8% w o4, w przypadku krakowskiej – od 0,07% w o2 do 1% w o4.

Wykres 80. Stosowanie form *barzo/bardzo* – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)

Wykres 81. Stosowanie form *barzo/bardzo* – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał słownikowy)

Material własny a materiał słownikowy – porównanie wyników analiz

W zakresie stosowania wariantów *barzo/bardzo*, zarówno na podstawie materiału własnego, który obejmuje w sumie 92 poświadczenia, jak i prawie stukrotnie większego materiału słownikowego, obejmującego łącznie 8551 przykładów, można dojść do podobnych wniosków. Oba typy materiałów pozwalają stwierdzić, że w XVI wieku zdecydowaną dominantę w drukach krakowskich stanowiła forma z zachowaną grupą *rz*. Różnica między średnią krakowską uzyskaną na podstawie danych własnych i danych słownikowych sprowadza się do 0,1% w pierwszym okresie badawczym i 0,7% w drugim. Obszerny materiał, oprócz wyznaczenia dominant i tendencji ogólnych, pozwolił również na uchwycenie jednostkowych odchyleń i zbadanie uzusu ortograficznego panującego w poszczególnych oficynach. W tym zakresie materiał mniejszy nie dał pełnego i pewnego obrazu, pozwolił jednak zaobserwować to, co najczęstsze i najbardziej powszechne.

Tabela 28. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich

Rodzaj materiału	Grupa	O1	O2
mat. własny	rz	100%	100%
	rdz		
mat. słownikowy	rz	99,90%	99,30%
	rdz	0,10%	0,70%

1.3.3. Leksem *miękki*

Leksem *miękki* wywodzi się od prasłowiańskiej formy **mękbkb*, z przyrostkiem **-bkb* nawarstwionym na starszą niezachowaną postać *†mękb*³⁰⁸. Jak podaje Halina Koneczna: „[...] geminaty powstałe na pograniczu części słowotwórczych z połączenia dwu pierwotnie identycznych bądź też wtórnie utożsamionych (na skutek upodobnienia) spółgłosek nie utrzymują się zbyt dobrze w naszym języku”³⁰⁹.

W niniejszym podrozdziale zaprezentowane zostaną wyniki badań dotyczących utrzymywania geminaty *kk* w wyrazie *miękki* oraz zmian zachodzących w jej obrębie. W zebranych materiale, oprócz dominującego wariantu *miękki* z zachowaną geminacją *kk*, pojawiły się również formy *mięki* oraz *miętki*.

a) materiał własny

Łącznie odnotowano niewiele, bo zaledwie siedem poświadczeń omawianego leksemu, z czego trzy przykłady wystąpiły w drukach pierwszego okresu badawczego, a cztery w tekstach z drugiego pięćdziesięciolecia XVI wieku.

³⁰⁸ [hasło:] *miękki* [w:] W. Boryś, *ibidem*, s. 327.

³⁰⁹ H. Koneczna, *ibidem*, s. 182.

Pierwszy okres badawczy

W materiale z pierwszej połowy XVI wieku pojawiły się wyłącznie zapisy z zachowaną geminatą *kk*. Wszystkie trzy wynotowano z druku Unglerowej [*CresKs* 327, 680 x2]. Średnia krakowska dla tego okresu została zatem wyliczona wyłącznie na podstawie poświadczeń z *Ksiąg o gospodarstwie* i jest ona odzwierciedleniem uzusu panującego w tej drukarni.

Drugi okres badawczy

Z tekstów drugiego okresu badawczego wynotowano jedynie cztery poświadczenia leksemu *miękki* – również wszystkie z zachowaną geminatą *kk*. Jako że również pojawiły się w jednym tekście [*SienHerb* 182b, 378, 378b, 577b], średnia krakowska dla tego okresu stanowi zatem odbicie zwyczajów ortograficznych panujących w oficynie Mikołaja Szarffenberga.

Ujęcie diachroniczne – materiał własny

Niewielka liczba zapisów występujących w materiale własnym nie daje pełnego obrazu. Jednak pomimo tak nielicznych poświadczeń można zauważyć silną tendencję do utrzymywania geminaty *kk*, która ze stuprocentową konsekwencją występuje w obu okresach badawczych i tym samym we wszystkich dodatkowo wyznaczonych podokresach.

b) materiał słownikowy

Na podstawie indeksu do *Słownika polszczyzny XVI wieku* oraz wydrukowanego tomu *Słownika polszczyzny XVI wieku* odnotowano łącznie 278 poświadczeń *miękki/mięki/miętki*. W tekstach O1 pojawiły się 93 przykłady, w drukach O2 185 zapisów.

Pierwszy okres badawczy

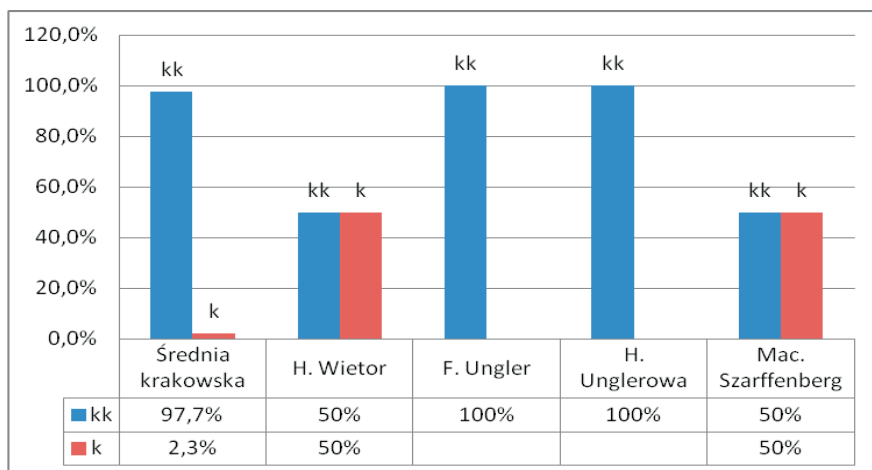
1) średnia ogólnopolska

Wynotowano łącznie 93 potwierdzenia pochodzące z druków wydanych w pierwszej połowie XVI wieku. W materiale tym pojawiły się jedynie trzy przykłady z redukcją w obrębie geminaty *kk* – *mięki*, co stanowi zaledwie 3,2% wszystkich poświadczeń. Dominantę w przypadku średniej ogólnopolskiej stanowi zatem forma *miękki* z grupą *kk* (96,8% zapisów). Tym samym zapisy z geminatą *kk* wykazują stopień pełnej normalizacji.

2) średnia krakowska

Materiał krakowski obejmuje 7 druków pochodzących z czterech oficyn: Wietora [Murm x2], Unglera [BielŻyw x3, FalZioł x47, GłabGad x28, OpecŻyw x4], Heleny Unglerowej [HistAl x1] i Macieja Szarffenberga [Mymer x2]. Z tekstów tych wynotowano dwa poświadczenia z redukcją geminaty, co stanowi 2,3% wszystkich poświadczeń. Przykłady z grupą *kk* stanowią zatem 97,7%. Można więc stwierdzić, że średnia krakowska pokrywa się ze średnią ogólnopolską (różnica między nimi nie przekracza 1%) i wykazuje stopień pełnej normalizacji.

Nieco inaczej wyglądają problem stosowania wariantów *kk/k/tk* w poszczególnych wydawnictwach. Z druków Wietora wynotowano dwa poświadczenia – jedno z geminatą *kk*, drugie z redukcją. Oba wystąpiły w tekście Jana Murmeliusa *Dictionarius*, wydanym w 1528 roku. Podobnie jest w przypadku druku Macieja Szarffenberga. Również wynotowano dwa przykłady z tego samego druku – jeden z grupą *kk*, drugi z redukcją (Mymer, 1528r). W przypadku zaś druków Unglera (82 poświadczenia) i Unglerowej (1 zapis), geminata *kk* w leksemie *lekki* była stosowana ze stuprocentową konsekwencją.

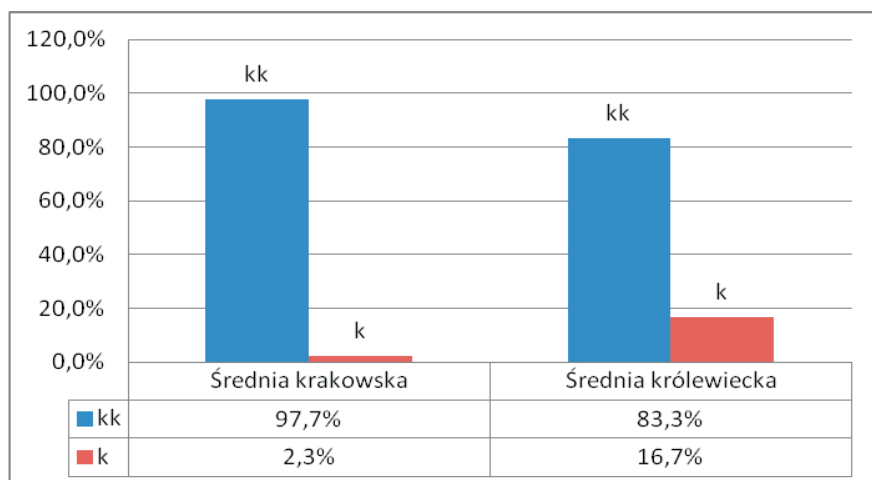

Wykres 82. Procentowy udział poszczególnych wariantów *miękki/mięki/miętki* w drukach krakowskich O1 (materiał słownikowy)

Można zatem uznać, że zwyczaje ortograficzne panujące w poszczególnych oficynach nie pokrywają się w pełni z wyznaczoną średnią krakowską, choć w przypadku druków Unglerów odstępstwa są niewielkie i wynoszą zaledwie 2,3%. Zdecydowanie odbiegają zaś druki Wietora i Macieja Szarffenberga, w których udział procentowy wariantów *kk* i *k* wynosi po 50%. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż liczba poświadczeń wynotowanych z druków Wietora, Mac. Szarffenberga i Unglerowej jest niewielka i nie daje to pełnego obrazu.

Istotnym wydaje się fakt, iż na trzy poświadczenia z redukcją w obrębie grupy *kk*, dwa wynotowane zostały ze słowników Mymera i Murneliusa.

3) pozostałe regiony

Wykres 83. Porównanie średnich krakowskiej i królewieckiej w zakresie stosowania wariantów *miękki/mięki* w pierwszym okresie badawczym (materiał słownikowy)

Porównując zaś średnie regionalne można zauważyć rozbieżności. W przypadku druków krakowskich średnia liczba użyć wariantu z redukcją jest niższa niż w drukach królewieckich. Różnica ta wynosi 14,4%. Materiał królewiecki ogranicza się jednak do 6 zapisów wyekscerpowanych z jednego tekstu.

Drugi okres badawczy

1) średnia ogólnopolska

Wynotowano łącznie 185 poświadczeń z druków wydanych w drugiej połowie XVI wieku. W materiale tym pojawiło się w sumie 161 poświadczeń z zachowaną geminatą *kk*, co stanowi 87,1%, 23 przykłady z redukcją, stanowiące 12,4% wszystkich zapisów i jeden z wariantem *tk* (0,5%).

Tabela 29. Udział procentowy wariantów *miękki/mięki/miętki* w O2 – średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)

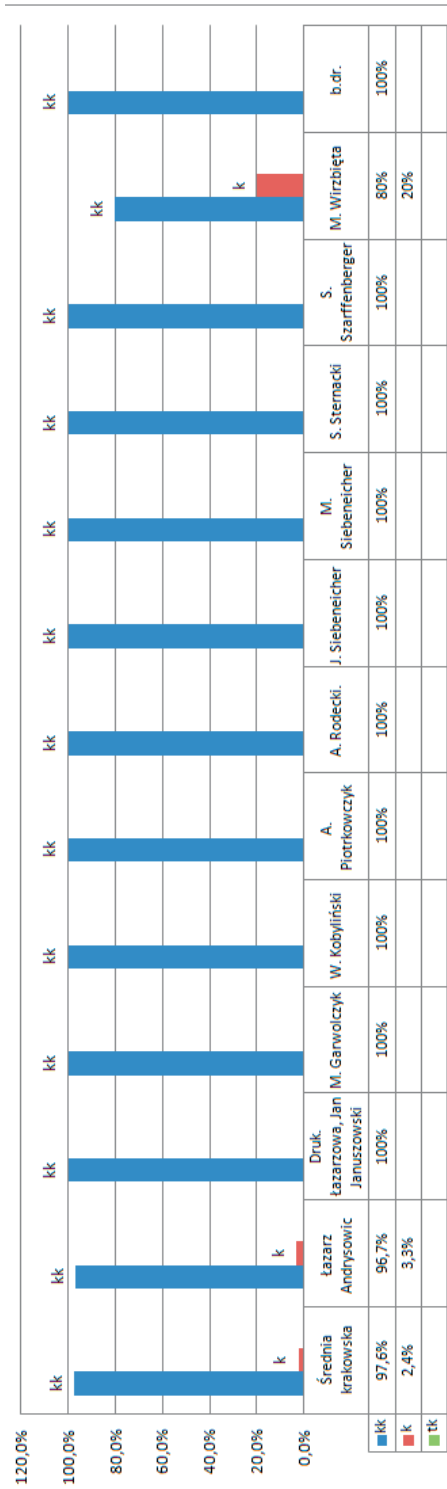
Grupa	Udział procentowy form
kk	87,1%
k	12,4%
tk	0,5%

Dominantę w przypadku średniej ogólnopolskiej wyznaczonej na podstawie wszystkich badanych druków stanowią zapisy z grupą *kk*. Należy zatem zaznaczyć, że w drugim okresie badawczym w zakresie stosowania postaci z geminatą panowała niepełna normalizacja.

2) średnia krakowska

Materiał krakowski wynotowano z 24 druków wydanych w 11 oficynach: Łazarza Andrysowica [GrocPorz x1, SienLek x26, Strum x3], Drukarni Łazarzowej Jana Januszowskiego [Oczko x1, PudłFr x2], Garwoczyka [WisznTr x1], Kobylińskiego [PaxLiz x1], Piotrkowczyka [GrabowSet x1, LatHar x3, SkarKaz x1, SkarKazSej x1, WerGość x1, WujNT x5], Rodeckiego [CzechRozm x2], J. Siebeneichera [PowodPr x1], M. Siebeneichera [BielKron x12, GliczKsiąż x8], Sternackiego [KlonFlis x2, KlonWor x1], S. Szarfenbergera [BierEz x4] i Wirzbięty [RejPos x3, RejZwierc x1, RejZwierz x1]. Ponadto pojawił się przykład z tekstu o niezidentyfikowanym adresie wydawniczym [*GórnRozm* x1]. Zapisy z redukcją, stanowiące 2,4% (2 poświadczenia), pojawiły się w *Lekarstwach doświadczonych* autorstwa Marcina Siennika, wydanych przez Łazarza Andrysowica w 1564 roku (1 zapis) oraz w *Zwierzyńcu* Mikołaja Reja, wydany przez Wirzbięty w 1562 roku (również 1 poświadczenie).

W przypadku druków pochodzących z oficyny Andrysowica zapisy z wariantem *mięki* stanowią 3,3%, postaci z zachowaną geminatą zaś 96,7% (*k* x1 : *kk* x29). Inaczej przedstawiają się proporcje w przypadku druków Wirzbięty. Formy z redukcją stanowią 20%,

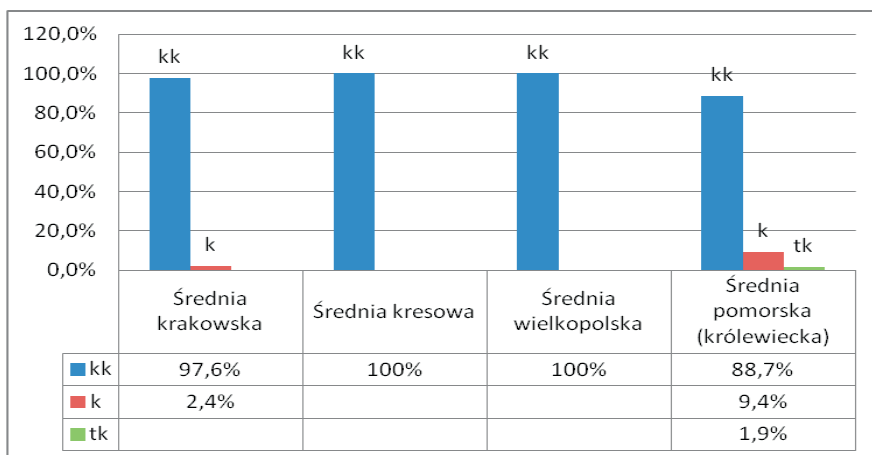
Wykres 84. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi poszczególnych drukarni w zakresie stosowania wariantów miękkiej/miękłej/miętkiej w drugim okresie badawczym (materiał słownikowy)

z zachowaną geminatą – 80%. Należy jednak pamiętać, że ze zredukowanym wariantem *k* pojawił się zaledwie jeden przykład, z *kk* natomiast 4. W pozostałych drukarniach stosowano wyłącznie postać *miękki*.

Porównując zaś rozwiązania ortograficzne stosowane w zakresie omawianych wariantów w poszczególnych drukarniach z wyznaczoną średnią krakowską (*kk* 97,6% : *k* 2,4%), można stwierdzić, iż najbardziej zbliżone zwyczaje ortograficzne panują w drukarni Andrysowica (*kk* 96,7% : *k* 3,3%; różnica w stosunku do średniej krakowskiej wynosi 0,9%), a najbardziej odbiega od niej oficyna Wirzbięty (różnica to aż 17,6%). Rozbieżności między średnią krakowską a średnimi z pozostałych drukarni, w których konsekwentnie stosowano *kk* sprowadzają się do 2,4%.

3) pozostałe regiony

We wszystkich średnich regionalnych (kresowej, wielkopolskiej i pomorskiej –królewieckiej) dominantę stanowią zapisy z postacią etymologiczną grupy *kk*. Przeciętne kresowa i wielkopolska wykazują jej stuprocentową frekwencję, natomiast w przypadku pomorskiej (królewieckiej) obserwuje się większą wariantywność. W tekstach królewieckich odsetek zapisów z *kk* wynosi 88,7%, ponadto pojawiły się postaci zredukowane – 9,4% oraz rozpodobnione – 1,9%.

Wykres 85. Porównanie średniej krakowskiej z pozostałymi średnimi regionalnymi w drugim okresie badawczym (materiał słownikowy)

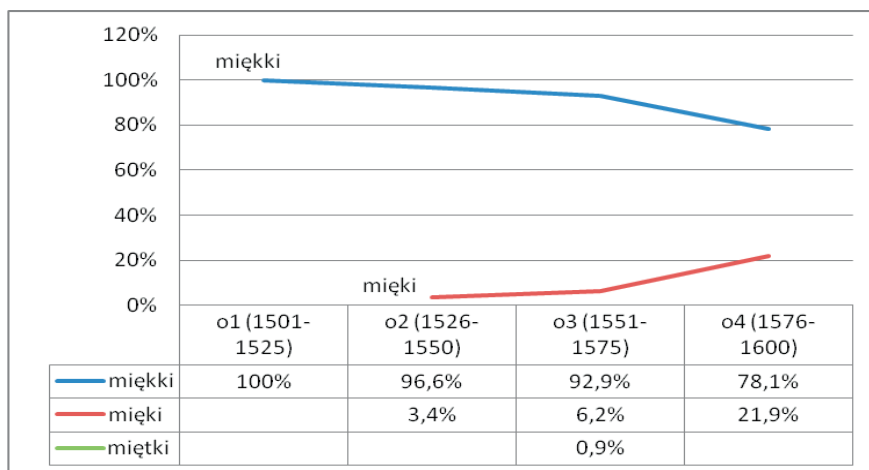
Ujęcie diachroniczne – materiał słownikowy

Dość obszerny materiał słownikowy pozwala na wprowadzenie dodatkowego podziału na mniejsze, dziesięcioletnie podokresy. W przypadku leksemu *miękki* średnia ogólnopolska i krakowska różnią się znacząco i wykazują różne tendencje rozwojowe.

1) średnia ogólnopolska

W pierwszym podokresie zapisy z geminatą *kk* wykazują stuprocentową frekwencję, od o2 (lata 1526-1550) obserwuje się stopniowe osłabianie tendencji do utrzymywania

postaci etymologicznej w grupie. W o3 przykłady z geminatą *kk* stanowiły 92,9%, zaś w ostatnim ćwierćwieczu szesnastego stulecia – 78,1%. Wraz z jednoczesnym osłabianiem się tendencji do utrzymywania *kk*, obserwuje się nasilenie trendu do stosowania postaci uproszczonej grupy, zgodnej z wymową. W o2 przykłady z redukcją stanowiły 3,4%, w o3 – 6,2%, natomiast w o4 aż 21,9%. Ponadto w o3 odnotowano poświadczenia z rozpodobnieniem grupy jako *tk*, stanowiące 0,9%.

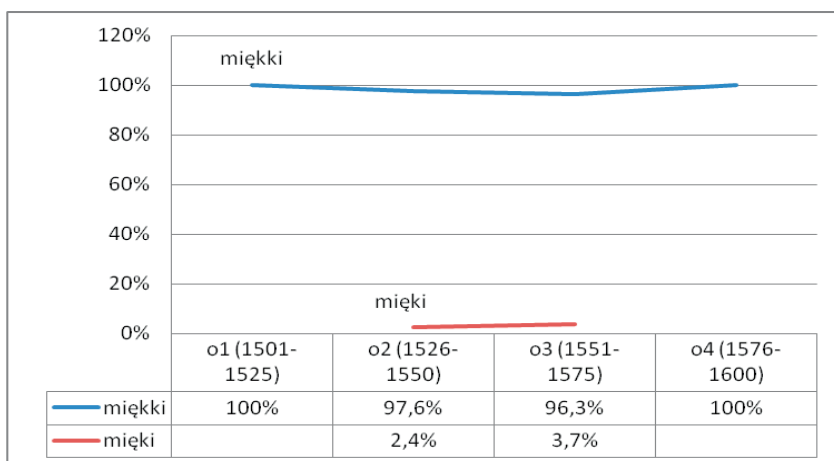

Wykres 86. Stosowanie wariantów *miękki/mięki/miętki* – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)

2) średnia krakowska

W przypadku średniej krakowskiej tendencja do utrzymywania postaci etymologicznej grupy, choć ulega wahaniom, jest silna. W o1 zapisy z geminatą *kk* stanowią 100%, w kolejnych dwóch podokresach – o2 (lata 1526-1550) oraz o3 (lata 1551-1575) można zaobserwować nieznaczne osłabienie trendu. Udział procentowy poświadczeń z *kk* wyniósł w o2 97,6%, zaś w o3 – 96,3%. W ostatnim ćwierćwieczu nastąpiło ponowne umocnienie tendencji do stosowania pisowni etymologicznej. Przykłady z *kk* wykazują w o4 stu procentową frekwencję. Zapisy z redukcją pojawiające się w drugim i trzecim podokresie stanowiły odpowiednio 2,4% oraz 3,7%. Zatem w przypadku średniej krakowskiej wariant z uproszczoną grupą spółgłoskową ma charakter wyraźnie regresywny³¹⁰.

³¹⁰ Por.: W. Książek-Bryłowa, *ibidem*.

Wykres 87. Stosowanie form *miękki/mięki/miętki* w drukach krakowskich – ujęcie diachroniczne (materiał słownikowy)

Materiał własny a materiał słownikowy – porównanie wyników analiz

W zakresie stosowania wariantów *miękki/mięki/miętki* materiał własny (w sumie 7 poświadczeń), ponad dwudziestokrotnie mniejszy od słownikowego (druki krakowskie), obejmującego łącznie 170 przykładów, pokrywa się z nim prawie w 100%. Różnica wynosi 2,3% w przypadku druków O1 i 2,4% w przypadku druków O2. Ograniczony materiał własny pozwolił uchwycić najczęstszą formę z grupą *kk*, natomiast znacznie bogatszy zaczerpnięty z indeksów *Słownika polszczyzny XVI wieku* objął także zdecydowanie rzadziej występujący w drukach krakowskich wariant z redukcją grupy *k*.

Tabela 30. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich

Rodzaj materiału	Grupa	O1	O2
mat. własny	kk	100%	100%
	k		
	tk		
mat. słownikowy	kk	97,7%	97,6%
	k	2,3%	2,4%
	tk		

2. Synteza

Analiza materiału własnego oraz obszernego słownikowego umożliwiła ogląd procesów zachodzących w obrębie wybranych grup spółgłoskowych i zbadanie poziomów normalizacyjnych w zakresie kształtowania się uzusu ortograficznego. W pracy omówione zostały problemy z zakresu asymilacji grup spółgłoskowych, redukcji (uproszczeń), sposobów zapisu kontynuantów grupy **(s)tb-* oraz innych zjawisk uwarunkowanych leksykalnie. Porównanie zaś wyników analiz przeprowadzonych na obszernym materiale słownikowym i dużo skromniejszym ekscerpowanym samodzielnie z druków dało sposobność zaobserwowania, w jakim stopniu wielkość materiału wpływa na ostateczne konkluzje oraz jaka jest rola poszczególnych druków (zwyczajów indywidualnych) przy konstruowaniu obrazu całości.

2.1. Procesy asymilacyjne

Procesy asymilacyjne omówione w pracy obejmują przede wszystkim upodobnienia pod względem dźwięczności, a także pod względem miejsca artykulacji. W przypadku ubezdźwięcznień szczegółową analizę przeprowadzono dla grup *żk/szk*, *zk/sk*, *zp/sp/śp/* oraz *dk/tk*, natomiast zapisy z asymilacją pod względem miejsca artykulacji (której nie poprzedzało ubezdźwięcznienie) zbadano na przykładzie grupy *czć/ćć* (leksem *czcić*).

Wyniki badań materiału własnego w zakresie stosowania grup spółgłoskowych *żk/szk*, *zk/sk*, *zp/sp/śp/* oraz *dk/tk* wykazują różne tendencje do asymilacji pod względem dźwięczności. W przypadku grup złożonych z głoski szczelinowej i zwartej w pierwszym okresie badawczym odsetek zapisów z ubezdźwięcznieniem jest zbliżony i waha się od około 79% do 83%. Wszystkie zatem osiągnęły stopień niepełnej normalizacji i można mówić o znacznej tendencji do upodobnień pod względem dźwięczności. Zdecydowanie odmienny trend można wyznaczyć dla grupy składającej się z głosek zwartych *dk*. W tym przypadku, w pierwszym okresie badawczym można zauważyć tendencję do utrzymywania dźwięczności w obrębie grupy. Przykłady bez asymilacji stanowią tu prawie 70% i wykazują stopień wstępnej normalizacji. W drugim okresie badawczym skala ubezdźwięcznień w grupach złożonych ze szczelinowej i zwartej jest nieco bardziej zróżnicowana, a ponadto pojawiają się zapisy z asymilacją pod względem miejsca artykulacji w zbitce *zp/sp/śp/*, w której uprzednio doszło do ubezdźwięcznienia. Odsetek poświadczeń z asymilacją pod względem dźwięczności waha się tu od 2,4% w przypadku grupy *dk/tk* do 100% w grupie *zk/sk*.

Tabela 31. Porównanie odsetka zapisów z ubezdźwięcznieniem w grupach *żk*, *zk*, *zp* oraz *dk* (materiał własny)

Okres badawczy	Grupa	<i>żk/szk</i>	<i>zk/sk</i>	<i>zp/sp/śp</i>	<i>dk/tk</i>
O1	ubez	78,9%	78,9%	83,3%	30,8%
	nieubez	21,1%	21,1%	16,7%	69,2%
O2	ubez	75%	100%	73,1%	2,4%
	nieubez	25%		7,7%	97,6%
	asym. pod względem m. artykulacji			19,2%	

Porównując uzus ortograficzny w zakresie stosowania omówionych grup spółgłoskowych w pierwszym pięćdziesięcioleciu XVI wieku, można zauważyć silniejszą tendencję do stosowania zapisów z ubezdźwięcznieniem w druku Wietora. Udział procentowy przykładów z asymilacją pod względem dźwięczności obejmuje tu zakres od 75% (*zp/sp*) do 100% (*żk/szk*, *sk/zk*). W druku Unglera zaś tendencja do ubezdźwięcznień występuje w grupach złożonych z głoski szczelinowej i zwartej. Odsetek zapisów z upodobnieniem pod względem dźwięczności waha się od 83,3% (*żk/szk*) do 100% (*zk/sk*). W przypadku grupy *dk* stosowano tu wyłącznie postać etymologiczną. Na tym tle wyróżnia się nieco druk Heleny Unglerowej, w którym w przypadku dwóch grup *żk/szk* oraz *dk/tk* dominują zapisy bez ubezdźwięcznień (*żk* – 66,7%, *dk* – 92,9%). Natomiast w zapisach ze zbitką *zp/sp* oraz *zk/sk* dominantę stanowi wariant ubezdźwięczniony grupy (*sp* – 66,7%, *sk* – 69,2%). Z druków pozostałych wydawców wynotowano mniej typów grup. W tekstach wydanych przez Hallera pojawiły się zapisy z *żk/szk* oraz *zp/sp*. W obu zastosowano wyłącznie postaci z asymilacją pod względem dźwięczności. W druku Szarffenberga wystąpiły przykłady z grupą *zp/sp*, które również zapisywano konsekwentnie z ubezdźwięcznieniem.

Tabela 32. Porównanie sposobu realizacji grup *żk*, *zk*, *zp*, *dk* w poszczególnych oficynach w pierwszym okresie badawczym (materiał własny)

Grupa	J. Haller	H. Wietor	F. Ungler	H. Unglerowa	Mac. Szarffenberg
<i>żk</i>			16,7%	66,7%	
<i>szk</i>	100%	100%	83,3%	33,3%	
<i>zk</i>				30,8%	
<i>sk</i>		100%	100%	69,2%	100%
<i>zp</i>		25%	12,5%	33,3%	

sp	100%	75%	87,5%	66,7%	100%
dk		8,3%	100%	92,9%	
tk		91,7%		7,1%	

Spółród drukarzy działających w drugiej połowie XVI wieku najwyższą konsekwencją wyróżnia się Piotrkowczyk. Stosuje on wariant ubezdźwięczniony w zapisach z grupami złożonymi z głoski szczelinowej i zwartej, zaś wariant nieubezdźwięczniony w zapisach z grupą *dk*. W drukach pozostałych wydawców można zaobserwować nieco większe rozchwianie w tym zakresie. Andrysowic, jako jedyny zachowuje ze stuprocentową konsekwencją dźwięczność w grupie *żk* oraz dopuszcza asymilację pod względem miejsca artykulacji w ubezdźwięcznionej grupie *zp* > *sp* (71,4%). Ponadto, podobnie jak inni, ze stuprocentową konsekwencją zapisuje z ubezdźwięcznieniem grupę *zk* > *sk* i zachowuje postać etymologiczną grupy *dk*.

Tabela 33. Porównanie sposobu realizacji grup *żk*, *zk*, *zp*, *dk* w poszczególnych oficynach w drugim okresie badawczym (materiał własny)

Grupa	Łazarz Andrysowic	A. Piotrkowczyk	M. Scharffenberg	M. Wirzbięta
<i>żk</i>	100%			33,3%
<i>szk</i>		100%	100%	66,7%
<i>zk</i>				
<i>sk</i>	100%	100%		100%
<i>zp</i>			16,7%	
<i>sp</i>	28,6%	100%	83,3%	100%
<i>śp</i>	71,4%			
<i>dk</i>	100%	100%	96,3%	100%
<i>tk</i>			3,7%	

W tej części pracy materiał słownikowy został wykorzystany w stosunkowo niewielkim zakresie. Na jego podstawie przeprowadzono analizę uzusu ortograficznego stosowanego w przypadku wybranych leksemów z omawianymi grupami. Pozwoliło to na nieco szerszy ogląd zwyczajów ortograficznych stosowanych zarówno w drukach krakowskich, jak i spoza Małopolski oraz uzusu panującego w poszczególnych oficynach w Krakowie. Dla grupy spółgłoskowej *żk/szk* zbadano zapisy leksemu *łyżka* oraz *wróżka*, dla grupy *zk/sk* – *gałązka*, *zp/sp/śp* – *bezpieczny*, *dk/tk* – *słodki*. W przypadku pierwszej z wymienionych grup dominantę w O1 w obu leksemach stanowi postać ubezdźwięczniona (druki krakowskie), zaś w O2 dominantą jest różna dla obu wyrazów (*łyżka* – *szk*, *wróżka* – *żk*). Wariant ubezdźwięczniony stanowił dominantę w obu okresach badawczych w przypadku leksemu *gałązka*. Zapisy z ubezdźwięcznieniem przeważają wśród poświadczeń leksemu

bezpieczny w O1 jak i w O2, jednak w drugiej połowie stulecia odnotowano również niewielki, około dziesięcioprocentowy odsetek poświadczeń z asymilacją pod względem miejsca artykulacji w postaci *beśpieczny*. Wyraźna tendencja do utrzymywania dźwięczności wystąpiła w przypadku zapisów wyrazu *słodki*. W obu pięćdziesięcioleciach bowiem dominowały przykłady bez asymilacji pod względem dźwięczności.

Jako przykład kształtowania się uzusu ortograficznego w zakresie stosowania wariantów *zp/sp/śp* zbadano sposób zapisu leksemu *bezpieczny* i jego derywatów. W przypadku tej grupy najpierw doszło do asymilacji pod względem dźwięczności, a następnie do kolejnego upodobnienia – pod względem miejsca artykulacji.

Na podstawie analizowanego materiału ekscerpowanego z druków można stwierdzić, iż w pierwszym okresie badawczym wystąpiły wyłącznie zapisy z ubezdźwięcznieniem, nie odnotowano natomiast przykładów z kolejnym upodobnieniem. Dominantę w tym okresie stanowią zapisy z asymilacją pod względem dźwięczności, których udział procentowy w O1 wynosi około 83% i tym samym wykazują one stopień niepełnej normalizacji. Przykłady z postacią etymologiczną grupy stanowią natomiast około 17%. W poszczególnych drukarniach odsetek zapisów z ubezdźwięcznieniem waha się od 100% (Haller, Mac. Szarffenberg) do około 67% (Unglerowa).

W tekstach wydanych w drugiej połowie wieku pojawiają się już trzy postaci grupy: *sp*, której odsetek wynosi 73%, *śp* – 19% oraz *zp* – około 8%. Dominantę w tym okresie stanowią więc zapisy wyłącznie ubezdźwięcznione, które wykazują stopień wstępnej normalizacji. W poszczególnych drukarniach udział procentowy wariantów jest dość mocno zróżnicowany. W drukach Piotrkowczyka i Wirzbięty stosowano wyłącznie postać ubezdźwięcznioną grupy. U Andrysowica, oprócz zapisów z asymilacją pod względem dźwięczności *sp*, wystąpiły również postaci z dwoma typami upodobnień: *śp*. M. Szarffenberg oprócz dominujących zapisów z ubezdźwięcznieniem w grupie, stosuje również jej postać etymologiczną *zp*.

Wyniki uzyskane na podstawie materiału słownikowego dotyczącego druków krakowskich w pierwszym okresie badawczym również wskazują na dominantę postaci ubezdźwięcznionej *sp*. W tym przypadku jej odsetek wynosi 63,5%, zaś postaci niezasymlowanych 36,5%. Zatem zapisy z asymilacją pod względem dźwięczności wykazują tu poziom wstępnej normalizacji. Rozwiązania w poszczególnych oficynach wydawniczych odzwierciedlają brak stabilnego uzusu. U Wietora i Unglera stosuje się bowiem wyłącznie formy z zachowaną dźwięcznością w obrębie grupy, u Unglerowej wyłącznie wariant ubezdźwięczniony, zaś u Macieja Szarffenberga występują obie postaci: *sp* – 90%, *zp* – 10%.

W drugim okresie badawczym dominantę ok. 89,8% stanowią również postaci ubezdźwięcznione. Przykłady z dodatkową asymilacją pod względem miękkości w obrębie tej grupy występują w przypadku 9,7% zapisów, zaś zapisy z postacią etymologiczną grupy – 0,5%. Zapisy z ubezdźwięcznieniem wykazują zatem stopień niepełnej normalizacji. W poszczególnych drukarniach dominują zapisy zasymilowane. Wariant wyłącznie ubezdźwięczniony pojawił się w drukach pochodzących z 4 oficyn: Kobylińskiego, J. Siebeneichera, M. Siebeneichera, oraz Wirzbięty. Postać *śp* jako wyłączna pojawiła się zaledwie u jednego wydawcy – Sternackiego. Pozostali drukarze stosują obie formy. Zakres użyc postaci ubezdźwięcznionej waha się u nich od 97,8% u Januszowskiego do 16,7% u S. Szarffenbergera. Postać niezasymlowana *zp* pojawiła się jedynie u Andrysowica (8,7%).

Porównując średnią krakowską ze średnimi pozostałych regionów, największe różnice można zauważyć w przypadku druków kresowych, które nie wykazują jednoznacznej

dominandy żadnej z form. W tekstach z pozostałych dzielnic dominanta jest zbieżna z krakowską.

Obserwując zmiany w czasie w zakresie stosowania wariantów *zp/sp/šp* w leksemie *bezpieczny*, można zauważyć gwałtowne osłabienie tendencji do utrzymywania pisowni etymologicznej grupy (okresy od o1 do o3), utrzymywanie się tendencji do stosowania ubezdźwięcznień na poziomie od około 72% do około 95% (o2-o4) oraz tendencję wzrostową w przypadku zapisów z dodatkową asymilacją – pod względem miejsca artykulacji.

Przykładów asymilacji pod względem miejsca artykulacji, których nie poprzedzało ubezdźwięcznienie, w materiale własnym jest niewiele. Wynotowano bowiem pojedyncze poświadczenia upodobnień w obrębie grupy *czć/ćć* (*czcić*). Zapisy z upodobnieniem stanowią w pierwszym okresie badawczym około 17%, zaś niezasymilowane 83%, w drugiej połowie wieku pojawiły się wyłącznie postaci bez upodobnienia. W pierwszej połowie wieku zapisy z postacią niezasymilowaną grupy osiągnęły więc stopień niepełnej normalizacji, w drugiej zaś – pełnej. W przypadku leksemu *czcić* przeanalizowano obszerny materiał słownikowy, z którego również wynika, iż w drukach krakowskich dominantą w obu okresach badawczych stanowi postać *czć*: 75% w O1 i 89% w O2. Odsetek poświadczeń z upodobnieniem jest wyższy w pierwszej połowie wieku i wynosi 20%, spada zaś w drugiej do 8%. Ponadto *Słownik* wykazuje formę *tć*, której udział procentowy w pierwszym okresie badawczym wynosi 5%, w drugim spada do niespełna 3%. Postaci niezasymilowane w obu okresach badawczych wykazują zatem w przypadku materiału słownikowego poziom normalizacji niepełnej.

2.2. Redukcje

Problem uproszczenia grup spółgłoskowych zbadany został na podstawie 4 zbitek: *bl/b*, *rđl/rł*, *chr/r*; *mń/m*. W ich przypadku można zastosować podział na dwie kategorie:

a) zawierającą grupy spółgłoskowe, w przypadku których wariant nieuproszczony jest zgodny z formą współczesną – *bl/b*, *rđl/rł*,

b) zawierającą grupy spółgłoskowe, w których przypadku wariant nieuproszczony nie jest zgodny z formą współczesną, ma postać etymologiczną grupy – *chr/r*; *mń/m*.

Grupy spółgłoskowe *bl/b*, *rđl/rł* wykazują podobną tendencję do utrzymywania postaci nieuproszczonej zarówno w pierwszym, jak i w drugim okresie badawczym. Odsetek zapisów z wariantem nieuproszczonym grupy w O1 stanowi 80,2% przypadku *bl* i 80% – w przypadku *rđl*. Tym samym udział procentowy zapisów z redukcją wynosi odpowiednio 19,8% (*bl > b*) i 20% (*rđl > rł*). W drugim okresie badawczym odsetek zapisów z uproszczeniem waha się od 94,2% (*rđl > rł*) do 99,4% (*bl > b*).

Inna tendencja charakteryzuje grupę *chr* (*> r*). W pierwszym okresie badawczym odsetek zapisów nieuproszczonych wynosi 42,1% zaś poświadczeń z redukcją – 57,95%. W O2 umocniła się tendencja do usuwania nagłosowego *ch* z grupy spółgłoskowej.

W przypadku zbitki *mń* przez cały wiek XVI utrzymywana była niezredukowana postać grupy. Drobne odstępstwa, mające najprawdopodobniej charakter pomyłek lub redukcji graficznej, można zaobserwować jedynie w pierwszej połowie stulecia. Ich odsetek zamyka się w 3%.

Spółród wszystkich drukarzy krakowskich wydających w pierwszej połowie XVI wieku najwyższą konsekwencją wyróżniał się Mac. Szarffenberg. Stosuje on wybrane formy bez odstępstw, zgodne ze stanem współczesnym. U pozostałych drukarzy można zauważyć większe rozchwianie. Wieter – konsekwentnie zapisuje zredukowane grupy *chr*

> *r*, *bl* > *b*, bez redukcji natomiast *mń*. W przypadku zbitki *rđl/rł* poświadczenia z redukcją stanowią 50%. W drukach Unglera grupy *bl*, *rđl* wykazują stan pełnej normalizacji, jednak nie stosowano ich ze stuprocentową konsekwencją. Natomiast w przypadku zbitki *chr* uzus ortograficzny w drukach Unglera był jeszcze bardzo rozchwiany. U Unglerowej zaś można zauważyć tendencję do uproszczeń w dwóch omawianych grupach: *bl* > *b* oraz *rđl* > *rł*. Dominantę stanowią tu warianty uproszczone. Nie redukuje ona natomiast grupy *mń* (*sumnienie*).

Tabela 34. Porównanie odsetka zapisów z redukcją w grupach *chr/r*, *bl/b*, *rđl/rł*, *mń*

Okres badawczy	Grupa	<i>chr/r</i> (chrobak/robak)	<i>bl/b</i> (błogosławić/bogosławić)	<i>rđl/rł</i> (gardło/garło)	<i>mń</i> (sumnienie)
O1	nieuproszczone	42,1%	80,2%	80,0%	97-100%
	uproszczone	57,9%	19,8%	20,0%	
O2	nieuproszczone	9%	99,4%	94,2%	100%
	uproszczone	91%	0,6%	5,8%	

Na podstawie wyników analizy materiału obejmującego druki krakowskie z drugiej połowy wieku można stwierdzić, iż grupą o najmniejszym stopniu normalizacji była zbitka *chr*, wykazująca 91% zapisów z redukcją (jako *r*). Nieco większy poziom normalizacji (94,2%) wykazuje grupa *rđl* zapisywana w postaci etymologicznej. Warianty nieuproszczone pozostałych grup *bl* oraz *mń* osiągnęły w drugim okresie badawczym poziom pełnej normalizacji o stuprocentowej (*mń*) bądź prawie stuprocentowej frekwencji (99,4% – *bl*).

Porównując zaś tendencje do stosowania uproszczeń w poszczególnych oficynach działających w drugiej połowie XVI wieku, można zauważyć, iż w drukach pochodzących z zaledwie trzech wydawnictw: Kobylińskiego, Piotrkowczyka oraz J. Siebeneichera, stosowano ze stuprocentową konsekwencją formy niezredukowane w przypadku grup *bl*, *rđl*, *mń* i wyłącznie postać uproszczoną grupy *chr* > *r*. Ponadto teksty wydane przez Andrysowica wykazują poziom pełnej normalizacji we wszystkich grupach. U Januszowskiego oraz w drukach Dziedziców Marka Szarffenberga poziom pełnej normalizacji wykazują *bl*, *mń* oraz zredukowana grupa *chr* (*robak*). Stabilny uzus ortograficzny w przypadku tych grup, wykazujący pełną normalizację, występuje również u Mik. Szarffenberga. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż utrzymywał on niezredukowaną postać *chr*. W drukach z pozostałych oficyn uzus w zakresie stosowania omawianych grup jest mniej stabilny.

Można też zauważyć, iż największy problem sprawiała drukarzom zbitka *rđl*, gdyż w tekstach pochodzących z zaledwie sześciu oficyn jej postać niezredukowana osiągnęła stan pełnej normalizacji. Najmniej problematyczna okazała się grupa *mń*, której wariant nieuproszczony uzyskał stopień pełnej normalizacji w wszystkich drukarniach.

2.3. Kontynuanty grupy spółgłoskowej **(s)tbc-*

Kontynuanty grupy spółgłoskowej **(s)tbc-* zostały zbadane na podstawie dwóch leksemów: *miejce* oraz *ojciec*.

Tabela 35. Porównanie odsetka zapisów z redukcją w grupach *chr/r*, *bl/b*, *rdl/rl*, *mł* w poszczególnych drukarniach krakowskich, w drugim okresie badawczym (materiał słownikowy)

Grupa	Lazarz Andrysowic	Druk. Lazarzowa, Jan Jamuszowski	Dziedzice Marka Szarffenberga	W. Kobyliński	A. Pionkowczyk	A. Rodecki	J. Siebebeicher	M. Siebeneicher	S. Sternacki	Młk. Szarffenberger	S. Szarffenberger	M. Wirzbięta	b.dr.
<i>chr</i>	3,7%					80%		28,6%		100%	50%	2,1%	
<i>r</i>	96,3%	100%	100%	100%	100%	20%	100%	71,4%	100,0%		50%	97,9%	
<i>bl</i>	100%	98,9%	99,1%	100%	100%	100%	100%	96%		96%	92,3%	99,3%	100%
<i>b</i>		1,1%	0,9%					4%		4%	7,7%	0,7%	
<i>rdl</i>	98,2%	89,4%	66,7%	100%	100%	87,5%	100%	100%	72,7%	100%		92,9%	93,5%
<i>rl</i>	3,7%	10,6%	33,3%			12,5%			27,3%			7%	7%
<i>mł</i>	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

W przypadku wyrazu *miejsce* wyniki uzyskane na podstawie materiału własnego z pierwszej połowy XVI stulecia jako dominantę wskazują grupę *stc*, której udział procentowy wynosi 84,6%. Pozostałe dwa warianty wykazują zbieżny odsetek – 7,7%. Rozwiązania ortograficzne preferowane przez poszczególnych drukarzy nie pokrywają się w pełni z wyznaczoną średnią. U Wietora pojawił się wyłącznie wariant *śc*, zaś u Unglera i Unglerowej pojawiły się kontynuanty *stc* oraz *sc*. W obu oficynach dominuje postać nieuproszczona grupy. Jej odsetek wynosi 83,3% u Unglera i 93,3% u Unglerowej.

W drugim okresie badawczym sześćdziesięcioprocentową dominantę stanowią zapisy z antycypacją miękkości w postaci joty: *jsc*. Ponadto w materiale wyekscerpowanym bezpośrednio z druków wystąpiły przykłady z wariantami *jstc* (20%), *śc* (10%) oraz *stc* (10%). Poświadczenia z O2 są jednak nieliczne, ograniczone do 6 zapisów. W związku z tym wyniki uzyskane dla poszczególnych drukarni odbiegają od średniej. Druki Mikołaja Szarffenberga oraz Wirzbięty wykazują stuprocentową frekwencję zapisów z kontynuantem *jsc*, Piotrkowczyka natomiast z postacią *śc*. U Andrysowica pojawiły się poświadczenia z grupami *jstc* (66,7%) oraz *stc* (33,3%).

Badanie zmian następujących w czasie jest bardzo problematyczne na tak ograniczonym materiale. Można jednak zauważyć spadek odsetka poświadczeń z grupą *stc* z 84,6% w O1 do 10% w O2 oraz wzrost udziału procentowego zapisów z wariantem *jsc* w O2 do 60%.

Materiał słownikowy dał możliwość przeprowadzenia dokładniejszej analizy uzusu. W przypadku średniej ogólnopolskiej dominantę stanowi w pierwszym okresie badawczym wariant nieuproszczony *stc*, stanowiący 50%. Znaczny udział procentowy wykazują również postaci z grupą *śc* a. *sc* – 31,9%. Poświadczenia z pozostałymi kontynuantami są mniej liczne i stanowią w przypadku grupy *jsc* – 8,6%, *sc* – 8,5%, *jstc* – 0,7%, *śc* – 0,3%.

Średnia krakowska pokrywa się z ogólnopolską w stopniu znacznym. Dominantę stanowią tu oczywiście zapisy z grupą *stc* (53,3%). Ponadto wynotowano zapisy z kontynuantami: *śc* a. *sc* (28,4%), *sc* (9%), *jsc* (8,3%), *jstc* (0,7%), *śc* (0,3%). Zestawiając średnią krakowską ze średnimi wyznaczonymi dla poszczególnych oficyn, można stwierdzić, iż nie pokrywają się one ze sobą. Z wyjątkiem druków Unglera (*stc* – 61,8%), wszystkie pozostałe mają inne niż średnia regionalną dominanty – u Wietora oraz Macieja Szarffenberga przeważa *sc* (odpowiednio – 66,7% i 87,5%), u Unglerowej *jsc* (52,9%).

Porównując uzus ortograficzny w zakresie stosowania kontynuantów grupy **(s)tb* w druki krakowskich i królewieckich z pierwszego pięćdziesięciolecia XVI wieku, można zauważyć znaczne różnice. Dominantę w tekstach wydanych w Królewcu stanowi bowiem grupa *śc* a. *sc* (86,7%). Ponadto pojawiły się tu poświadczenia z grupą *jsc*.

W drugim okresie badawczym wyraźną dominantę odzwierciedlającą stopień normalizacji niepełnej stanowi w przypadku średniej ogólnopolskiej grupa *jsc* (86,6%). Odnotowano także poświadczenia kontynuantów: *śc* (5,6%), *sc* (3,7%), *jstc* (1,2%), *śc* a. *sc* (1,2%), *stc* (1,1%); udział procentowy grup *jśc*, *jsc* a. *jśc* oraz *śc* nie przekracza jednego procenta.

Średnia krakowska w znacznym stopniu pokrywa się z ogólnopolską. Dominantę stanowi tu również grupa *jsc*, której udział procentowy wynosi 84,4%. Ponadto pojawiły się warianty: *śc* (7,5%), *sc* (3,7%), *jstc* (1,8%), *stc* (1,6%) oraz kontynuanty o odsetku niższym niż 1%: *jśc*, *śc* a. *sc*, *jsc* a. *jśc* oraz *śc*.

Uzus panujący w poszczególnych oficynach nie znajduje pełnego odbicia w wyznaczonej przeciętnej statystycznej, choć dominantą w postaci *jsc* występuje u zdecydowanej większości wydawców. Jej zakres waha się od 41% u Andrysowica do 100% u Garwolczyka, Kobylńskiego czy Sternackiego. Jedynie w przypadku drukarni Dziedziców Marka Szarffenberga odnotowano inną dominantę – *sc*. W przewadze wydawcy stoso-

wali trzy i więcej wariantów (8 drukarzy: Andryśowic, Januszowski, Dziedzice Marka Szarffenberga, Piotrkowczyk, J. Siebeneicher, M. Siebeneicher, Mik. Szarffenberger, S. Szarffenberger).

Ujęcie diachroniczne natomiast odzwierciedla swoisty chaos w zakresie stosowania kontynuantów grupy **(s)tbc-* w leksemie *miejsce*. Uwidacznia się tu brak wyraźnej dominacji, współwystępowanie wielu wariantów i znaczne wahania odsetków użycia w poszczególnych podokresach.

Porównując zaś średnią krakowską z innymi przeciętnymi regionalnymi można stwierdzić, iż dominacja są zbieżne.

Porównanie wyników analiz uzyskanych na podstawie materiału własnego oraz słownikowego również potwierdza zbieżność dominacji w obu okresach badawczych.

W przypadku leksemu *ojciec* można na podstawie materiału własnego stwierdzić, iż w mianowniku l.poj. dominacją w pierwszej połowie wieku stanowiła postać *ocięc*, której udział procentowy wyniósł 91%. Ponadto odnotowano zapisy z kontynuantem *tć* (9%). W M l.poj. średnia regionalna w znacznym stopniu pokrywa się ze średnimi wyznaczonymi dla poszczególnych drukarni. Zgodne są dominacje, różny jest jednak ich udział procentowy. U Hallera i Unglerowej zapisy *ocięc* stanowią 100%, u Macieja Szarffenberga zaś 88,9% (u niego odnotowano również poświadczenia z grupą *tć* – 11,1%).

W pozostałych przypadkach gramatycznych w OI przeważają zapisy z antycypacją miękkości w postaci joty: *jc*, których odsetek wyniósł 58,8%. Pojawiły się również poświadczenia z kontynuantem *czcz/cc* (38,2%) oraz *tc* (2,9%). Różnice między średnią krakowską a średnimi wyznaczonymi dla poszczególnych drukarni są większe niż w mianowniku. W drukach Wietora i Macieja Szarffenberga dominacja są zgodne ze średnią regionalną, inny jest ich zakres. W obu przypadkach stosowano konsekwentnie *jc/jcz*. Druki Hallera zaś wykazują największą wariantowość oraz dominację w postaci *czcz/cc* (81,25%).

W drugim okresie badawczym w materiale własnym wystąpił tylko jeden zapis leksemu *ojciec* w mianowniku l.poj., kontynuujący formę *ocięc*. W pozostałych przypadkach, we wszystkich drukach, ze stuprocentową konsekwencją stosowano grupę *jc/jcz*.

Ujęcie diachroniczne opracowane na podstawie materiału własnego odzwierciedla w M l.poj. dominację postaci *ocięc*, której odsetek wahał się od 90% do 100% w poszczególnych ćwierćwieczach. W pozostałych przypadkach widoczne jest silne umocnienie tendencji do stosowania zapisów z antycypacją miękkości w postaci joty: *jc/jcz* (po pierwszym ćwierćwieczu) i utrzymywanie jej jako wyłącznej dominacji do końca stulecia.

Obszerny materiał słownikowy, który pozwolił ustalić także średnią ogólnopolską, wskazuje w pierwszym okresie badawczym na dominację postaci *ocięc* w mianowniku l.poj. (95,6%). Drugim pojawiającym się w tym okresie wariantem jest grupa *tć* (4,4%). W pozostałych przypadkach – mianowniku l.mn., wołacz l.poj. oraz l.mn. – dominację stanowią zapisy z kontynuantem *jc/jcz*, których udział procentowy wynosi 72%. Ponadto w OI pojawiły się warianty: *jtc/jtcz* – 21,7%, *tc/tcz* – 4,7% oraz *ćcz* – 1,7%.

Średnia krakowska również wskazuje na dominację postaci *ocięc* w M l.poj. Odsetek zapisów w takiej formie wynosi 94,5%. Drugim wariantem jest postać z kontynuantem *tć* (5,5%). Przeciętna krakowska nie osiągnęła jeszcze stopnia pełnej normalizacji, jednak do przekroczenia minimalnego progu 95% brakuje jej pół procenta. Średnia regionalna nie odzwierciedla w pełni uzusu panującego w poszczególnych drukarniach, jednak zgodne są dominacje. W drukach Hallera, Unglera i Macieja Szarffenberga ze stuprocentową frekwencją stosowano w M. l.poj. postać *ocięc*. U Wietora i Unglerowej forma ta jest

dominująca, jednak nie wyłączna. Pojawiły się tu poświadczenia z wariantem *tć*, które stanowią w tekstach pierwszego z wymienionych drukarzy 4,2%, zaś u Unglerowej 19,4%.

W pozostałych przypadkach gramatycznych w średniej krakowskiej dominują zapisy z grupą *jc/jcz* (69,7%). W badanym materiale odnotowano również kontynuanty *jtc/jtzc* (23,5%), *tc/tcz* (5%), *ćcz* (1,8%). Natomiast uzus panujący w poszczególnych drukarniach wydaje się dość mocno zróżnicowany. Porównując średnią krakowską ze średnimi wyliczonymi dla poszczególnych oficyn, można zauważyć, że żadna z nich nie pokrywa się z przeciętną regionalną, choć w trzech drukarniach dominantę stanowią zapisy z grupą *jc/jcz*: Wietora (100%), Unglerowej (65,8%) i Szarffenberga (100%). Inne dominanty występują w drukach Hallera – *ćcz* (100%) i Unglera – *jtc/jtzc* (69,9%).

Materiał zebrany z druków pozakrakowskich (królewieckich) wykazuje w pierwszym okresie badawczym na dominantę formy *ociec* w M l.poj. oraz postaci *jc/jcz* w pozostałych przypadkach gramatycznych.

W drugim okresie badawczym najwyższą frekwencję w przypadku średniej ogólnopolskiej wykazuje w M l.poj. również postać *ociec* (95,8%). Forma ta przekroczyła więc próg pełnej normalizacji. Drugim, regresywnym wariantem jest tu kontynuans z antycypacją miękkości w postaci *joty jc* (4,2%).

W pozostałych przypadkach gramatycznych – M l. mn., W l.poj., W l.mn – stuprocentową frekwencję wykazuje wariant *jc/jcz*.

W przypadku średniej krakowskiej również dominują w M l.poj. zapisy z postacią *ociec*, które stanowią 94,1%. Drugim wariantem jest postać z antycypacją miękkości w postaci *joty* (5,9%). Średnia krakowska zatem nie przekroczyła progu pełnej normalizacji, jednak jest ona bliska jej wartości granicznej. Przeciętna regionalna nieco odbiega od zwyczajów ortograficznych stosowanych w poszczególnych drukarniach. W 11 oficynach (na 13) oraz w drukach krakowskich o nieustalonym wydawcy stosowano wyłącznie postać *ociec*. U Andrysowica pojawił się jeszcze wariant z *jotą* (19,1%), przeważają jednak poświadczenia formy *ociec*, zaś w drukach Januszowskiego dominantę stanowi kontynuans z antycypacją miękkości w postaci *joty: jć* (82,5%).

W pozostałych przypadkach gramatycznych (M l.mn., W l.poj., W l.mn.) stosowano ze stuprocentową konsekwencją grupę *jc/jcz*, która w drugiej połowie XVI wieku osiągnęła poziom pełnej normalizacji.

W tekstach z regionów pozakrakowskich (Kresy, Wielkopolska, Pomorze) w M. l.poj. zapisywano wyłącznie postać *ociec*, w pozostałych przypadkach stosowano bez odstępstw wariant *jc/jcz*.

W ujęciu diachronicznym zarówno w przypadku średniej ogólnopolskiej, jak i krakowskiej dominantą w M. l.poj. przez całe stulecie była forma *ociec*. Odnotowano tylko niewielkie wahania od 91,6% do 100% w przeciętnej krajowej oraz od 89,1% do 100% w krakowskiej.

W M l.mn., W l.poj., W l.mn. w obu średnich zauważa się silny wzrost odsetka poświadczeń *jc/jcz* w drugim okresie badawczym z 19,5% do 93,4% w przypadku średniej ogólnopolskiej i 92,6% w przypadku przeciętnej krakowskiej. W kolejnych podokresach badawczych – o3 i o4 był to kontynuans wyłączny.

2.4. Inne zjawiska uwarunkowane leksykalnie

Omówione zostały również przykłady rozpodobnienia grupy *rz* na przykładzie leksemu *barzo/bardzo* oraz zjawiska zachodzące w obrębie geminaty *kk* na przykładzie wyrazu *miękki*.

W przypadku stosowania form *barzo/bardzo* postać starsza stanowi w szesnastym stuleciu bezwzględnie dominantę. Wskazują na to zarówno dane uzyskane na podstawie materiału własnego, jak i słownikowego. Średnia ogólnopolska wykazuje stan pełnej normalizacji w tym zakresie, osiągając w pierwszej połowie wieku poziom 99,9% użyć grupy *rz*, w drugim pięćdziesięcioleciu natomiast 98,6%. Tym samym zapisy z wariantem *rdz* wynoszą odpowiednio 0,1% w O1 i 1,4% w O2.

W pierwszym okresie badawczym średnia wyliczona na podstawie druków krakowskich pokrywa się z ogólnopolską (*rz* 99,9% : *rdz* 0,1%). W poszczególnych drukarniach odchylenia są nieznaczne w stosunku do średniej regionalnej.

W przypadku druków pozakrakowskich (królewieckich) z O1 dominantę stanowią również zapisy z postacią etymologiczną grupy *rz* (99,3%)

W drugim okresie badawczym druki krakowskie wykazują stan pełnej normalizacji: *rz* 99,3% : *rdz* 0,7%, zaś zwyczajnie ortograficzne stosowane w zakresie stosowania *barzo/bardzo*, w większości drukarni pokrywają się ze średnimi regionalnymi. Ze względu na wyższą frekwencję wariantu z afrykatą wyróżnia się drukarnia S. Szarffenbergera (*rz* 86,9% : *rdz* 13,1%) oraz w znacznie mniejszym stopniu M. Siebeneichera (*rz* 99,8% : *rdz* 0,2%). W pozostałych 11 oficynach i w grupie druków krakowskich o nieustalonym wydawcy stosowano wyłącznie formę starszą *rz*.

Drukarnie z pozostałych regionów stosują w tym zakresie rozwiązania wypracowane w Krakowie. We wszystkich przypadkach dominantę stanowią zapisy z grupą etymologiczną *rz*, których udział procentowy waha się od 98,9% (Wielkopolska) do 100% (druki kresowe, toruńskie i „pozostałe”). Jedyne w drukach królewieckich odsetek ten jest nieco niższy i wynosi 91,2%.

Rozpatrując problem stosowania *barzo/bardzo* z perspektywy diachronicznej, należy zauważyć, iż przez całe szesnaste stulecie dominowała postać starsza grupy. Udział procentowy zapisów z grupą *rdz* jest nieznaczny, choć należy zauważyć jego tendencję wzrostową.

W przypadku leksemu *miękki* w materiale własnym zarówno w pierwszym, jak i w drugim okresie badawczym wystąpiły wyłącznie poświadczenia z zachowaną geminą *kk*.

Obszerny materiał słownikowy z pierwszego okresu badawczego w przypadku średniej ogólnopolskiej wskazuje na dominantę postaci *kk* (96,8%) oraz na nieliczne poświadczenia z redukcją (3,2%). Przeciętna krakowska zaś wskazuje na jeszcze niższy odsetek postaci uproszczonych – 2,3%. Średnia regionalna nie odzwierciedla w pełni uzusu ortograficznego stosowanego w poszczególnych drukarniach. U Unglera i Unglerowej zapisy z geminą stanowią 100%, zaś u Wietora i Macieja Szarffenberga – 50%. W tekstach dwóch ostatnich z wymienionych drukarzy pojawiły się również zapisy uproszczone.

W drukach pozakrakowskich (królewieckich) wydanych w pierwszej połowie XVI wieku odnotowano wyższy odsetek postaci zredukowanych – 16,7%. Przykłady z zachowaną geminą stanowiły tu 83,3%.

W drugiej połowie wieku średnia ogólnopolska również wskazuje na dominację zapisów z geminą, które w tym okresie stanowią 87,1%. Ponadto odnotowano zapisy z redukcją (12,4%) oraz rozpodobieniem grupy *kk* > *tk* (0,5%). Tym samym wariant *kk* wykazuje poziom normalizacji niepełnej.

Średnia krakowska odbiega od ogólnopolskiej. Przykłady z postacią etymologiczną grupy stanowią 97,6%, zaś uproszczone – 2,4%. Zatem w drukach krakowskich zapisy z geminą wykazują stopień pełnej normalizacji. W większości drukarni stosowano wyłącznie zapisy z grupą *kk*, jedynie w drukach Łazarza Andrysowica i Wirzbięty odnoto-

wano przykłady z uproszczeniem. Ich udział procentowy wynosi odpowiednio 3,3% oraz 20%.

W tekstach z pozostałych regionów (Kresów i Wielkopolski) występują wyłącznie zapisy z zachowaną geminą. Druki królewieckie charakteryzuje zwiększona wariantywność. Pojawiły się tu zapisy z *kk* stanowiące dominantę (88,7%), zredukowane (9,4%) oraz rozpodobnione (1,9%).

Ujęcie diachroniczne unaocznia różnice między średnią ogólnopolską i krakowską. Średnie te nie wykazują zbieżnych tendencji rozwojowych. W przypadku przeciętnej krajowej można zauważyć stopniowe osłabianie się tendencji do utrzymywania postaci etymologicznej grupy i wzrost odsetka przykładów z redukcją w drugiej połowie wieku (od 0,9% w o3 do 21,9% w o4). Średnia krakowska wykazuje zaś niewielkie wahania w zakresie stosowania wariantu *kk* (od 96,3% do 100%) i brak jednoznacznej tendencji spadkowej.

Porównanie wyników analiz uzyskanych na podstawie materiału mniejszego – własnego oraz obszernego – słownikowego ukazuje, że w większości porównań dominanty pokrywają się, choć różne są ich zakresy. Dominanty pokrywały się w przypadku materiałów dotyczących grup: *dk/tk* w drugim okresie badawczym, *zp/sp/śp* w obu okresach, *czć/ćć*, *bl/b* w drugim okresie badawczym, *rdl/rl*, *mń/m*, *rz/rdz*, *kk/k* w zakresie całego materiału oraz dominanty w przypadku grupy grupy **(s)tbc-* w leksemach *ojciec* i *miejsce* również w obu okresach badawczych. Różnice dotyczące form o najwyższej frekwencji, pojawiające się w pozostałych grupach, mogą wynikać z nieco innego doboru tekstów. Jest to wyraźnie widoczne w zestawieniu dotyczącym sposobów zapisu grupy *bl/b* w O1, oraz *dk/tk* – również w pierwszym okresie badawczym. Do materiałów źródłowych zakwalifikowane zostały teksty nie ujęte przez *Słownik polszczyzny XVI wieku: Żywot Pana Jezusa Krysta* Opeca w edycji Wietora oraz *Tobiasz patriarcha*. Materiał słownikowy ponadto rejestruje warianty rzadkie, przez co umożliwia ogląd wszystkich możliwych odmianek.

Zakończenie

Celem niniejszej pracy było zbadanie uzusu ortograficznego w zakresie grup spółgłoskowych w drukach krakowskich XVI wieku w sposób możliwie najgłębszy i pełny. Dlatego też analiza była złożona i wielopoziomowa, obejmująca średnią ogólnopolską, średnią krakowską oraz porównawczo średnie z innych regionów. Na poziomie bardziej szczegółowym badane były średnie z poszczególnych drukarni i niejednokrotnie, jeśli problem tego wymagał, omawiane były rozwiązania stosowane w poszczególnych drukach.

Drugim aspektem pracy była prezentacja procesów zachodzących w wybranych grupach spółgłoskowych w ujęciu diachronicznym umożliwiającym obserwację wahań i zmian tendencji rozwojowych w całym stuleciu. Również w tym przypadku badano zmiany w sposób dwuaspektowy: zachodzące w czasie w ujęciu globalnym – ogólnopolskim, jak i regionalnym – krakowskim.

Wykorzystywano tu dwa typy materiałów – bezpośredni, który stanowił punkt wyjścia do szczegółowych badań, uzyskany w wyniku samodzielnej kwerendy z szesnastowiecznych druków, oraz pośredni, uzyskany z indeksów, kartotek wyrazowych i wydanych tomów *Słownika polszczyzny XVI wieku*.

Innym problemem badawczym rozpatrywanym w tej pracy było porównanie wyników analiz uzyskanych na stosunkowo małym materiale, ekscerpowanym bezpośrednio ze starodruków i obszernego materiału słownikowego.

Oczywiście niniejsza praca nie objęła wszystkich zjawisk zachodzących w grupach spółgłoskowych ani tym bardziej ogółu grup spółgłoskowych. Konieczne było ograniczenie się do kilku procesów, a w ich obrębie do wybranych zbitek, aby choć w tak niewielkim zakresie zbadać kształtowanie się uzusu ortograficznego. Tym samym praca unaczynia, jak bardzo rozległy jest to obszar badawczy i wiele problemów wymaga jeszcze dalszych szczegółowych analiz.

Spis tabel

Tabela 1. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grupy <i>żk/szk</i> w poszczególnych leksemach i średniej krakowskiej (materiał własny)	48
Tabela 2. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grupy <i>żk/szk</i> w poszczególnych leksemach i średniej krakowskiej (materiał własny)	49
Tabela 3. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich (leksem <i>wrózka</i>)	58
Tabela 4. Porównanie wyników analiz uzyskanych na podstawie obu typów materiału w zakresie stosowania grupy spółgłoskowej <i>sk/zk</i> w leksemie <i>gałązka</i> w O1	66
Tabela 5. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich	75
Tabela 6. Wykaz grup dwuspółgłoskowych z upodobnieniem pod względem dźwięczności, nieujętych w szczegółowych analizach	75
Tabela 7. Wykaz grup trójspółgłoskowych z upodobnieniem pod względem dźwięczności, nieujętych w szczegółowych analizach	76
Tabela 8. Udział procentowy wariantów <i>zp/sp/śp</i> w drugiej połowie XVI wieku (średnia ogólnopolska; materiał słownikowy)	82
Tabela 9. Udział procentowy wariantów <i>zp/sp/śp</i> w drugiej połowie XVI wieku (średnia krakowska; materiał słownikowy)	82
Tabela 10. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi z innych regionów w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową (ubezdźwięcznionej) w grupie spółgłoskowej <i>zp</i> w leksemie <i>bezpieczny</i> w drugim okresie badawczym – materiał słownikowy	85
Tabela 11. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich	87
Tabela 12. Kształtowanie się uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grupy <i>cz/ć</i> w poszczególnych ćwierćwieczach (ujęcie diachroniczne)	89
Tabela 13. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich (leksem <i>czcić</i>)	94
Tabela 14. Stosowanie wariantów uproszczonego i nieuproszczonego grupy <i>bt-</i> w leksemie <i>błogosławić</i> (ujęcie diachroniczne)	96
Tabela 15. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich	101
Tabela 16. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich	108
Tabela 17. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich	113

Tabela 18. Udział procentowy kontynuantów <i>*(s)tbc</i> w leksemie <i>miejsce</i> w O1 (materiał własny)	120
Tabela 19. Stosowanie kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>miejsce</i> – ujęcie diachroniczne (mat. własny)	123
Tabela 20. Udział procentowy kontynuantów <i>*(s)tbc</i> w leksemie <i>miejsce</i> w O1 (średnia ogólnopolska)	123
Tabela 21. Udział procentowy poszczególnych kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>miejsce</i> w drugiej połowie XVI w. – średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)	126
Tabela 22. Udział procentowy poszczególnych kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>miejsce</i> w drugiej połowie XVI w. – średnia krakowska (materiał słownikowy)	127
Tabela 23. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich	137
Tabela 24. Stosowanie kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>ojciec</i> , w M l.poj. – ujęcie diachroniczne (materiał własny)	140
Tabela 25. Udział procentowy kontynuantów <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>ojciec</i> w pozostałych przypadkach w O1 – średnia ogólnopolska	141
Tabela 26. Porównanie średniej ogólnopolskiej ze średnią krakowską w leksemie <i>ojciec</i> w M l.poj., w pierwszej połowie XVI w. (materiał słownikowy)	142
Tabela 27. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich	150
Tabela 28. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich	158
Tabela 29. Udział procentowy wariantów <i>miękki/mięki/miętki</i> w O2 – średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)	161
Tabela 30. Porównanie wyników analiz obu typów materiału na podstawie średnich krakowskich	165
Tabela 31. Porównanie odsetka zapisów z ubezdźwięcznieniem w grupach <i>żk, zk, zp</i> oraz <i>dk</i> (materiał własny)	167
Tabela 32. Porównanie sposobu realizacji grup <i>żk, zk, zp, dk</i> w poszczególnych oficynach w pierwszym okresie badawczym (materiał własny)	167
Tabela 33 . Porównanie sposobu realizacji grup <i>żk, zk, zp, dk</i> w poszczególnych oficynach w drugim okresie badawczym (materiał własny)	168
Tabela 34. Porównanie odsetka zapisów z redukcją w grupach <i>chr/r, bl/b, rdl/rl, mń</i> . . .	171
Tabela 35. Porównanie odsetka zapisów z redukcją w grupach <i>chr/r, bl/b, rdl/rl, mń</i> w poszczególnych drukarniach krakowskich, w drugim okresie badawczym (materiał słownikowy)	172

Spis wykresów

Wykres 1. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową (ubezdźwięcznionej) w grupie spółgłoskowej <i>żk</i>	47
Wykres 2. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową (ubezdźwięcznionej) w grupie spółgłoskowej <i>żk</i>	49
Wykres 3. Stosowanie wariantów <i>żk/szk</i> – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał własny)	50
Wykres 4. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową (ubezdźwięcznionej) w grupie spółgłoskowej <i>żk</i> – materiał słownikowy	51
Wykres 5. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową (ubezdźwięcznionej) w grupie spółgłoskowej <i>żk</i> w drugim okresie badawczym – materiał słownikowy ..	52
Wykres 6. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi z innych regionów w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową (ubezdźwięcznionej) w grupie spółgłoskowej <i>żk</i> w drugim okresie badawczym – materiał słownikowy	53
Wykres 7. Stosowanie wariantów <i>żk/szk</i> w leksemie <i>łyżka</i> – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)	54
Wykres 8. Stosowanie wariantów <i>żk/szk</i> w leksemie <i>łyżka</i> – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał słownikowy)	54
Wykres 9. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową (ubezdźwięcznionej) w grupie spółgłoskowej <i>żk</i> w drugim okresie badawczym, w leksemie <i>wróżka</i> – materiał słownikowy	56
Wykres 10. Stosowanie wariantów <i>żk/szk</i> w leksemie <i>wróżka</i> – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)	57
Wykres 11. Stosowanie wariantów <i>żk/szk</i> w leksemie <i>wróżka</i> – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał słownikowy)	58
Wykres 12. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grupy <i>żk/sk</i> w poszczególnych leksemach i średniej krakowskiej (materiał własny)	59
Wykres 13. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grupy <i>żk/sk</i> w poszczególnych drukarniach krakowskich (materiał własny)	60
Wykres 14. Stosowanie wariantów grupy <i>żk/sk</i> – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał własny)	61

Wykres 15. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grupy <i>zk/sk</i> w leksemie <i>gałqzka</i> , w poszczególnych drukarniach i średniej krakowskiej w pierwszym okresie badawczym (materiał słownikowy)	62
Wykres 16. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania grupy <i>zk/sk</i> w leksemie <i>gałqzka</i> , w poszczególnych drukarniach i średniej krakowskiej w drugim okresie badawczym (materiał słownikowy)	63
Wykres 17. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi pozostałych regionów w zakresie stosowania grupy <i>zk/sk</i> w leksemie <i>gałqzka</i> w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	64
Wykres 18. Stosowanie wariantów grupy <i>zk/sk</i> w leksemie <i>gałqzka</i> – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)	65
Wykres 19. Stosowanie wariantów grupy <i>zk/sk</i> w leksemie <i>gałqzka</i> – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał słownikowy)	65
Wykres 20. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni grupy spółgłoskowej <i>dk/tk</i> w pierwszej połowie XVI wieku (materiał własny)	67
Wykres 21. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni grupy spółgłoskowej <i>dk/tk</i> w drugiej połowie XVI wieku (materiał własny)	68
Wykres 22. Stosowanie wariantów <i>dk/tk</i> – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał własny)	69
Wykres 23. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni grupy spółgłoskowej <i>dk/tk</i> w pierwszej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	70
Wykres 24. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni grupy spółgłoskowej <i>dk/tk</i> w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	72
Wykres 25. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi z innych regionów w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową (ubezdźwiecznionej) w grupie spółgłoskowej <i>dk</i> w leksemie <i>ślodki</i> w drugim okresie badawczym – materiał słownikowy	73
Wykres 26. Stosowanie wariantów <i>dk/tk</i> – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)	74
Wykres 27. Stosowanie wariantów <i>dk/tk</i> – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał słownikowy)	74
Wykres 28. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową (ubezdźwiecznionej) w grupie spółgłoskowej <i>zp</i> w pierwszej połowie XVI wieku (materiał własny)	78
Wykres 29. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową w grupie spółgłoskowej <i>zp</i> w drugiej połowie XVI wieku (materiał własny)	79
Wykres 30. Stosowanie wariantów <i>zp/sp/śp</i> – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał własny)	80
Wykres 31. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową w grupie spółgłoskowej <i>zp</i> w leksemie <i>bezpieczny</i> w pierwszej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	81
Wykres 32. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni zgodnej z wymową w grupie spółgłosko-	

wej <i>zp</i> w leksemie <i>bezpieczny</i> w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	84
Wykres 33. Stosowanie wariantów <i>zp/sp/śp</i> – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)	86
Wykres 34. Stosowanie wariantów <i>zp/sp/śp</i> – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał słownikowy)	86
Wykres 35. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni grupy spółgłoskowej <i>czć/ćć/tć</i> w leksemie <i>czcić</i> w pierwszej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	90
Wykres 36. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania pisowni grupy spółgłoskowej <i>czć/ćć/tć</i> w leksemie <i>czcić</i> w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	91
Wykres 37. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi z innych regionów w zakresie stosowania pisowni grupy <i>czć/ćć/tć</i> w leksemie <i>czcić</i> w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	92
Wykres 38. Stosowanie wariantów <i>czć/ćć/tć</i> w leksemie <i>czcić</i> – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)	93
Wykres 39. Stosowanie wariantów <i>czć/ćć/tć</i> w leksemie <i>czcić</i> – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał słownikowy)	94
Wykres 40. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania wariantu nieuproszczonego bądź uproszczonego grupy <i>bl</i> w leksemie <i>blogosławić</i> w poszczególnych drukarniach w pierwszej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	97
Wykres 41. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania postaci nieuproszczonej bądź uproszczonej grupy spółgłoskowej <i>bl</i> w leksemie <i>blogosławić</i> w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	98
Wykres 42. Stosowanie wariantów uproszczonego i nieuproszczonego grupy <i>bl</i> w leksemie <i>blogosławić</i> – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska	100
Wykres 43. Stosowanie wariantów uproszczonego i nieuproszczonego grupy <i>bl</i> w leksemie <i>blogosławić</i> – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska	100
Wykres 44. Stosowanie wariantów uproszczonego i nieuproszczonego grupy <i>rđl/rł</i> w leksemie <i>gardło</i> (materiał własny)	102
Wykres 45. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania wariantu nieuproszczonego bądź uproszczonego grupy <i>rđl/rł</i> w leksemie <i>gardło</i> w poszczególnych drukarniach w pierwszej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	103
Wykres 46. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania postaci nieuproszczonej bądź uproszczonej grupy spółgłoskowej <i>rđl/rł</i> w leksemie <i>gardło</i> w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	105
Wykres 47. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi z innych regionów w zakresie stosowania postaci nieuproszczonej bądź uproszczonej grupy spółgłoskowej <i>rđl/rł</i> w leksemie <i>gardło</i> w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	106
Wykres 48. Stosowanie wariantów uproszczonego i nieuproszczonego grupy <i>rđl/rł</i> w leksemie <i>gardło</i> – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska	107
Wykres 49. Stosowanie wariantów uproszczonego i nieuproszczonego grupy <i>rđl/rł</i> w leksemie <i>gardło</i> – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska	107
Wykres 50. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania wariantu nieuproszczonego bądź uproszczonego grupy <i>chr/r</i> w leksemie <i>chrobak/robak</i> w po-	

szczęgólnych drukarniach w pierwszej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	109
Wykres 51. Porównanie uzusu panującego w poszczęgólnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania postaci nieuproszczonej bądź uproszczonej grupy spółgłoskowej <i>chr/r</i> w leksemie <i>chrobak/robak</i> w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	111
Wykres 52. Stosowanie wariantów uproszczonego i nieuproszczonego grupy <i>chr/r</i> w leksemie <i>chrobak</i> – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska	112
Wykres 53. Stosowanie wariantów uproszczonego i nieuproszczonego grupy <i>chr/r</i> w leksemie <i>chrobak</i> – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska	113
Wykres 54. Porównanie uzusu ortograficznego w zakresie stosowania wariantów grupy <i>mń</i> w wyrazie <i>sumnienie</i> , w poszczęgólnych drukarniach w pierwszej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	114
Wykres 55. Stosowanie grupy <i>mń</i> w leksemie <i>sumnienie</i> – ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska	115
Wykres 56. Stosowanie grupy <i>mń</i> w leksemie <i>sumnienie</i> – ujęcie diachroniczne, średnia krakowska	116
Wykres 57. Porównanie uzusu panującego w poszczęgólnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>miejsce</i> w pierwszej połowie XVI w. (materiał własny)	120
Wykres 58. Porównanie uzusu panującego w poszczęgólnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>miejsce</i> w drugiej połowie XVI w. (materiał własny)	121
Wykres 59. Porównanie średniej ogólnopolskiej ze średnią krakowską w O1 (materiał słownikowy)	124
Wykres 60. Porównanie uzusu panującego w poszczęgólnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>miejsce</i> w pierwszej połowie XVI w. (materiał słownikowy)	125
Wykres 61. Porównanie średnich krakowskiej i pomorskiej (królewieckiej) w pierwszym okresie badawczym	126
Wykres 62. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi poszczęgólnych drukarni w zakresie stosowania kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>miejsce</i> w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	130
Wykres 63. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi regionalnymi w zakresie stosowania kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>miejsce</i> w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	132
Wykres 64. Stosowanie kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>miejsce</i> – ujęcie diachroniczne dla całego badanego obszaru (materiał słownikowy, średnia ogólnopolska)	134
Wykres 65. Stosowanie kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>miejsce</i> – ujęcie diachroniczne dla druków krakowskich (materiał słownikowy)	136
Wykres 66. Porównanie uzusu panującego w poszczęgólnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>ojciec</i> w M I. poj. w pierwszej połowie XVI w. (materiał własny)	138
Wykres 67. Porównanie uzusu panującego w poszczęgólnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>ojciec</i> w pozostałych przypadkach gramatycznych, poza mianownikiem I. poj. w pierwszej połowie XVI w. (materiał własny)	139

Wykres 68. Stosowanie kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>ojciec</i> , w pozostałych przypadkach gramatycznych - ujęcie diachroniczne (materiał własny)	140
Wykres 69. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>ojciec</i> w M l.poj., w pierwszej połowie XVI w. (materiał słownikowy)	142
Wykres 70. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>ojciec</i> w M l.mn., W l.poj. oraz W l.mn., w pierwszej połowie XVI w. (materiał słownikowy)	143
Wykres 71. Porównanie uzusu panującego w poszczególnych drukarniach ze średnią krakowską w zakresie stosowania kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>ojciec</i> w M l.poj., w drugiej połowie XVI w. (materiał słownikowy)	146
Wykres 72. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi regionalnymi w zakresie stosowania kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>ojciec</i> w M l.poj. w drugiej połowie XVI wieku (materiał słownikowy)	147
Wykres 73. Stosowanie kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>ojciec</i> , w M l.poj. - ujęcie diachroniczne dla całego badanego obszaru (materiał słownikowy)	148
Wykres 74. Stosowanie kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>ojciec</i> , w M l.poj. - ujęcie diachroniczne dla druków krakowskich (materiał słownikowy)	148
Wykres 75. Stosowanie kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>ojciec</i> , w pozostałych przypadkach gramatycznych - ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)	149
Wykres 76. Stosowanie kontynuantów grupy <i>*(s)tbc-</i> w leksemie <i>ojciec</i> , w pozostałych przypadkach gramatycznych - ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał słownikowy)	149
Wykres 77. Udział wariantów <i>barzo/bardzo</i> w poszczególnych drukarniach krakowskich w O1 (materiał słownikowy)	152
Wykres 78. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi poszczególnych drukarni w zakresie stosowania wariantów <i>barzo/bardzo</i> w drugim okresie badawczym (materiał słownikowy)	155
Wykres 79. Porównanie średniej ogólnopolskiej ze średnimi regionalnymi w zakresie stosowania wariantów <i>barzo/bardzo</i>	156
Wykres 80. Stosowanie form <i>barzo/bardzo</i> - ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)	157
Wykres 81. Stosowanie form <i>barzo/bardzo</i> - ujęcie diachroniczne, średnia krakowska (materiał słownikowy)	157
Wykres 82. Procentowy udział poszczególnych wariantów <i>miękki/mięki/miętki</i> w drukach krakowskich O1 (materiał słownikowy)	160
Wykres 83. Porównanie średnich krakowskiej i królewieckiej w zakresie stosowania wariantów <i>miękki/mięki</i> w pierwszym okresie badawczym (materiał słownikowy)	160
Wykres 84. Porównanie średniej krakowskiej ze średnimi poszczególnych drukarni w zakresie stosowania wariantów <i>miękki/mięki/miętki</i> w drugim okresie badawczym (materiał słownikowy)	162
Wykres 85. Porównanie średniej krakowskiej z pozostałymi średnimi regionalnymi w drugim okresie badawczym (materiał słownikowy)	163
Wykres 86. Stosowanie wariantów <i>miękki/mięki/miętki</i> - ujęcie diachroniczne, średnia ogólnopolska (materiał słownikowy)	164
Wykres 87. Stosowanie form <i>miękki/mięki/miętki</i> w drukach krakowskich - ujęcie diachroniczne (materiał słownikowy)	165

Wykaz materiałów źródłowych

A. Druki szesnastowieczne

1. Teksty wydane przez Jana Hallera:

a) *Agenda Latino et Vulgari Sermone Polonico Videlicet et Alemanico Illuminata*, Jan Haller, Kraków 1514 (polskie fragmenty),

b) *Powieść o Papieżu Urbanie*, [w:] *Agenda Latino et Vulgari Sermone Polonico Videlicet et Alemanico iluminata*, Jan Haller, Kraków 1514, [z:] *Chrestomatia staropolska*,

c) *Początek święte ewangelije podług świętego jana*, [w:] *Septem canonicae epistolae beatorum apostolorum iacobi, petri, ioannis et iudae*, [Jan Haller, Kraków 1518/1519], [z:] *Chrestomatia staropolska*,

2. Opec B., *Zywot wszechmocnego Pana Iezu Krysta*, H. Wietor, Kraków 1522,

3. Falimirz S., *O ziołach y mocy gich*, F. Ungler, Kraków 1534

4. *Tobias patriarcha starego zakonu z laczynskiego ięzika na polski nowo a pilnie przełożony [...]*, M. Ostrogórski (Scharffenberg), Kraków 1539,

5. Crescentiis P., *Księgi o gospodarstwie*, H. Florianowa (Unglerowa), Kraków 1534,

6. Mrowiński J., *Stadło małżeńskie z gron a żiarnek słowa Bozego*, Ł. Andrysowic, Kraków 1561,

7. Siennik M., *Herbarz ziół tutecznych*, Mik. Szarfenberg, Kraków 1568,

8. Skarga P., *Zywoty Świętych Starego y nowego zakonu*, A. Piotrkowczyk, Kraków 1585,

9. *Philopolites, To iest miłosnik oyczyzny albo o powinności dobrego obywatela*, M. Wirzbięta, Kraków 1588

B. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, t. I-XXXVI, Wrocław-Warszawa 1966-2012:

– tomy wydane oraz indeksy i kartoteki

– słownik w wersji elektronicznej: <http://kpbk.umk.pl/dlibra/publication?id=17781&from=&dirids=1&tab=1&lp=1&QI=>

Bibliografia

- Bajerowa I., *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964.
- Bajerowa I., *Strukturalna interpretacja historii języka*, „Język Polski” XLIX, 1969.
- Bajerowa I., *Zmiany fleksji zaimków w XIX-wiecznej polszczyźnie ogólnej (normalizacja i przekształcenia normy)*, „Język Polski”, LX, 1980.
- Bargieł M., *Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku*, Wrocław 1969.
- Borecki M., *Kształtowanie się normy językowej w drukach polskich XVI wieku (na przykładzie oboczności typu pierwszy || pierwszy)*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1974.
- Bajerowa I., *Tendencja do normalizacji jako główny czynnik rozwojowy polskiego języka ogólnego*, [w:] *Studia historycznojęzykowe*, t. III, red. K. Rymut, W.R. Rzepka, Kraków 2000.
- Bajerowa I., *Znaczenie wariacji w ewolucji języka ogólnego*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, XL, 1986.
- Bajerowa I., Wiczorkowa A., *Uwagi o pisowni polskich druków XVII-wiecznych*, „Prace Językoznawcze” 1989, t. 17: *Studia historycznojęzykowe*.
- Borek H., *Język Adama Gdaciusa. Przyczynek do dziejów polszczyzny śląskiej*, Wrocław 1962.
- Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- Brajerski T., *Polskie gwarowe ino*, [w:] T. Brajerski, *O języku polskim dawnym i dzisiejszym*, Lublin 1995 .
- Brajerski T., *Staropolskie cwi(e)rdzić i twi(e)rdzić*, „Poradnik Językowy” 1956.
- Brajerski T., *Zaimek wszystkie i jego oboczności w XIV-XVI wieku*, [w:] *O języku polski dawnym i dzisiejszym*, Lublin 1995.
- Brückner A., *Dzieje języka polskiego*, wyd. III, Warszawa 1925.
- Burzywoda U., *Grafia, ortografia. Fonetyka i fonologia*, [w:] *Polshczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2002.
- Cybulski M., *Język ksiąg radzieckich i ławniczych Sandomierza z lat 1543-1767*, *Studia językoznawcze. Streszczenia prac doktorskich*, t. V, 1980.
- Cybulski M., *Język piętnastowiecznej części „Psalterza floriańskiego”*. *Ortografia, fonetyka, fleksja*, Łódź 1988.
- Cybulski M., *Na obrzeżach głównego nurtu. O grafii urzędowych rękopisów średniopolskich*, w: *Dokument pisany w badaniach historyka języka polskiego. Z badań nad grafiką i fonetyką historycznej polszczyzny*, pod red. M. Kuźmickiego, M. Osiewicza, Zielona Góra-Poznań 2010.

- Cybulski M., *Norma języka literackiego wobec rękopiśmiennych tekstów urzędowych z XVII wieku*, w: *Odmiany polszczyzny XVII wieku*, red. H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Lublin 1992.
- Cygal-Krupowa Z., *Szesnastowieczne edycje „Dictionari Ioannis Murellii varium rerum...”*, cz. 1: *Uwagi ogólne, ortografia, fonetyka, cechy dialektyczne*, Warszawa 1979.
- Dejna K., *Dialekty polskie*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1993.
- Dokument pisany w badaniach historyka języka polskiego. Z badań nad grafiką i fonetyką historycznej polszczyzny*, pod red. M. Kuźmickiego i M. Osiewicza, Zielona Góra-Poznań 2010.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1, *Wiek XV-XVI* praca zbiorowa pod red. A. Kaweckiej-Gryczowej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3, cz. 1, *Wielkopolska*, oprac. A. Kaweczka-Gryczowa oraz K. Korotajowa, J. Sójka, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4: *Pomorze*, oprac. A. Kaweczka-Gryczowa oraz K. Korotajowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, zeszyt 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, oprac. A. Kaweczka-Gryczowa oraz K. Korotajowa i W. Krajewski, Wrocław-Kraków 1959.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, zeszyt 6: *Małopolska – ziemie ruskie*, oprac. A. Kaweczka-Gryczowa, W. Krajewski, Wrocław-Kraków 1960.
- Dunaj B., *Język polski najstarszej doby piśmiennej (XII-XIII w.)*, Kraków 1975.
- Dunaj B., *Frekwencja w interpretacji zmian językowych*, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, XLI, 1988.
- Dunaj B., *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, „*Język Polski*”, LX, 1980.
- Encyklopedia języka polskiego*, wyd. 3 popr. i uzupeł., Wrocław-Warszawa-Kraków, 1999.
- Florczak Z., *Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego XVI wieku. Studium z zakresu socjologii pisarstwa*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967.
- Hammerl R., Sambor J., *Statystyka dla językoznawców*, Warszawa 1990.
- Handke K., *O regionalizmie frekwencyjnym*, „*Studia Polonistyczne*”, XIV-XV, 1986-87.
- Heinz A., *Pojęcie i rola wariantu językowego*, „*Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*”, 32, 1974.
- Jaglarz M., *Księgarstwo krakowskie XVI wieku*, Kraków 2004.
- Jassem W., Richter L., *Neutralizacja akustyczno fonetycznej cechy dźwięczności w spółgłoskach polskich*, Warszawa 1989.
- Jodłowski S., *Losy polskiej ortografii*, Warszawa, 1979.
- Juda M., *Pismo drukowane w Polsce XV-XVIII wieku*, Lublin, 2001.
- Kaczmarczyk B., *Język polski w kancelarii królewskiej w pierwszej połowie XVI wieku*, Wrocław 2003.
- Kamińska K., *Pisownia druków polskich XVI wieku*, [w:] „*Prace Polonistyczne*” t. 11, 1953.
- Kamińska M., *Psalterz floriański. Monografia językowa. Część I. Ortografia, fonetyka, fleksja imion*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1981.
- Karasiowa A., *Oboczność in(n)y || inszy w historii języka polskiego*, [w:] *Tekst. Język. Poetyka. Zbiór studiów*, red. M.R. Mayenowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1978.

- Karpluk M., *O języku Macieja Strykowskiego historyka i poety z drugiej połowy XVI wieku. Cz. I. Regionalizmy, cechy ruskie i poetyzmy w dziedzinie fonetyki*, Wrocław 1977.
- Karpluk M., *Regionalizmy w języku Jana Cervusa z Tucholi*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1971.
- Karpluk M., *Stan badań nad polszczyzną kresową XVI w.* [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. IV, red. J. Rieger, W. Werenicz, Wrocław-Warszawa-Kraków 1986.
- Kawecka-Gryczowa A., *Rola drukarstwa polskiego w dobie odrodzenia*, Warszawa 1954.
- Klemensiewicz Z., *Historia języka polskiego*, t. 2: *Doba średniopolska*, Warszawa 1965.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S., *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955.
- Klimek Z., *Język polski w rozmówkach polsko-niemieckich „Książeczek polskich” z 1539 r.*, Wrocław 1978.
- Koneczna H., *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich*, Warszawa 1965.
- Kość J., *Studia diachroniczne nad terytorialnym zróżnicowaniem języka polskiego*, [w:] *Rozprawy z historii języka polskiego*, red. S. Borawski, Zielona Góra 2005.
- Kowalska A., *Badania diachroniczne nad regionalnymi odmianami polszczyzny*, [w:] eadem, *Z historii polszczyzny ogólnej i regionalnej*, Katowice 2002.
- Kowalska A., *Dzieje języka polskiego na Górnym Śląsku w okresie habsburskim*, Wrocław 1986.
- Kowalska A., *Język polski w szesnastowiecznych Księgach miejskich Tarnowskich Gór*, Wrocław 1970.
- Książek-Bryłowa W., *Uwarunkowania społeczne normy językowej w XVI wieku*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, XXXII, 1986.
- Książek-Bryłowa W., *Wariantywność a częstotliwość form fleksyjnych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, XLI, 1988.
- Książek-Bryłowa W., *Warianty fleksyjne w historii języka polskiego*, [w:] T. Skubalanka, W. Książek-Bryłowa, *Wariantywność polskiej fleksji*, Wrocław 1992.
- Książek-Bryłowa W., *Warianty w systemie a warianty w idiolektach*, [w:] *Prace językoznawcze*, t. XXIV, *Studia historycznojęzykowe*, red. A. Grybosiova, A. Kowalska, Katowice 1996.
- Kuraszkiewicz W., *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej* [w:] idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986.
- Kuraszkiewicz W., *Szkice o języku Mikołaja reja*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. 3: *Historia języka*, cz. 1 pod red. M.R. Mayenowej, Z. Klemensiewicza, Warszawa 1960.
- Kuraszkiewicz W., *Piotr Statorius-Stojeński o polskim języku literackim („Polonicae grammatices institutio” 1568 r.)*, [w:] idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986.
- Kuraszkiewicz W., *Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego. Wybrane tezy i materiały*, [w:] idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986.
- Kuraszkiewicz W., *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa 1986.
- Kuraszkiewicz W., *Z różnic języka potocznego i literackiego w XVI wieku*, [w:] idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986.
- Kuryłowicz B., *Język polski w szesnastowiecznych księgach miejskich Knyszyna*, Biały-stok 2005.

- Kuryłowicz B., *Uwagi o urzędowej polszczyźnie szesnastowiecznego Podlasia*, [w:] *Język polski. Historia. Współczesność*, t. VI, red. W. Książek-Bryłowa, M. Nowak, Lublin 2007.
- Kurzowa Z., *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w.*, Kraków 2006.
- Lehr-Splawiński T., *Jeszcze raz o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, „Język Polski”, XXXVII, 1957.
- Lehr-Splawiński T., *Problem pochodzenia polskiego języka literackiego*, [w:] *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956.
- Leszczyński Z., *Kierunki zmian w grupach spółgłoskowych typu Sr oraz rS w świetle geografii językowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1978.
- Lisowski T., *Fonetyczne warianty o charakterze bohemizującym wobec normy tekstu „Żywota Pana Jezusa Krysta” z 1522 roku w edycji Jana Sandeckiego*, [w:] *Viribus Unitis. Księga poświęcona Profesor Monice Gruchmanowej w 75-lecie urodzin* pod red. M. Borejszo, S. Mikołajczaka, Poznań 1998, Biblioteczka Poznańskich Studiów Polonistycznych. Seria Językoznawcza” nr 4.
- Lisowski T., *Grafia druków polskich z 1521 i 1522 roku. Problem wariantowości i normalizacji*, Poznań, 2001.
- Lisowski T., *Ideografizacja polskiego pisma a interpretacja historycznojęzykowa, czyli co wiemy o dawnym systemie graficznym*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. 60, 2004.
- Lisowski T., *Leksykalizacja pisowni w dobie staro- i średniopolskiej jako problem badawczy. Uwagi metodologiczne na marginesie prac Władysława Kuraszkiewicza*, [w:] *Dokument pisany w badaniach historyka języka polskiego. Z badań nad grafiką i fonetyką historycznej polszczyzny*, pod red. M. Kuźmickiego i M. Osiewicza, Zielona Góra – Poznań 2010.
- Lisowski T., *Polszczyzna początku XVI wieku. Problem wariantowości i normalizacji fonetyki i fleksji*, Poznań 1999.
- Lisowski T., *Ślady graficznej tradycji rękopisów w dwu edycjach „Żywota Pana Jezusa Krysta” Baltazara Opeca z 1522 roku*, „Slavia Occidentalis”, 51, 1994.
- Lisowski T., *Wariancja form językowych w „Żywocie Pana Jezusa Krysta” Baltazara Opeca z 1522 roku (edycja Hieronima Wietora)*, „Studia Polonistyczne” 16/17, 1991.
- Łoś J., *Gramatyka polska, Cz. 1, Głosownia historyczna*, Lwów-Warszawa-Kraków, 1922.
- Łoś J., *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, „Język Polski”, III, 1916.
- Mańczak W., *Najważniejsze uwarunkowania rozwoju językowego: frekwencja*, [w:] *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych*, red. E. Wrocławska, Warszawa 1994.
- Mańczak W., *Polska fonetyka i morfologia historyczna*, Warszawa 1983.
- Mańczak W., *Słowiańska fonetyka historyczna a frekwencja*, Kraków 1974
- Matuszczyk B., *Regionalizmy polszczyzny literackiej drugiej połowy XVI wieku w świetle języka przekładów Biblii. Zagadnienie normy językowej*, Roczniki Humanistyczne. Językoznawstwo, Lublin 1989-1990, T. XXXVII-XXXVIII, z. 6.
- Michalska P., *Status staropolskich oboczności wyrazowych w polszczyźnie doby średniopolskiej*, Poznań 2013.
- Migdał J., *Glaberowskie korektywy gramatyczne „Żołtarzu” Walentego Wróbla*, „Studia Polonistyczne”, XVI/XVII, 1991.
- Migdał J., *O języku Andrzeja Glabera z Kobyłina. Studium normalizacji polszczyzny wczesno-renańskiej*, Poznań 1999.

- Moroń B., *Uwagi nad pochodzeniem geminaty spółgłoskowej w zaimku „inny”*, „Slavia Occidentalis”, X, 1931.
- Nitsch K., *Co naprawdę wiemy o dialektach ludowych XVI w.*, „Język Polski”, XXXIII, 1953.
- Nitsch K., *Dordzały = dojrzały*, Język Polski, 1928, T. XIII.
- Nitsch K., „Inny” i jego odmiany, „Język Polski”, XXI, 1936.
- Nitsch K., *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, [w:] *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956.
- Osiewicz M., A.K. Piotrkowska, *Słownik polszczyzny XVI wieku jako podstawa materiałowa do badań nad regionalnym zróżnicowaniem słownictwa*, [w:] *Leksykalno-stylistyczne zjawiska w polszczyźnie ogólnej*, red. E. Skorupska-Raczyńska, J. Rychter, Gorzów Wielkopolski, 2007.
- Osiewicz M., *Wariantywność graficzna Ksiąg o gospodarstwie Piotra Krescentyna z 1549 roku. Studium przypadku*, Poznań 2013.
- Osiewicz M., *Wariantywność leksemów w zakresie nieseryjnych zmian fonetycznych w listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku*, Poznań 2007.
- Osiewicz M., *Wariantywność w zakresie realizacji grup spółgłoskowych w listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku (kontynuanty połączeń *śr, *zr, *žr, *-(s)tbc, *-(z)dbc oraz grupy (-)vš-, (-)xv-, -dl-)*, *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*, XVI (XXXVI), Poznań 2010.
- Osiewicz M., *Wpływ zecera na ukształtowanie graficzno-językowe tekstu drukowanego. Uwagi wstępne do analizy „Ksiąg o gospodarstwie” z 1549 r.*, „LingVaria” 2(14), 2012.
- Pawłowska R., *Fonetyka języka polskiego nauczanego w Gdańsku w XVII wieku*, Gdańsk, 1979.
- Pihan-Kijasowa A., *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań 1999.
- Pihan-Kijasowa A., *Literacka polszczyzna wielkopolska XVII wieku a język Samuela ze Skrzypny Twardowskiego*, [w:] *Wielkopolski Maro. Samuel ze Skrzypny Twardowski i jego dzieło w wielkiej i małej Ojczyźnie*, red. K. Meller, J. Kowalski, Poznań 2003.
- Pihan-Kijasowa A., *Przegląd badań nad grafką i fonetyką doby średniopolskiej po 1965 roku*, [w:] *Dokument pisany w badaniach historyka języka polskiego. Z badań nad grafką i fonetyką historycznej polszczyzny*, pod red. M. Kuźmickiego i M. Osiewicza, Zielona Góra – Poznań 2010.
- Pihan-Kijasowa A., *Stan badań nad normalizacją literackiej polszczyzny XVII wieku w zakresie fonetyki i fleksji imiennej. zarys problematyki*, w: *Ścieżkami pięknej polszczyzny. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Mirosławowi Białoskórskiej z okazji 65-lecia urodzin i 45-lecia pracy zawodowej*, red. L. Mariak i A. Seniów, Szczecin 2011.
- Popowska-Taborska H., *Dialektyzmy w słowniku Bartłomieja z Bydgoszczy*, [w:] *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa-Poznań 1979.
- Przęczak-Kisielak S., *Właściwości fonetyczne małopolskich rot sądowych*, Kraków 2011.
- Puzynina J., „Thesaurus” Grzegorza Knapiusza. *Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.
- Pyrkosz A., *Asymilacje pod względem dźwięczności w grupach spółgłoskowych w polszczyźnie XVI i I. poł. XVII wieku (na podstawie druków krakowskich)*, [w:] *Poznańskie Studia Polonistyczne, Seria Językoznawcza* T. XV (XXXV), 2010.

- Reczek S., *Pięć polskich zeznań sądowych ze Śląska z r. 1561* [w:] *Rozprawy Komisji Językowej WTN*, Wrocław 1959.
- Rospond S., *Dawność mazurzenia w świetle grafiki staropolskiej*, Wrocław 1957.
- Rospond S., *Język i artyzm językowy Jana Kochanowskiego*, Wrocław 1961.
- Rospond S., *Kultura językowa w Polsce XVI w. I. Polemika poprawnościowa Jana Maleckiego z Janem Seklucjanem*, „*Język Polski*” 23, 1938.
- Rospond S., *Kultura językowa w Polsce XVI w. II. Polemika poprawnościowa Jana Maleckiego ze Stanisławem Murzynowskim*, „*Język Polski*” 24, 1939.
- Rospond S., *Studia nad językiem polskim XVI w. (Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandecki-Malecki, Grzegorz Orszak)*, Wrocław 1949.
- Rzepka W.R., *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI-XVII wieku*, Poznań, 1985.
- Rzepka W.R., *Odrębność regionalna polszczyzny literackiej w Wielkopolsce w XVI-XVII wieku*, [w:] *Munera Linguistica Ladislao Kuraszkiewicz dedicata*, red. M. Basaj, Z. Zagórski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1993.
- Sambor J., *Słowa i liczby. Zagadnienia językoznawstwa statystycznego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1972.
- Siatkowski J., *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim, cz. 1: 1. grupy trat, tlat; 2. h zamiast g; 3. spółgłoski twarde przed i, e*, Wrocław 1965.
- Siekierska K., *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przelomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław, 1974.
- Sierociuk J., *Regionalizmy tekstów prawniczych XVII wieku*, [w:] *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, red. H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Wrocław-Warszawa-Kraków 1984.
- Skulina T., *O staropolskiej oboczności typu mieście-mieście*, „*Język Polski*” 41, 1961.
- Skulina T., *Rozwój grup spółgłosek zwarto-szczelinowych w języku polskim*, Poznań 1964.
- Skulina T., *Staropolska oboczność Wociech || Wojciech*, „*Poradnik Językowy*” 1960.
- Sławski F., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I-V, Kraków 1952-1982.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, t. I-XXXVI, Wrocław-Warszawa 1966-2012.
- Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I-XI, Warszawa-Kraków 1953-2002.
- Staszewska Z., *Grupy spółgłoskowe w Modlitwach Wacława*, *Acta Universitatis Lodzensis, Folia Linguistica*, 34, Łódź 1995.
- Stieber Z., *Udział poszczególnych dialektów w formowaniu polskiego języka literackiego*, [w:] *idem, Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974.
- Stieber Z., *Uwagi o języku Wacława Potockiego*, [w:] *idem, Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974.
- Stieber Z., *Uwagi o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, [w:] *idem, Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974.
- Szlesiński I., *Język Samuela Twardowskiego*, *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, t. 14, 1968.
- Szymczak M., *Udział Mazowsza w kształtowaniu polskiego języka literackiego*, „*Z polskich studiów slawistycznych*”, IV, 1972.
- Śmiech W., *Rozwój historyczny polskich grup spółgłoskowych *sʹ, *zʹ, *źʹ*, Łódź 1953.
- Taszycki W., *Geneza polskiego języka literackiego w świetle faktów historycznojęzycznych*, [w:] *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956.

- Taszycki W., *Najdawniejsze zabytki języka polskiego*, [w:] *idem, Rozprawy i studia polonistyczne*, t. III, *Historia języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965.
- Taszycki W., *Uprawa języka polskiego w dobie Odrodzenia*, [w:] *idem, Rozprawy i studia polonistyczne*, t. III, *Historia języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965.
- Taszycki W., Milewski T., *Polski język literacki powstał w Małopolsce. Głos w dyskusji nad pochodzeniem literackiej polszczyzny*, [w:] *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956.
- Trawińska, *Fonetyka wielkopolskich rot sądowych*, Warszawa 2005
- Ulewicz T., *Wśród impresorów krakowskich doby Renesansu*, Kraków 1977.
- Urbańczyk S., *Głos w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, [w:] *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956.
- Urbańczyk S., *Rola wielkich pisarzy złotego wieku na tle innych czynników kształtujących normy języka literackiego*, [w:] *idem, Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968.
- Urbańczyk S., *Sytuacja językowa w Polsce XVII wieku*, [w:] *Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku*, red. M. Stępień, S. Urbańczyk, Warszawa-Kraków 1992.
- Urbańczyk S., *U progu polszczyzny literackiej*, [w:] *idem, Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968.
- Urbańczyk S., *W sprawie polskiego języka literackiego*, [w:] *idem, Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968.
- Wiśniewska H., *Kulturalna polszczyzna XVII wieku. Na przykładzie Zamościa*, Lublin 1994.
- Wróbel A., *Chelmińskie księgi kamlarskie z XVII i XVIII wieku. Studium językowe*, Toruń, 1987.
- Wydra W., Rzepka W.R., *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1984.
- Wydra W., Rzepka W.R., *Niesamoistne drukowane teksty polskie sprzed roku 1521 i ich znaczenie dla historii drukiarstwa i języka polskiego*, [w:] *Dawna książka i kultura. Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce*, pod red. S. Grzeszczuka, A. Kaweckiej-Gryczowej, Wrocław 1975.
- Zieniukowa J., *Z dziejów polszczyzny literackiej XVIII wieku. Język pism Jana Jabłonowskiego wobec ówczesnych przepisów normatywnych*, Wrocław 1968.
- Zwołiński P., *Uwagi o języku Marcina Bielskiego*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. III, *Historia języka*, cz. I, red. M.R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, Warszawa 1960.
- Zwołiński P., *Wypowiedzi gramatyków XVI i XVII wieku o dialektyzmach w ówczesnej polszczyźnie*, [w:] *idem, Szkice i studia z historii slawistyki*, Wrocław 1988.
- Żurkowska R., *Księgarstwo krakowskie w pierwszej połowie XVII wieku*, Kraków 1992.